

Т. М. Філіпенко
В. Л. Сутковий

ПРАВознавство

ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ

10

УДК 34-028.31(075.3)
Ф53

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 31.05.2018 № 551)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Філіпенко Т. М.

Ф53 Правознавство : (проф. рівень) : підруч. для 10-го кл. закл. заг. серед. освіти / Т. М. Філіпенко, В. Л. Сутковий. – Київ : Генеза, 2018. – 352 с. : іл.

ISBN 978-966-11-0298-8.

Підручник створено відповідно до нової навчальної програми з правознавства (профільний рівень), затвердженої МОН України.

Матеріал підручника спрямовано на формування предметної компетентності та інших ключових компетентностей.

УДК 34-028.31(075.3)

ISBN 978-966-11-0298-8

© Філіпенко Т. М., Сутковий В. Л.,
2018

© Видавництво «Генеза», оригінал-макет, 2018

§ 1. ВСТУП

Мандрівник запитує у трьох робітників, які возять цеглу: «Що ви робите?». Один відповідає: «Цеглу вожу», другий: «На хліб заробляю», а третій: «Собор будую».

Давня байка

Шановні десятикласники та десятикласниці!

У цьому році ви перейшли до старшої школи. Якщо ви тримаєте в руках цей підручник, ви обрали серед багатьох предметів правознавство, що стане, можливо, базою для здобуття в майбутньому вашої професії.

Автори недаремно починають цей курс з відомої байки. Зверніть увагу: усі робітники виконують однакові дії, але мають різні ціннісні орієнтації. Автори сподіваються, що ваш шлях до права обрано душею й розумом, це дасть вам наснаги до праці, а нашій країні – процвітання з професійними юристами.

Профільний курс із правознавства спрямований на формування необхідних для успішної самореалізації у суспільстві навичок, так званих компетентностей. Насамперед, ви оволодієте правовою предметною компетентністю, тобто отримаєте необхідні знання й уміння з предмета «правознавство».

Працюючи з матеріалами підручника, ви зможете набути й інших ключових компетентностей: навчитися складати правові документи діловою українською мовою, використовувати цифрові технології для пошуку правової інформації, оперувати статистичними даними, аналізувати процес власного навчання тощо.

Численні витяги з нормативно-правових документів не лише ілюструють навчальний матеріал, а й є також самостійним джерелом знань. Але потрібно пам'ятати, що українське законодавство постійно вдосконалюється і тому змінюється. Отож потрібно стежити за змінами за допомогою офіційних державних сайтів. Найкращими радниками будуть посилання на офіційні інтернет-ресурси:

- Верховна Рада України: <http://rada.gov.ua>
- Президент України: www.president.gov.ua
- Кабінет Міністрів України: www.kmu.gov.ua
- Конституційний Суд України: www.ccu.gov.ua
- Верховний Суд України: www.scourt.gov.ua
- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: www.ombudsman.gov.ua

ВСТУП

Окрім теоретичних знань, підручник надає приклади та націлює на розв'язання правових ситуацій. На практичних заняттях ви зможете відчутти себе в ролі адвоката або судді, слідчого чи прокурора, розв'язуючи конкретні життєві ситуації.

У кінці кожного розділу подано контрольні завдання для підсумкового оцінювання та запитання, які акцентують увагу на основних проблемах теми.

Підручник містить таблиці, схеми, які полегшують засвоєння навчального матеріалу та сприяють його візуалізації.

Пам'ятаючи про матеріальний вимір конкретних життєвих ситуацій, автори підручника прагнуть висвітлити духовний аспект багатьох проблем, що розв'язує правова наука, через призму формування правових понять у думках філософів або юристів зі світовим ім'ям. Кожен параграф починається з вислову видатного науковця, що дає змогу задуматися й розставити акценти у виборі між ідеальними прагненнями свободи й рівності та реальністю.

Користуватися підручником вам допоможуть умовні позначення (пиктограми), які орієнтуватимуть вас у структурі навчального матеріалу. Також подано термінологічний словник в алфавітному порядку.

Сподіваємося, що підручник надихне вас на навчання, стане помічником у розв'язанні складних життєвих ситуацій, допоможе корисною інформацією. Автори бажають вам успіхів і нагадують відомий афоризм «Шлях здолає той, хто йде!».

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

– Норма закону (основні поняття теми).

– Для допитливих (дослівний переклад термінів, історії їх виникнення, цікаві подробиці застосування).

– Фрагмент нормативно-правового акта.

– Покрокова інструкція або алгоритм для самостійної роботи чи роботи у групах.

– Запитання та завдання до теми (запитання для самоперевірки, тести для перевірки знань, юридичні задачі для набуття практичних умінь і навичок застосування правових знань).

Тема 1. Виникнення держави і права

Люди швидко здогадалися, що якщо вони будуть продовжувати користуватися своєю необмеженою свободою, стан кожної окремої людини буде більш нещасним. Вони усвідомили, що кожній людині потрібно поступитися частиною своєї природної незалежності та підкоритися волі всієї спільноти.

Дені Дідро, французький філософ

§ 2. ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

1. Влада і суспільство в додержавний період

Суспільство – це форма колективного співжиття людей, система різнорівневих зв'язків між ними, що сформувалася в процесі історичного розвитку.

Суспільство як система відносин між людьми виникло раніше ніж держава. Людина могла вижити лише за умови об'єднання в колективні спільноти. Найбільш ранньою формою об'єднання людей було первісне стадо. Пізніше виникла родова громада. Розростання роду привело до появи племінної організації суспільства.

Для регулювання різноманітних відносин, що виникають між людьми, застосовуються соціальні норми. Суспільні відносини первісного суспільства регулювалися нормами первісної моралі, звичаями й традиціями, релігійними нормами та всілякими заборонами (табу):

Норми первісної моралі – це правила поведінки різних прошарків родоплемінної організації суспільства, що характеризувалися ставленням людини до добра чи зла, правди чи неправди

Первісні звичаї – це правила поведінки первісних людей, що увійшли у звичку в процесі неодноразового застосування й здійснювалися добровільно

Первісні традиції – це різновид звичаїв, що характеризувалися певною програмою дій (танець дощу, обжинки тощо)

Релігійні норми – це правила поведінки первісних людей щодо віри в богів (наприклад, віра в загробне життя)

Основою організації первісного суспільства була кровна спорідненість людей. Влада ґрунтувалася виключно на авторитеті, досвіді, особистих якостях.

Влада – це сила, яка за допомогою авторитету, захоплення чи примусу має здатність впливати на суспільство.

Владні повноваження в первісному суспільстві не давали жодних привілеїв. Вищою владою в родовій громаді були збори всіх дорослих членів громади. Персоніфікація влади відбувалася через старійшин і вождів племені.

Ознаки суспільної (публічної) влади первісного ладу:

- самоорганізація населення за родовим принципом;
- вираження інтересів суспільства та опора на авторитет;
- відсутність органів, що розподіляються за функціями;
- наявність неписаних правил поведінки – звичаїв.

Таким чином, первісні суспільні відносини базувалися на неофіційному керівництві суспільством і неофіційних правилах поведінки, що в результаті призвело до зміни суспільного ладу.

2. Причини виникнення держави і права

З переходом до цивілізаційної форми існування суспільство стає соціально неоднорідним. У ньому складаються відносно самостійні групи людей (страти): касты, стани, класи тощо. Стратифіковане суспільство завжди є внутрішньо суперечливим: інтереси раба прямо протилежні інтересам роботодавця. Світовий досвід свідчить, що саморуйнуванню такого суспільства в змозі запобігти тільки державна організація.

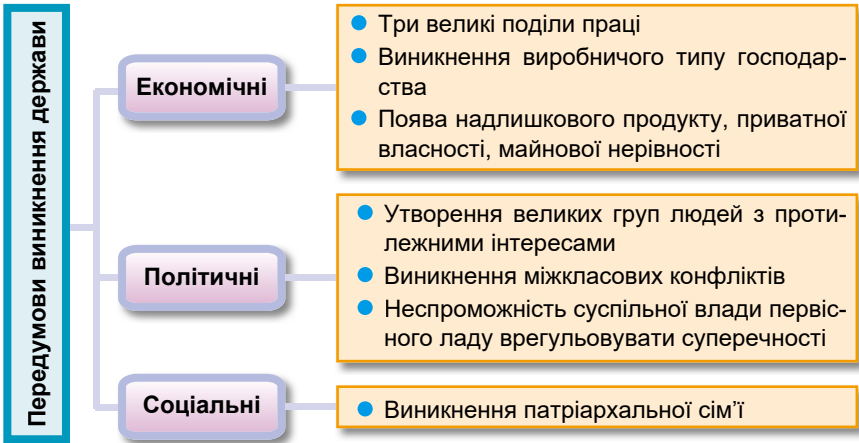

Поняття **держава** характеризує форму організації політичної влади в межах країни. Теорія держави і права виділяє економічні, політичні та соціальні передумови виникнення держави.

Основними причинами виникнення держави є:

- необхідність удосконалення управління суспільством;
- необхідність підтримання суспільного порядку, що забезпечується за допомогою загальнообов'язкових соціальних норм;
- необхідність організації захисту території та ведення війн;
- необхідність організації значних суспільних робіт.

Таким чином, держава і право виникли в першу чергу через господарську необхідність, з потреб відтворювальної економіки. Виробництво й розподіл стали неможливими без системи управління та забезпечення громадського порядку.

§ 3. ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Поява держави є наслідком довготривалого процесу. Виявлення причин виникнення такої форми організації суспільства багато в чому залежить від того, яка соціальна група чи соціальний інститут тлумачить цю державність, її сутність і призначення. Тому юридична наука розглядає декілька теорій походження держави.

Основні теорії походження держави

Засновники та представники	Коротка характеристика	Цитата
1. Теологічна (релігійна) теорія		
Аврелій Августин (354–430), Фома Аквінський (1225–1274), богослови середньовічної Європи	Пояснює походження кожної держави і права божественною волею, що обґрунтовує її вічність, непорушність і святість. Існує вищий божественний закон, який має лежати в основі права, створеного державою.	«Право – це дія справедливості в божественному порядку людського спілкування». <i>Фома Аквінський</i>
2. Патріархальна теорія		
Арістотель (384–322 рр. до н. е.), Платон (427–347 рр. до н. е.), давньогрецькі філософи	Стверджує, що держава походить від сім'ї і є результатом розростання сім'ї. Батьківська влада над дітьми трансформується у владу монарха над своїми підданими.	«Ідеальна держава – це засноване на законах правління кращих». <i>Платон</i>

3. Договірна теорія		
<p>Т. Гоббс (1588–1679), Дж. Локк (1632–1704) в Англії; Г. Гроцій (1583–1648), Б. Спіноза (1632–1677) у Голландії; Ж.-Ж. Руссо (1712–1778) у Франції</p>	<p>Пояснює виникнення держави як укладення між людьми суспільного договору – добровільної угоди між правителем і народом для забезпечення спільної справедливості. Кожна людина має невід’ємні права, набуті від природи.</p>	<p>«Поки люди живуть без загальної влади, вони перебувають у тому стані, що називається війною всіх проти всіх».</p>
		
		<p><i>Т. Гоббс</i></p>
4. Теорія насильства		
<p>Л. Гумплович (1838–1919), австрійський професор державного права</p>	<p>Причину походження, основу політичної влади й держави засновники теорії вбачали не в економічних відносинах, а в завоюванні, насильстві, уярмленні одних племен іншими племенами.</p>	<p>«Не суспільний договір, а зіткнення ворожих племен, війна, спустошення, одним словом насильство, – ось хрещені батьки держави».</p>
		<p><i>Л. Гумплович</i></p>
5. Органічна теорія		
<p>Г. Спенсер (1820–1903), англійський філософ і соціолог</p>	<p>Держава є результатом органічної еволюції. Подібно до того, як у живій природі виживають найбільш пристосовані, так і суспільство у процесі воєн і завоювань проходить відбір, який визначає появу правління.</p>	<p>«Подібно до живого організму, держави народжуються, старіють і гинуть».</p>
		<p><i>Г. Спенсер</i></p>
6. Психологічна теорія		
<p>Г. Тард (1843–1904), французький криміналіст; Л. Петражицький (1867–1931), професор Київського університету св. Володимира та Варшавського університету</p>	<p>Причини виникнення держави криються у властивостях психіки людей. Суть теорії: у людині закладено психологічну потребу жити в умовах колективної взаємодії. Переважній більшості людей притаманна потреба підкорятися видатним особистостям.</p>	<p>«Почуття та емоції є основою поведінки людини, вони заперечують егоїстичні зазіхання і сприяють формуванню почуття обов’язку».</p>
		<p><i>Л. Петражицький</i></p>

7. Класова (економічна) теорія		
<p>К. Маркс (1818–1883), Ф. Енгельс (1820–1895), німецькі філософи; В. Ленін (1870–1924), російський теоретик і політичний діяч</p>	<p>Держава і право виникли одночасно через появу приватної власності і розшарування суспільства на класи. Держава і право перетворилися на інструмент захисту інтересів економічно панівних класів.</p>	<p>«Держава – це політична організація, організоване насилля одного класу над іншими. А право є волею панівного класу».</p> <p><i>К. Маркс, Ф. Енгельс</i></p> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> </div>
8. Демографічна теорія		
<p>Т. Мальтус (1766–1834), англійський економіст і священник</p> 	<p>Усі суспільні процеси, у тому числі й утворення держави, завжди обумовлено зростанням населення, яке проживає на певній території, яким потрібно керувати.</p>	<p>«Збільшення кількості населення постійно наближається до межі, на якій воно все ж таки може існувати тому, що починається голод, війни й хвороби».</p> <p><i>Т. Мальтус</i></p>
9. Теорія географічного детермінізму		
<p>Е. Гантінгтон (1876–1947), американський географ; Л. Мечніков (1838–1888), швейцарський географ і соціолог</p>	<p>У визначенні темпів і напрямів суспільно-політичної еволюції спирається на суто географічні обставини (клімат, ландшафт, природні ресурси).</p>	
10. Расова теорія		
<p>Ж. Гобіно (1816–1882), французький письменник, дипломат</p>	<p>Будується на тезі про те, що передумовою виникнення держави є поділ суспільства на вищі та нижчі раси. Расова теорія призвела до практики «законного» винищення цілих народів.</p>	<p>Ж. Гобіно оголосив арійців «вищою расою», яка покликана володарювати над іншими.</p>

	Історично расова теорія була повністю дискредитована після Другої світової війни.	
11. Космічна теорія		
	Поява держави пояснюється втручанням інопланетних цивілізацій або вищого космічного розуму.	
12. Сакральна (харизматична, магічна) теорія		
Дж. Фрезер (1854 –1941), англійський релігієзнавець	Пояснює походження держави впливом на первісне суспільство людей, які мали магічні властивості впливати на інших людей.	

З появою держави зміни відбуваються в усіх сферах життя людини:

- складається певна система загальнообов'язкових правил поведінки – правових норм;
- запроваджується офіційна податкова система;
- наявною стає публічна влада, яка не завжди збігається з інтересами населення;
- населення групується територіально.

Отже, держава та право виникли в результаті розвитку суспільства як механізм упорядкування суспільних відносин, збалансування приватних і публічних інтересів та сприяння функціонуванню суспільства як цілісної системи.

§ 4. ІСТОРИЧНІ ТИПИ ДЕРЖАВ І ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД

1. Цивілізаційний підхід до типології держав

Кожному типу суспільства, виробничих відносин відповідає історичний тип держави і права з характерними рисами та особливостями.

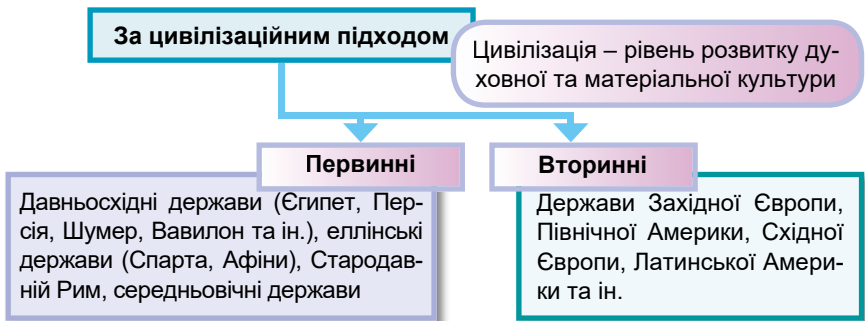

Історичний тип держави – це сукупність найсуттєвіших ознак, притаманних державам у різні періоди історії, які проявляються в єдності закономірностей розвитку, ґрунтовані на однакових економічних, культурних відносинах.

Існує декілька підходів до історичної типологізації держав.

За *цивілізаційним підходом* в основу типової класифікації держав покладено поняття «цивілізація», її рівень, якого досягли ті чи інші народи. Прихильники цивілізаційного підходу (Арнольд Тойнбі, Самуель Гантінгтон та інші) співвідносять державу насамперед з духовно-моральними і культурними чинниками суспільного розвитку. На думку англійського історика А. Тойнбі, існує 21 цивілізація. Він розуміє під цим поняттям відносно замкнений стан суспільства, яке вирізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших ознак.

Первинним цивілізаціям притаманна командно-адміністративна організація державної влади. Держава забезпечує як політичне, так і господарське функціонування суспільства, а не визначається ними. З первинних цивілізацій збереглися лише ті, що спромоглися послідовно розвинути духовно-культурні засади в усіх видах діяльності людини (єгипетська, китайська, мексиканська, західна, православна, арабська та ін.).

Вторинні цивілізації (держави Нового й Новітнього часу, сучасні держави) тяжіють до ринкового устрою, громадянського суспільства й правової організації. Держави Північної Америки сприйняли й розвинули цю спрямованість європейських держав.

Цивілізаційний підхід дозволяє бачити в державі не лише інструмент політичного панування експлуататорів над експлуатованими, але й найважливіший чинник духовно-культурного розвитку суспільства.

2. Інші класифікації історичних типів держави

Класифікацію держав за типами можна здійснити за іншими критеріями:

За техно- кратичним підходом

- Аграрні (побудовані на позаекономічному примусі до праці, наприклад на рабстві, кріпосному праві)
- Індустріальні (фізичній праці на зміну приходять машини і технології)
- Постіндустріальні (використовуються переважно інформаційні технології)

За способом набуття влади

- Легітимні (визнані населенням країни, законом і міжнародним співтовариством)
- Нелегітимні (набуття влади здійснено незаконним шляхом)

За методами формування та здійснен- ня держав- ної влади

- Традиційні – це рабовласницькі та феодальні монархії, у яких народ не є джерелом державної влади, держава має практично необмежені повноваження щодо більшості населення, заперечується наявність у людей природних прав
- Сучасні (конституційні) – народ є джерелом державної влади, а держава служить суспільству

За радянських часів домінував формаційний підхід до типології держав. З точки зору цієї теорії перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої відбувається внаслідок зміни таких, що віджили, типів виробничих відносин і заміни їх новим економічним ладом.

Таким чином, ідеї про історичні типи держави і права дають ключ для розуміння процесу природно-історичного розвитку держави. Зміна історичних типів держави є одним з вузлових, найважливіших історичних моментів, без урахування якого неможливо правильно зрозуміти ні розвиток їхньої сутності, ні соціально-політичний зміст і призначення, ні зміну їхніх форм, функцій і ролі в структурі політичної системи суспільства.

Запитання та завдання до теми 1

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте поняття, яке визначається як історично сформована купність індивідів, форма колективного співжиття людей та система різноманітних зв'язків і відносин між людьми.

А Держава   Б Суспільство   В Населення   Г Громада

2. Позначте причину виникнення держави.

А Виникнення патріархальної сім'ї

Б Неспроможність суспільної влади первісного ладу регулювати конфлікти

В Три великі суспільні поділи праці

Г Необхідність підтримання суспільного порядку, що забезпечується за допомогою загальнообов'язкових соціальних норм

3. Позначте вид соціальних норм, який не був властивий регулюванню суспільних відносин у первісному суспільстві.

А Правові норми

В Звичай та традиції

Б Норми моралі

Г Релігійні норми

4. Установіть відповідність між характеристикою теорії походження держави та назвою теорії.

1. Держава виникає внаслідок укладення угоди між правителем і народом для забезпечення спільної справедливості.

2. Держава походить від сім'ї та є результатом розростання сім'ї.

3. Держава і право виникли одночасно через появу приватної власності та розшарування суспільства на класи.

4. Головною причиною суспільних процесів, у тому числі й виникнення держави, є зростання народонаселення.

А Теорія географічного детермінізму

Г Класова теорія

Б Демографічна теорія

Д Договірна теорія

В Патріархальна теорія

5. Позначте ім'я одного із засновників цивілізаційного підходу до типологізації держав, який виділив 21 цивілізацію, що вирізняються спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних та інших ознак.

А К. Маркс

В Г. Спенсер

Б А. Тойнбі

Г Дж. Фрезер

II. Прочитайте тези з філософських роздумів англійського філософа Т. Гоббса.

- «Людина людині – вовк».
- «Війна всіх проти всіх».
- «Природні закони незмінні та нескінченні. Їх дев'ятнадцять: вдячність, справедливість, легке пробачення образ, рівність у користуванні загальними речами, довіра до жеребкування...».

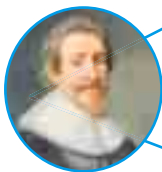
Поясніть ці тези. Яку теорію походження держави ілюструють перші дві думки?

Запропонуйте продовження третьої тези філософа.

Тема 2. Держава

Держава є досконалим союзом вільних людей, укладеним для дотримання права й загальної користі.

Гуго Гроцій, нідерландський мислитель

§ 5. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

1. Поняття та ознаки держави

Розуміння держави як організації політичної влади передбачає, що серед інших суб'єктів політичної системи вона виділяється особливими якостями, а також є офіційною формою організації влади. Із зовнішнього боку держава виступає як механізм здійснення влади й управління суспільством, як апарат влади. Але в разі такого розгляду не враховується діяльність системи органів місцевого самоврядування та інших органів влади.

Розкриваючи зміст поняття «держава», слід підвести його під таке родове поняття, як політична організація. Якщо державу до середини XIX ст. можна визначати як політичну організацію панівного класу, то сучасна держава – це політична організація всього суспільства. Держава стає не просто владою, що спирається на примус, а цілісною організацією суспільства, яка виражає і охороняє індивідуальні, групові й суспільні інтереси, забезпечує організованість у країні на підґрунті економічних і духовних чинників, реалізує головне, що надає людям цивілізація, – народовладдя, економічну свободу, свободу автономної особи.

Будь-яка держава має набір таких універсальних ознак, що виявляються на всіх етапах її розвитку.

Ознаки держави

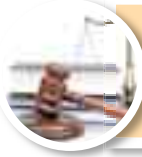
Територія, яка визначається державним кордоном (суходіл, внутрішні моря, ріки, зовнішні моря й територіальні води, повітряний простір, дипломатичні представництва, морські та повітряні судна, літаки та ін.)

Суверенітет держави (державна влада єдина в межах своєї території, не залежить від інших влад усередині суспільства й має незалежність і рівноправність у розв'язанні питань зовнішньої політики)

Апарат публічної влади (влада має політичний характер, виступає від імені населення, складається з органів влади, у тому числі й апарату примусу)

Правова система (держава встановлює загально-обов'язкові для всього населення правила поведінки та закріплює їх у нормах права)

Податкова система (держава має монопольне право на збір податків з населення та на формування державного бюджету)

Символіка держави (зовнішні атрибути, за якими державу ідентифікують як суверенну в системі внутрішніх і міжнародних відносин)

Цей перелік ознак держави не є вичерпним.

Держава – це суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі правових норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів з опорою, у разі потреби, на легальний примус.

Німецький філософ XIX ст. Артур Шопенгауер писав, що «держава – не що інше, як намордник для приборкання м'ясоїдної тварини, яка називається людиною, та надання їй частково трав'яного характеру».

Представник німецької класичної філософії XIX ст. Георг Гегель убачав у державі найдосконаліше втілення світової ідеї з притаманним їй саморозквітом. Для нього держава – це дійсність моральної ідеї, моральний дух, і тому він називав її земним богом.

Німецький філософ XVIII ст. Йоганн Готліб Фіхте визнавав державу як найповніший вияв людського «Я», вищий емпіричний прояв людської особистості.

Англійський філософ XVII ст. Томас Гоббс порівнював державу зі своєрідним звіром (Левіафаном), що підкорив собі всі існуючі структури. Визначав державу як «механічне чудовисько», що володіє надзвичайною і страшною силою: воно може захистити інтереси людей, інтереси партій і великої суспільної групи.

2. Сутність держави

Поняття сутності держави можна зрозуміти через її завдання та істинні цілі. Якщо виходити з тези нідерландського юриста та поета Г. Гроція «Держава є досконалим союзом вільних людей, укладеним для дотримання права й загальної користі», держава є ідеальною політичною організацією, що служить інтересам суспільства. Якщо пригадати відомий вислів французького короля Людовіка XIV «Держава – це Я!», стає зрозумілим, що держава забезпечувала права та привілеї тільки панівної верхівки.

Завдання сучасної держави полягає у здійсненні солідарних інтересів людей. Загальне добро – це формула, у якій повинні виражатися цілі держави. Сприяючи зростанню солідарності між людьми, держава підносить людину. Держава дає людині змогу розвивати кращі сторони своєї природи, що в кінцевому підсумку служитиме всім громадянам. У цьому й є істинна сутність держави.

З моменту виникнення держави визначилися два аспекти її сутності:

а) класовий аспект – захист інтересів економічно домінуючого класу за допомогою легітимно організованого примусу;

б) загальносоціальний аспект – захист інтересів усього суспільства, забезпечення всіх благ громадян; підтримка громадського порядку, виконання інших суспільних потреб.

Зміст діяльності держави, який визначає її сутність, на сучасному етапі спрямовано:

- на подолання суспільних протиріч не насильницькими методами, а на основі досягнення компромісу, терпимості, сприяння розвитку громадянського суспільства;

- на широке використання таких загальнодемократичних ідей та інститутів, як розподіл влади, плюралізм думок, гласність;
- на захист усіма засобами людини праці, соціальний захист усіх громадян;
- на проведення на міжнародній арені політики, побудованої на взаємних компромісах, спільних домовленостях з іншими країнами.

Здійснюючи таким чином покладені на неї повноваження, держава розв'язує суперечності в суспільстві й оптимізує процеси реалізації відносин, що дають можливість зберегти суспільство як цілісну, потрібну всім систему відносин.

Держава в сучасних наукових теоріях трактується як над-класова, що представляє інтереси всього суспільства. Гуманістичну тенденцію розвитку держави відображено в законодавстві цивілізованих країн Заходу і в Конституції України.

Конституція України

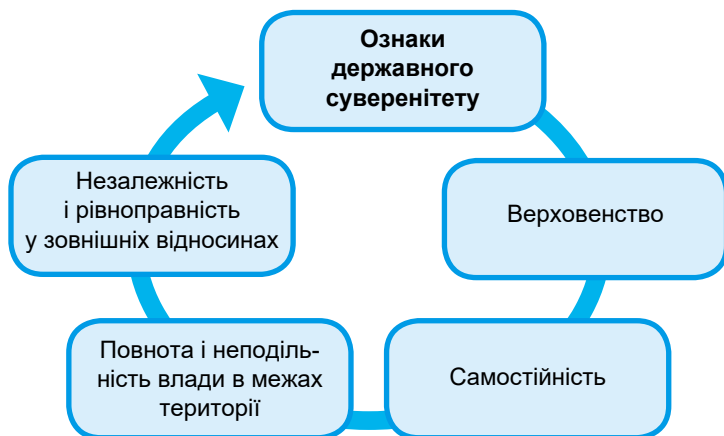
Ст. 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

3. Суверенітет та його види

Поняття суверенітету виникло в Середньовіччі. Термін означав повноту влади сеньйора. У Новий час поняття набуло іншого змісту. Розрізняють суверенітет державний, народний і національний.

Суверенітет держави означає, що державна влада єдина в межах своєї території, не залежить від інших структур усередині суспільства і має незалежність у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики.

Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. вказує на ознаки державного суверенітету України.

Суверенітет народу – це верховенство всіх громадян, що живуть на території держави, як джерела і носія влади, його право самому вирішувати свою долю, безпосередньо або через представницькі органи брати участь у формуванні напрямку політики держави, а також контролювати діяльність цих органів. Порушення суверенітету народу веде до часткової або повної втрати державності.

Національний суверенітет – це сукупність повноважень нації та прав, що гарантують незалежність особи; забезпечується комплексом конституційних прав і юридичних актів, а також традиціями та неписаними правилами поведінки.

Національний суверенітет як загальнолюдська гуманістична цінність за сучасних умов набуває особливого значення у зв'язку з відновленням пріоритету саме загальнолюдських цінностей. Визнання суверенних прав нації є аналогічним визнанню прав людини. Цей вид суверенітету передбачає узгодження природного невід'ємного права основної нації на збереження й розвиток власної культури та самобутності з принципом забезпечення громадянських прав і культурного самоврядування всіх національних та етнічних груп, що проживають на певній території.

Згідно зі Статутом ООН, будь-яке державне утворення повинно поважати права нації на самовизначення.

Таким чином, державний, народний і національний суверенітет тісно взаємопов'язані між собою і доповнюють один одного. Конституція України втілює в собі суверенітет держави, суверенітет нації та суверенітет народу.

§ 6. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

1. Поняття функцій держави

Функції держави – це основні напрями її діяльності на певних етапах розвитку. У функціях виражається сутність і призначення держави.

Функції обумовлені потребами суспільства, вони встановлюються залежно від основних завдань держави на певному етапі розвитку. Зміст завдань держави зумовлюється різними внутрішніми та зовнішніми чинниками.

В умовах науково-технічної революції, яка набрала глобальних масштабів, держава спрямовує свою діяльність на підтримку натуральних умов існування людського суспіль-

ства. Це і необхідність підтримання екологічної рівноваги, і охорона довкілля, і боротьба з хворобами, і міжнародна науково-технічна співпраця щодо вирішення загальнолюдських проблем тощо.

Отже, з розвитком і вдосконаленням суспільних відносин, підвищенням продуктивності праці та консолідації населення сутність держави поступово змінюється в бік гуманістичних тенденцій, що, у першу чергу, виявляється в зміні її функцій.

2. Види функцій держави

Функції держави можна поділити на такі види:

- **За соціальною значущістю** – основні та неосновні.

Основні функції – найзагальніші та найважливіші комплексні напрями діяльності держави щодо здійснення стратегічних завдань і цілей, що стоять перед нею у конкретний історичний період. До них відносять функції оборони, підтримання зовнішніх відносин, охорони правопорядку, регулювання економіки, гарантування екологічної безпеки, підтримки і розвитку культури і забезпечення освіти населення та ін.

Неосновні функції – напрями діяльності держави зі здійснення конкретних завдань у другорядних сферах суспільного життя. До них належать управління персоналом, матеріально-технічне забезпечення та управління державним майном, збирання й розповсюдження необхідної для управління інформації тощо.

- **Залежно від територіальної спрямованості** – внутрішні та зовнішні.

Внутрішні функції – такі напрями діяльності держави, у яких конкретизується внутрішня політика стосовно економічних, ідеологічних, екологічних, культурних та інших аспектів життя суспільства. До таких належать функції регулювання економіки, підтримки та розвитку культури, охорони та захисту всіх форм власності, соціального захисту населення, гарантування екологічної безпеки, охорони правопорядку та ін.

Зовнішні функції – основні напрями діяльності держави за її межами у взаємовідносинах з іншими державами, світовими громадськими організаціями й світовим співтовариством у цілому. Такими функціями є організація співробітництва з іншими суб'єктами міжнародних відносин, захист державного суверенітету, підтримка миру в регіоні, культурний та освітній обмін тощо.

- **За часом здійснення** – постійні та тимчасові.

Постійні функції – напрями діяльності держави, що здійснюються на всіх етапах її розвитку. Більшість здійснюваних державою функцій є постійними.

Тимчасові функції – напрями діяльності держави, що обумовлені конкретним етапом історичного розвитку суспільства. Прикладом тимчасових можуть бути функції стабілізації економіки в перехідний період, подолання наслідків аварії на ЧАЕС чи повені в Закарпатті.

- **За сферами суспільного життя** – гуманітарні, економічні, політичні, соціальні, культурні, екологічні та ін.

Гуманітарні функції: забезпечення, охорона та захист основних прав людини; охорона природного середовища; охорона й відновлення здоров'я; соціальне забезпечення; освіта, виховання, розвиток культури тощо. У міжнародній сфері – участь у міжнародному забезпеченні та захисті прав людини; допомога населенню інших країн (у разі стихійного лиха тощо).

Економічні функції: створення умов для розвитку виробництва на основі рівноправного визнання і захисту різних форм власності на засоби виробництва; програмування та організація виробництва на державних підприємствах, розпорядження об'єктами державної власності; організація та стимулювання наукових досліджень. У міжнародній сфері – участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного розподілу та інтеграції виробництва і праці.

Політичні функції: створення демократичних умов, інститутів для вільного виявлення й врахування інтересів різних соціальних груп суспільства, зокрема для діяльності різноманітних політичних партій та інших громадських об'єднань; забезпечення умов для збереження й розвитку національної самобутності корінної та всіх інших націй, що проживають на території держави; охорона й захист державно-конституційного ладу, законності та правопорядку. У міжнародній сфері – організація, підтримка й розвиток міждержавних договірних відносин на основі загальноновизнаних принципів міжнародного права.

Порівняно новим явищем є закріплення *екологічної функції* у нормативно-правових актах держави. Екологічна функція з'являється в середині ХХ ст. і пов'язана з глобальними впливами людини на природу, унаслідок чого виникла загроза існуванню людини. Зокрема, в Конституції України зазначено, що гарантування екологічної безпеки, підтримка еколо-

гічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду українського народу є обов'язком держави.

§ 7. ПРАВОВА ДЕРЖАВА

1. Правова держава

Уявлення про державу як про організацію, що здійснює свою діяльність на основі закону, почали формуватися вже на ранніх етапах розвитку людської цивілізації. З ідеєю правової держави пов'язувалися пошуки більш досконалих і справедливих форм життя. Мислителі античності (Сократ, Демокрит, Платон, Арістотель, Цицерон) намагалися виявити такі зв'язки між правом і державною владою, що забезпечували б гармонійне функціонування суспільства. Правові ідеї Стародавньої Греції та Стародавнього Риму помітно вплинули на становлення й розвиток подальших учень про правову державу.

У період розпаду феодалізму ідеї правової держави виклали прогресивні мислителі того часу Н. Макіавеллі і Ж. Боден. Н. Макіавеллі вбачав мету держави в можливості вільного користування майном і гарантуванні безпеки кожної людини. Ж. Боден визначав державу як правове керування багатьма сімействами.

Філософське обґрунтування ідеї правової держави традиційно пов'язують з ім'ям Іммануїла Канта. Згідно з визначенням І. Канта, держава – це поєднання безлічі людей, підпорядкованих правовим законам.

Термін «правова держава» запровадили в науковий і політичний обіг німецькі вчені XIX ст. **Карл-Теодор Велькер** і **Роберт фон Моль**. За визначенням останнього, правова держава – це конституційна держава, заснована на закріпленні в конституції прав і свобод громадян.

Ідея правової держави отримала розвиток у працях відомого українського юриста **Богдана Кістяківського**: «У конституційній державі влада перестає бути фактично пануванням людей і перетворюється на панування правових норм».

Ідею правової держави закріплено в сучасній Конституції України.

Ознаками правової держави є:

- *верховенство права* у сфері регулювання суспільних відносин та управління державними справами. Право – це загальна міра свободи, рівності й справедливості в суспільстві, що й визначає зміст чинних законів, інших нормативних актів. Стаття 8 Конституції України прямо зазначає: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права»;
- *верховенство закону в усіх сферах життя суспільства*. У системі правових цінностей вищою формою вираження, організації і захисту свободи людей є закон. У законах держава встановлює загальнообов'язкові правила поведінки, які повинні максимально враховувати потреби суспільного

розвитку на началах рівності і справедливості. Саме тому закон має вищу юридичну силу. Верховенство закону, і передусім конституції, створює міцний режим правової законності і стабільності;

- *взаємна відповідальність особистості і держави.* Відносини між державою як носієм політичної влади і громадянином повинні будуватися на началах рівності і справедливості;
- *система поділу влади в державі.* Ідея поділу влади, яку висунули ще античні мислителі, була розвинута в епоху буржуазних революцій. «У кожній державі, – писав Ш. Монтеск'є, – є три види влади: законодавча, виконавча, що відає питаннями міжнародного права, і виконавча, що відає питаннями права цивільного». Автор вважав, що перша влада покликана створювати закони, друга відає зовнішніми відносинами й гарантує безпеку, до повноважень третьої влади відносив покарання злочинців і вирішення спорів між приватними особами. Цю владу можна інакше іменувати судовою. У сучасній правовій науці принцип поділу влади відносять до основ демократичного конституційного ладу. Принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову означає, що кожна гілка влади діє самостійно й не втручається в повноваження іншої;
- *закріплення широкого спектра прав і свобод особи,* гарантованих і забезпечуваних державою, рівність громадян перед законом, доступність правового захисту для кожного громадянина, обмеження втручання держави у сферу приватної ініціативи. Громадяни діють за принципом: «дозволено все, що не заборонено законом»;
- *демократичний, легальний спосіб формування влади.* Органи влади правової держави формуються шляхом виборів, а призначення на державні посади здійснюються з дотриманням законної процедури;
- *провідна роль суду* у вирішенні спірних питань і конфліктних ситуацій;
- *ефективна діяльність інших правоохоронних органів* у забезпеченні законності й правопорядку;
- *високий рівень правосвідомості та правової культури громадян,* професіоналізму працівників правоохоронних органів тощо;
- *високий рівень якості правових актів* і безпосередньо процесу правотворчості.

Наведений перелік ознак держави не є вичерпним.

Правова держава – це політична форма організації суспільного життя, у якій реально забезпечено максимальне здійснення та захист прав і свобод особистості, а державна влада базується на праві та здійснюється у правових формах.

2. Громадянське суспільство

Поняття «громадянське суспільство» відрізняється від поняття «суспільство». Суспільство як властивий тільки людині механізм спілкування і колективної діяльності виникло задовго до появи держави. Громадянське суспільство – це якісний стан суспільства, що склалося в деяких державах у Новий час.

Громадянське суспільство – це спільнота всіх громадян, їх вільних об'єднань, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості, політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею.

Основними рисами громадянського суспільства є:

- наявність демократичної державності;
- самоврядування індивідів, добровільних організацій громадян;
- різноманітність форм власності, ринкова економіка;
- плюралізм (принцип, який сприяє існуванню різноманіття політичних сил, а також конкуренції між ними) ідеологій і політичних поглядів, багатопартійність;
- доступ усіх громадян до участі в державних і суспільних справах;
- взаємна відповідальність держави та громадян щодо виконання демократично ухвалених законів;
- наявність розвиненої соціальної структури;
- розвинена громадянська політична культура та свідомість;
- контроль суспільства за діяльністю державних органів.

Громадянському суспільству відповідає тип держави, яку називають правовою. У правовій державі існує система органів та інститутів, які гарантують і захищають нормальне функціонування громадянського суспільства. Контроль громадянського суспільства над державою здійснюється за допомогою політичних партій, засобів масової інформації, демократичних виборів. Конфронтація інтересів держави й громадянського суспільства є показником неефективності державного управління та самого механізму держави.

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте поняття, яке не є ознакою держави.

A Територія

B Система податків

Б Кордон

Г Система правових норм

2. Позначте критерій класифікації функцій держави, видами якого є політична та економічна функції.

A За соціальним значенням

Б За часом функціонування

В За територіальною ознакою

Г За сферами суспільного життя

3. Позначте поняття, що виражає сутність держави.

A Державний апарат

B Функції держави

Б Представницькі органи

Г Форма правління

4. Позначте імена науковців, які запровадили в науковий і політичний обіг термін «правова держава».

A Г. Гегель, І. Кант

B К.-Т. Велькер, Р. фон Моль

Б Г. Гроцій, Б. Спіноза

Г Т. Гоббс, Дж. Локк

5. Позначте тезу, що не є ознакою правової держави.

A Існування ієрархічно побудованої партійно-державної еліти

Б Закріплення широкого спектра прав і свобод особи

В Верховенство закону в усіх сферах життя суспільства

Г Ефективна діяльність правоохоронних органів

6. Установіть відповідність між визначенням поняття й терміном.

1. Держава, яка прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, однакових можливостей самореалізації особистості.

2. Спільнота всіх громадян, їх вільних об'єднань, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості, політичної культури, які охороняються та гарантуються державою.

3. Політична форма організації суспільного життя, у якій реально забезпечено максимальне здійснення та захист прав і свобод особистості, а державна влада здійснюється у правових формах.

A Громадянське суспільство

B Соціальна держава

Б Правова держава

II. Прочитайте тексти з інформаційних видань. Згадайте ознаки правової держави. З'ясуйте, чи підлягає визначенню «правова держава» кожна з країн, характеристику якої запропоновано для аналізу.

1. Вікіпедія: КНДР

КНДР – соціалістична держава. Вища державна посада – голова Комітету оборони. Законодавча влада здійснюється Верховним народним зібранням, виконавча – Кабінетом Міністрів. У державі одночасно існує й відсутня посада президента: ним довічно проголошено Кім Ір Сена, який помер 1994 р.

Його сина, Кім Чен Іра, довічно проголошено Генеральним секретарем Робітничої партії КНДР.

Сучасний очільник країни, Кім Чен Ін, обіймає спеціально створену для нього посаду Першого секретаря Робітничої партії КНДР. Громадянам не дозволяється вільно пересуватися країною та виїжджати за кордон; існує єдина ідеологія – ідея «чучхе».

2. «The Epoch Times Україна»

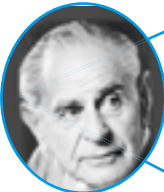
У листопаді 2008 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, яка закликала Іран зупинити порушення прав людини у країні. У резолюції підкреслено, що іранський уряд має дотримуватися міжнародних стандартів стосовно прав людини і покласти край практиці смертної кари для малолітніх злочинців. Порушення прав людини в Ірані відбувається в різних формах: від ув'язнення журналістів і членів опозиції до повішень засуджених злочинців. Іран нині є одним з рекордсменів у світі за кількістю страт.

3. UNIAN.NET

Скандинавська модель суспільного устрою – це той самий бажаний соціалізм. Там не крадуть, не беруть хабарів, не кричать на дітей, витрачають величезні кошти на навчання людей з інвалідністю. Навіть в'язниці, наприклад, у Данії специфічні: двох типів – відкриті й закриті. У в'язницях закритого типу утримуються ув'язнені, яких засуджено на термін понад п'ять років, або ті, хто порушив умови перебування у в'язницях відкритого типу. На території є церква, тренажерний зал, бібліотека, лікарняне відділення, майданчик для прогулянок. Але данці занадто цінують свободу, тому й показники злочинності дуже низькі навіть порівняно з іншими країнами Західної Європи.

Тема 3. Державний лад

Одвічне запитання: «Хто буде правителем?» – давно слід замінити на більш реальне: «Як ми можемо його приборкати?».

Карл Поппер, британсько-австрійський філософ

§ 8. ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

1. Поняття державного ладу

Державний лад – складне поняття, що характеризує державу за трьома аспектами: формою правління, формою територіального устрою та формою політичного режиму.

Державний лад – це устрій країни, що виражається в характері політичних взаємин між людьми, між людьми та державою у процесі управління (форма політичного режиму), у способах організації вищих органів державної влади (форма правління) і в адміністративно-територіальному розподілі держави (форма територіального устрою).

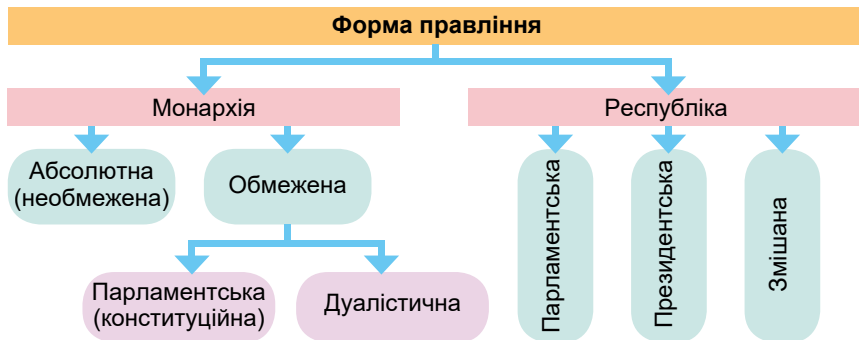
Державний лад завжди має відповідне правове закріплення. Усі його складові елементи фіксуються в конституції, законних і підзаконних актах.

2. Форма державного правління

Форма правління – це спосіб організації верховної державної влади, порядок її утворення та діяльності, компетенція та взаємозв'язок органів, а також взаємовідносини з населенням країни.

Основними формами правління є монархія та республіка.

3. Монархія та її види

Монархія – це форма правління, за якої державна влада повністю або частково зосереджується в руках одноосібного глави держави та передається у спадок.

Монархічна влада має певні особливості:

- безстроковість;
- спадковість;

- невідпорядкованість влади монарха будь-яким іншим суб'єктам.

Монархами в різних народів були князі, королі, царі, імператори, султани, хани, кагани, шахи, правителі тощо.

Відомі такі форми монархії, як необмежена та обмежена.

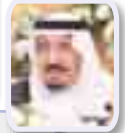

Абсолютна (необмежена) монархія – це монархічна форма правління, за якої верховна влада в державі зосереджена в руках одноосібного глави держави (монарха).

Цей вид монархії характеризується відсутністю будь-яких представницьких органів, повним безправ'ям народу, зосередженням усієї повноти влади в руках монарха. Прикладами абсолютної монархії можуть бути в наш час Королівство Саудівська Аравія, Султанат Оман тощо.

Султанат Оман

Правлячий монарх – Його Величність султан Оману і підлеглих територій Кабус бін Саїд

Королівство Саудівська Аравія

Правлячий монарх – Його Величність король Салман ібн Абдул-Азіз аль Сауд

Обмежена монархія – це особливий різновид монархічної форми правління, за якої владу монарха обмежено конституцією, є виборний законодавчий орган парламент і незалежні суди.

За обмеженої монархії законодавча влада належить парламенту, виконавча – монарху (чи кабінету міністрів), судова – судам, які обираються чи призначаються або обмежуються іншим шляхом.

За *парламентської (конституційної) монархії* – влада монарха обмежується представницьким органом, що закріплюється, як правило, у конституції, яка затверджується парламентом. Монарх не може її змінити. Виконавча влада належить уряду, який формується парламентом і лише йому підзвітний. Абсолютна більшість сучасних монархій – це монархії парламентські. Їх існування зумовлено національними традиціями. Це, наприклад:

Японія

Правлячий монарх – Його Величність імператор Акіхіто. Згідно з конституцією Японії «імператор є символом держави і єдності народу»

Королівство Швеція

Правлячий монарх – Його Величність король Карл XVI Густав

Королівство Іспанія

Правлячий монарх – Його Величність король Філіпп VI

У парламентській монархії монарх є лише символом держави. Будь-які дії монарха потребують схвалення урядом.

Дуалістична монархія, як правило, має двопалатний парламент. Нижня палата формується виборним шляхом і представляє інтереси буржуазії. Верхня палата складається зі знаті, яка призначається монархом. Уряд підпорядковується монарху. Останній на свій розсуд призначає, переміщує і звільняє від посад членів уряду. Дуалізм полягає в тому, що монарх, як правило, відстоює інтереси знаті, а парламент є виразником інтересів буржуазії та інших верств населення. Монарх наділений правом вето на закони, які приймає парламент.

Дуалістична монархія характерна для перехідного періоду від феодалізму до капіталізму. У деяких сучасних державах (Султанат Бруней, Королівство Тонга) присутні окремі риси дуалістичної монархії.

Прикладом теократичної монархії є Ватикан. Але зрозуміло, що не за всіма ознаками ця держава може називатися монархією. Зважаючи на celibat (обітницю безшлюбності) духовенства, Папа Римський не може досягти свого сану через право спадкування, тому його обирають кардинали. Проте Папа Римський є монархом, він користується особливими почесними правами, носить корону (тіару).

4. Республіка та її види

Республіка – це така форма правління, за якої повноваження верховної влади здійснюють виборні органи, що обираються населенням на відповідний термін.

Юридичними властивостями республіки є:

- виборність вищих органів державної влади;
- обмеження влади глави держави, законодавчих і виконавчих державних органів конкретним терміном;
- відповідальність глави держави у випадках, які передбачено законом;

- загальнообов'язковість рішень законодавчої влади для всіх інших державних органів;
- взаємна відповідальність особи та держави.

Сучасні республіки поділяються на *парламентські*, *президентські* та *змішані*.

Парламентська республіка характеризується центральним становищем парламенту серед інших державних органів. Уряд формується парламентським шляхом із числа депутатів, що належать до партій, які мають більшість голосів у парламенті. Уряд відповідальний перед парламентом. Він залишається при владі доти, доки користується підтримкою парламентської більшості. У парламентській республіці управління має партійний характер. Уряд формується лідером партії, яка перемогла на парламентських виборах. Шляхом винесення вотуму недовіри парламент може відправити уряд у відставку.

У парламентській республіці можливе існування поста президента, який обирається парламентом, підзвітний йому і має виключно представницькі функції. У наш час парламентські республіки існують у Федеративній Республіці Німеччині, Італії, Чехії, Австрії, Угорщині, Ірландії, Ізраїлі та інших державах.

Президентська республіка являє собою таку форму правління, яка характеризується поєднанням у руках президента повноважень глави держави та глави уряду. Президент і парламент обираються всім населенням країни. Уряд президентської республіки несе відповідальність перед президентом. Останній на свій розсуд призначає, переміщує та відсторонює від посад членів уряду. Він має право вето на закони, які ухвалює парламент. Як глава держави він представляє країну на міжнародній арені, може підписувати міжнародні угоди з подальшою їх ратифікацією парламентом.

Прикладами президентських республік є Сполучені Штати Америки, Мексика, Аргентина та інші.

У практиці державного будівництва сучасних держав трапляються форми правління, які не вкладаються у звичну класифікацію. Їх називають *змішаними республіками*.

Ознаками змішаної республіки є:

- подвійна відповідальність уряду перед парламентом і перед президентом;
- президент обирається на всенародних виборах і має широкі повноваження;
- уряд очолює прем'єр-міністр, а президент може здійснювати загальне керівництво урядом;

- президент є главою держави;
- президент має право в передбачених законом випадках розпустити парламент, а парламент має право на імпічмент президенту.

Прикладами республік змішаного типу є Франція, Португалія, Румунія, Україна та ін.

§ 9. ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

1. Форма державного (територіального) устрою

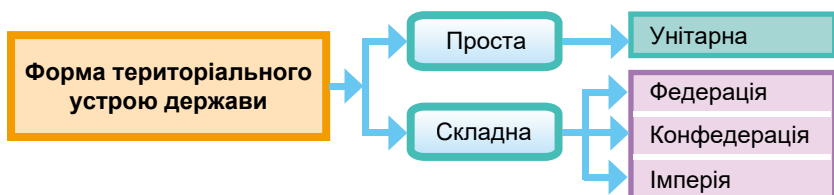

Форма державного (територіального) устрою – це елемент форми держави, що відображає адміністративно-територіальну організацію державної влади та порядок взаємодії між центральними й місцевими органами влади.

Цей елемент форми держави характеризує:

- принципи поділу території держави на складові частини;
- можливість урахування інтересів національних меншин шляхом надання територіальної автономії;
- відносини між владними органами різних рівнів.

Теорія держави і права розрізняє просту та складну форми територіального устрою держави.

2. Унітарна держава

Унітарна держава – це проста форма територіального устрою держави, окремі складові якої не мають суверенітету й усіх ознак державності.

Для унітарної держави характерна наявність єдиної системи централізованої державної влади, юрисдикція якої поширюється на всю територію країни. Існує єдине громадянство, єдина судова система, єдина конституція. Унітарні держави можуть включати автономні утворення.

Прикладами унітарної держави є Україна, Болгарія, Польща та ін.

3. Автономія

Автономія – це право якогось національно-територіального утворення (наприклад, області, регіону) самостійно

здійснювати внутрішнє управління. Автономія може базуватися на культурній чи етнічній відмінності.

Створення територіальної автономії є найдоцільнішим принципом державного устрою тих націй, які, реалізуючи своє право на самовизначення, виявляють бажання залишитися в межах певної держави. Нації отримують право створювати органи влади та управління, які діють рідною мовою, з місцевих людей, що знають побут і психологію місцевого населення; розвивати рідною мовою школу, театр, культурно-просвітницькі та інші установи.

Статус суб'єктів територіальної автономії закріплюється на законодавчому рівні.

Іноді у складі унітарної держави існує певна автономна територія (о. Корсика у Франції, о. Гренландія у Данії, Північна Ірландія у Великій Британії). Прикладом подібних автономних утворень є Україна, де Автономній Республіці Крим надано статус територіальної автономії. Такі утворення виникають у багатонаціональних унітарних і федеративних державах, як один зі способів вирішення проблем, що проявляються під час державного будівництва та подальшого існування: децентралізація влади, урегулювання відносин між національностями та захист їх культурних цінностей.

4. Федерація та її види

Федерація – це складна форма територіального устрою союзної держави, яка складається з державних утворень, що мають юридичну та політичну самостійність.

Принцип федералізму полягає в розмежуванні сфер компетенції федеральної (центральної) влади та влади суб'єктів федерації. Територія такої держави в політико-адміністративному відношенні не є єдиним цілим, а складається із суб'єктів федерації. Суб'єкт федерації наділяється установчою владою, правом мати власні конституцію, судову й правову системи. У конституціях федерацій розмежовується компетенція федеральних і місцевих органів влади. Федеральні закони мають пріоритет над законами суб'єктів федерації. До компетенції центральної влади належать питання оборони країни, зовнішньої політики, фінансів, оподаткування та інші найважливіші питання суспільного життя держави.

Види федерацій:

- територіальні (Німеччина, США);
- національні (Бельгія);
- змішані (Російська Федерація).

Складові частини федеративних держав мають різні назви та складаються з різної кількості суб'єктів:

США
50 штатів

Федеративна Республіка Німеччина
16 земель

Об'єднані Арабські Емірати
7 еміратів

5. Імперія (метрополія, колонія)

Імперія – це примусово утворена складна держава, що складається з головної держави (метрополії) та колоній, які повністю залежать від верховної влади.

На сьогодні – це анахронічна форма державно-територіального устрою. Вона створювалася в результаті завоювань, колонізації та інших форм експансії. Імперія тримається на насильстві, на державному примусі. Коли зникає примус, імперія розпадається.

Приклади імперій:

Британська імперія
(1497–1997)

Австро-Угорська імперія
(1867–1918)

Османська імперія
(1299–1923)

На даний момент у світі не існує імперій.

6. Конфедерація

Конфедерація – це добровільне об'єднання суверенних держав, яке створюється для досягнення конкретної мети.

Принцип конфедералізму передбачає збереження повної юридичної та політичної самостійності держав – членів конфедерації, відсутність центральних органів влади, єдиних законодавства, громадянства та судової системи. Деякі науковці не вважають конфедерацію видом територіального устрою держави саме тому, що це союз декількох держав. Взаємини між суб'єктами конфедерації ґрунтуються лише на добровільних договірних засадах для координації дій у розв'язанні спільних конкретних проблем.

Прикладом такої форми устрою є Швейцарська Конфедерація. Датою створення Швейцарської Конфедерації вважають 1291 р., коли три кантони (землі), відстоюючи незалежність, уклали оборонний «вічний союз». 1848 р. ухвалено конституцію, що утвердила Швейцарію як конфедеративну державу.

Дискусійним є питання щодо існування сьогодні держав конфедеративного зразка. Деякі дослідники схильні вважати, що така сучасна міжнародна організація, як Європейський Союз наближена до конфедеративного об'єднання. Держави – члени цієї організації, залишаючись суверенними, передають окремі функції незалежним інститутам, а принцип рівності й одноголосного прийняття рішень дає їм змогу в будь-який момент повністю відновити свій суверенітет.

§ 10. ФОРМА ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

1. Форма державно-політичного режиму

Політичний (державний) режим тісно пов'язаний з формами правління. Якщо при з'ясуванні форми правління ми ставимо питання: «Хто править? Як побудовано систему влади?», – питання, яке розкриває сутність поняття «політичний режим», звучатиме: «Якими засобами й методами відбувається це правління?».

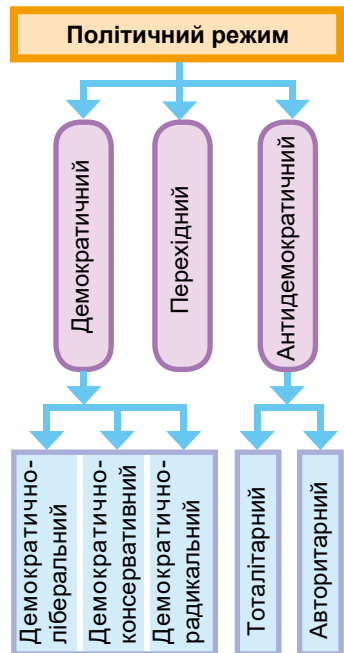
Політичний режим – це система методів, за допомогою яких здійснюється державна влада в суспільстві.

Політичний режим характеризується станом демократичних прав і свобод людини та інших суб'єктів суспільних відносин, відношенням державної влади до правових основ діяльності її органів.

Сучасна теорія держави розрізняє два основних типи політичних режимів: демократичний і антидемократичний.

Класифікація політичних режимів виходить ще від Платона, який вважав, що серед форм правління й державного устрою є правильні й неправильні. За Платоном, правильними формами є *монархія* та *аристократія*, а неправильними формами – *тимократія* (панування

честолюбців, які прагнуть збагачення), *олігархія* (панування купки багаті-їв), *демократія* (влада народу); *тиранія* (влада однієї особи над усіма).

У сучасний період є багато визначень демократії. Більшість спеціалістів дійшли висновку, що демократія – це певна форма правління, заснована на дотриманні прав людини та свободи особи. Останнім часом демократію розглядають не тільки як владу більшості над меншістю, але й як гарантію прав меншості, прав опозиції. Демократія – це свобода і відповідальність усіх суб'єктів суспільних відносин за свою діяльність.

2. Демократичний політичний режим

Демократичний режим – це порядок політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється з дотриманням основних прав людини, з урахуванням інтересів усіх соціальних груп населення через демократичні інститути: вибори, референдуми, засоби масової інформації.

Політичними передумовами демократичного режиму є:

- відсутність єдиної, обов'язкової для всіх державної офіційної ідеології, що однозначно визначає мету суспільно-історичного розвитку, а іноді й політичні засоби її досягнення;
- наявність вільно сформованих позадержавних політичних партій, що відбивають соціальну диференціацію суспільства;
- обмеження політичної ролі партій участю у виборах, на яких партії виступають з виборчою програмою, що відбиває інтереси певної соціальної групи;
- функціонування політичної системи, що припускає боротьбу, конкуренцію політичних партій, угоду між ними, утворення коаліцій політичних сил, що прагнуть до парламентської більшості й одержання вирішальної ролі в державному управлінні; передбачається, що виникаюча в такий спосіб політична боротьба є відображенням соціально-економічної конкуренції всередині суспільства;
- існування політичних меншостей, у функцію яких входить опозиційна політична діяльність, розробка альтернативних програм суспільного розвитку, позитивна критика державного керівництва, ідеологічна та кадрова підготовка його зміни;
- наявність політичних свобод (свободи слова, преси, демонстрацій, мітингів, протестів), за допомогою яких суверенні об'єкти суспільства здійснюють свою діяльність у сфері політичного життя.

Демократичний режим поділяють на такі види: демократично-ліберальний, демократично-консервативний, демократично-радикальний.

Демократично-ліберальний режим

- Права людини й сама людина визнаються найвищою соціальною цінністю
- Головним обов'язком держави, її органів і посадових осіб є забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина

Демократично-консервативний режим

- Характеризується небажанням здійснювати будь-які перетворення, а також наданням переваг традиціям
- Пошук таких способів розвитку суспільства й держави, що забезпечують незмінюваність існуючого порядку

Демократично-радикальний режим

- Основна увага приділяється радикальним перетворенням у країні, здійсненню реформ, пошуку радикальних форм і методів реорганізації суспільства

Перехідний політичний режим – це стан політичного життя суспільства, що виникає в результаті перемоги радикальних, опозиційних сил та має або демократичну, або авторитарну спрямованість.

Перехідний політичний режим характерний для пострадянських країн Східної Європи, багатьох країн Азії, Африки, Латинської Америки, що пережили крах тоталітарних режимів.

3. Недемократичний політичний режим

Недемократичні режими поділяють на тоталітарні та авторитарні.

Тоталітарний режим – це сукупність таких способів і засобів реалізації державної влади, за яких уся життєдіяльність суспільства й кожної окремої людини абсолютно регламентована.

Тоталітарний політичний режим має такі характерні особливості:

- влада на всіх рівнях формується закрито однією чи кількома особами з правлячої верхівки, не контролюється населенням;
- відсутня будь-яка можливість для вільного волевиявлення та врахування інтересів усіх груп населення;
- існує однопартійна система;

- незмінна риса – культ особи «вождя»;
- здійснюється цілковитий контроль над економікою;
- держава грубо втручається у приватне життя людини і громадянина.

Серед яскравих прикладів тоталітарного режиму – колишній СРСР 30–50-х років ХХ ст., у якому простежувався названий тип антидемократичного режиму з ознаками вождизму.

Тоталітарний режим нав'язує населенню суспільні порядки, моделі яких розроблено на основі єдиної ідеології. Панування цих порядків досягається за допомогою монопольного тоталітарного контролю над політикою, економікою, культурою та побутом. Ідеологічна й організаційна єдність забезпечується політичним пануванням Партії, очолюваної Вождем, яка підкоряє собі державу. В її руках знаходяться засоби масової інформації, друку. У методах управління переважає політичне та фізичне насильство, поліцейський і жандармський терор.

Подібні властивості, здавалося б, виключають можливість ненасильницької зміни тоталітарної влади. Однак, як показав досвід Чехословаччини, Угорщини, багато в чому Польщі, тоталітарний політичний режим здатний до зміни з поступовим і відносно мирним переходом до посттоталітарного, а потім і до демократичного. У всякому разі такого роду перехід успішно здійснено в Іспанії, Греції, Чилі, які відмовилися від фашистських режимів і обрали демократичний шлях розвитку.

Авторитарний режим – це сукупність засобів і способів реалізації державної влади, за яких влада концентрується в руках правлячої верхівки; допускаються деякі розмежування політичних сил, легальні можливості через представницькі органи чи громадські об'єднання обстоювати інтереси певних верств населення.

За характерними для авторитарного режиму рисами простежується деяка «розмитість», нечіткість багатьох його властивостей. У ньому можна спостерігати риси і тоталітаризму, і деякі прояви демократії. Головна його особливість полягає в тому, що державна влада не має тоталітарного характеру й не досягає повного контролю над усіма сферами економічного, політичного та культурного життя. У ньому немає єдиної державної обов'язкової для всіх ідеології, що замінюється ідеологічними конструкціями типу теорії національного інтересу, ідеями патріотизму тощо. Управління здійснюється не такими твердими, як за тоталітарного режиму, засобами. Масовий терор відсутній.

За авторитарного режиму порушуються або обмежуються основні права людини, особливо її свобода, честь і гідність; влада зосереджується в руках невеликої групи людей або однієї особи; забороняється легальна діяльність політичних партій і громадських об'єднань, які перебувають в опозиції.

Авторитарні політичні режими з'являються на авансцені історії тоді, коли влада має намір приступити до корінних реформ суспільного ладу та здійснити «революцію зверху» (наприклад, перехід в Іспанії від фашистського ладу до демократичного в останній період правління Франсіско Франко, а також почата в СРСР у 1985 р. перебудова відбувалися в умовах авторитарних режимів).

Варто мати на увазі, що класифікація політичних режимів у теорії держави розглядає саме їхні типи, яких у чистому вигляді в реальній історії не існує.

§ 11. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Працюємо у групах

1. Об'єднайтеся у три групи. Оберіть самостійно або отримайте в учителя назву країни, з характеристикою державного ладу якої ви будете працювати.
2. Ознайомтеся з витягами з текстів Конституцій та окремими статтями.
3. Заповніть таблицю, указуючи ознаки та характеристики елементів, таким чином схарактеризувавши державний лад Польщі, Бельгії та Куби.
4. Зіставте державний лад цих країн. Аргументуйте свої висновки за допомогою цитування відповідних положень Конституцій.

		<i>Назва держави</i>		
<i>№</i>	<i>Критерій порівняння</i>	<i>Польща</i>	<i>Бельгія</i>	<i>Куба</i>
1	Форма державного правління			
2	Форма державного устрою			
3	Політичний режим			
4	Підсумкові висновки			
5	Визначення спільних рис та відмінностей			

Конституція Польщі (1997 р.)

Ст. 2. ...Польща – демократична правова держава, що втілює принципи соціальної справедливості.

Ст. 3. ...Польща – єдина держава.

Ст. 4. Верховна влада в ... Польщі належить Народу. Народ здійснює владу через своїх представників або безпосередньо.

Ст. 5. ...Польща стоїть на сторожі незалежності та недоторканості своєї території, забезпечує свободи та права людини та громадянина, а також безпеку громадян, стоїть на сторожі блага Народу.

Ст. 10. Державний устрій ... Польщі заснований на поділі та рівновазі законодавчої, виконавчої та судової влади. Законодавчу владу здійснюють Сейм та Сенат, виконавчу владу – Президент ... Польщі та Рада Міністрів, а судову владу – суди і трибунали.

Ст. 11. ...Польща забезпечує свободу створення та діяльності політичних партій.

Ст. 12. ...Польща забезпечує свободу створення та діяльності професійних спілок, соціально-професійних організацій землеробців, громад, громадських рухів, інших добровільних об'єднань, а також фондів.

Ст. 13. Забороняється існування політичних партій та інших організацій, що звертаються у своїх програмах до тоталітарних методів і практики діяльності нацизму, фашизму та комунізму, а також тих, програма чи діяльність яких передбачає чи допускає расову і національну ненависть, застосування насильства з метою захоплення влади чи впливу на політику держави або передбачає закрічування структур чи членства.

Ст. 15. Територіальний устрій ... Польщі забезпечує децентралізацію публічної влади.

Ст. 27. Офіційною мовою в ... Польщі є польська мова.

Опис Конституції Бельгії (1994 р.)

Король є главою держави. Відповідно до Конституції він здійснює законодавчу і виконавчу владу. Законодавчі повноваження Король ділить з Парламентом, щодо якого він володіє значними правами: затверджує закони, ухвалені Парламентом, може розпустити Парламент, скликати на надзвичайну сесію, має право позбавити влади Уряд, що не користується довірою Парламенту, і призначити нові вибори. Король призначає і затверджує міністрів, проте жоден його акт не має сили без контрасигнації (підпису) відповідного міністра. Персона Короля недоторканна. Він володіє повноваженнями у сфері міжнародних відносин: укладає договори з іноземними державами, оголошує війну й укладає мир, є головнокомандувачем збройних сил.

Парламент Бельгії – двопалатний представницький орган. У Палаті представників до початку 2000 р. було 150 депутатів, що обираються на 4 роки шляхом прямих виборів за системою пропорційного

представництва. У складі Сенату – 71 людина, з яких 1 – спадкоємець корони, 40 обираються прямими виборами. Обидві палати рівноправні, їхні специфічні права незначні. Поправка, прийнята в 1970 р., передбачає створення в кожній з палат французької та фламандської лінгвістичних груп, щоб запобігти порушенню прав осіб, що належать до різних мовних співтовариств.

Відповідно до ст. 1 Конституції Бельгія за формою державно-територіального устрою є державою, що складається із співтовариств і регіонів. Співтовариства будуються за культурно-лінгвістичним принципом, а регіони – за мовно-територіальним. Бельгія включає три співтовариства: Французьке, Фламандське і Німецькомовне і чотири регіони: Валлонський, Фламандський, Брюссельський (двомовний) і Німецькомовний.

Кожна комуна Королівства є частиною одного з лінгвістичних регіонів. Межі чотирьох лінгвістичних регіонів можуть бути змінені або уточнені тільки законом, ухваленим більшістю голосів у кожній лінгвістичній групі кожної з палат, за умови, що присутня більшість кожної групи та загальне число поданих голосів у лінгвістичних групах досягає двох третин від тих, що взяли участь у голосуванні.

Конституція закріплює основні права і свободи громадян. Конституція гарантує: рівність перед законом, індивідуальну свободу, захист ідеологічних і філософських меншин, право на судовий захист, захист проти довільного переслідування, право на недоторканність житла, свободу відправлення культів.

Опис Конституції Куби (1976 р.)

Збройний заколот Фіделя Кастро та його перемога призвели до усунення від влади Батісти. Після призначення Фіделя Кастро на посаду прем'єр-міністра в історії Куби розпочалася нова ера розвитку, яка ознаменувалася новими конституційними перетвореннями у країні. Прихід кубинських комуністів до влади відзначився початком великих кадрових і політичних перетворень. Було усунуто від влади всіх старих чиновників, створено революційні трибунали, які могли виносити рішення з будь-яких питань. Революційні трибунали стали знаряддям у боротьбі з тими, хто не поділяв комуністичних поглядів.

У 1975 р. партійно-урядова комісія підготувала проект Конституції. Після схвалення на Пленумі ЦК Комуністичної партії Куби проект Конституції було винесено на всенародне обговорення. Нову Конституцію підтримало 97,7 % виборців.

Куба проголошувалася незалежною та суверенною державою, організованою у формі унітарної демократичної республіки. Відновлювалися демократичні права та свободи. У Конституції узаконовано конфіскацію майна, експропріацію земельних наділів, націоналізацію підприємств, які були власністю США. Закріплювалося

поєднання законодавчої та виконавчої влади в руках уряду. Президент виконував в основному представницькі функції. Уряд мав право вносити зміни до Основного закону та видавати конституційні закони.

Для створення видимості демократичних перетворень та одночасного закріплення «досягнень» комунізму чітко розмежовувалися функції державних органів, партійних комітетів і громадських організацій.

Конституція Куби визначає не тільки політичні, але й соціальні, економічні принципи розвитку держави, принципи розвитку освіти, культури, устрій сім'ї. Держава проникає в усі сфери суспільного життя.

Незважаючи на декларування великої кількості прав і свобод у Конституції, вони майже всі декларативні. Поряд із цим закріплено керівну та спрямовуючу роль Комуністичної партії Куби, яку проголошено вищою керівною силою суспільства та держави.

26 червня 2002 р. Конституцію Куби було змінено з метою уточнення того, що соціалістичний лад Куби є незмінним і безповоротним.

Запитання та завдання до теми 3

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте поняття, яке не входить до складових елементів державного устрою.

- А Форма державного правління
- Б Функції державних органів
- В Форма територіального устрою
- Г Політичний режим

2. Спосіб організації верховної державної влади, порядок її утворення та діяльності, компетенція та взаємозв'язок органів, а також взаємовідносини з населенням країни – це:

- А Форма державного правління
- Б Форма територіального устрою
- В Політичний режим
- Г Методи державного управління

3. Позначте форму правління, за якої державна влада повністю або частково зосереджується в руках одноосібного глави держави та передається у спадок.

- А Президентська республіка
- Б Федерація
- В Парламентська республіка
- Г Монархія

4. Позначте країну, що є прикладом парламентської монархії.

- А Саудівська Аравія
- Б Аргентина
- В Японія
- Г Оман

5. Позначте юридичні властивості, що характерні для республіки.

А Спадковість влади

Б Загальнообов'язковість рішень законодавчої влади для всіх інших державних органів

В Безстроковість влади

Г Непідпорядкованість влади глави держави будь-яким іншим суб'єктам

6. Складна форма територіального устрою союзної держави, яка складається з державних утворень, що мають юридичну та політичну самостійність, – це:

А Унітарна держава

В Конфедерація

Б Федерація

Г Імперія

7. Позначте поняття, яке характеризує підвид демократичного режиму, особливістю якого є небажання здійснювати будь-які перетворення, а також вірність традиціям.

А Демократично-ліберальний

Б Демократично-радикальний

В Демократично-соціальний

Г Демократично-консервативний

8. Порядок політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється з дотриманням основних прав людини, з урахуванням інтересів усіх соціальних груп населення через демократичні інститути.

А Демократичний режим

Б Перехідний режим

В Авторитарний режим

Г Тоталітарний режим

9. Позначте ознаку, яка є характерною для авторитарного режиму.

А Цілковитий контроль над економікою

Б Обмежений плюралізм (без реальної боротьби за владу)

В Відсутність будь-якої можливості для вільного волевиявлення і врахування інтересів усіх груп населення

Г Грубе втручання держави у приватне життя людини і громадянина

10. Позначте визначення, яке найбільше відповідає поняттю «політичний режим».

А Засоби та методи правління

Б Розподіл влади між складовими частинами країни

В Спосіб організації вищих державних органів влади

Г Взаємодія гілок влади, їх реальне співвідношення

11. Установіть відповідність між режимом і його характерною рисою.

- А Демократично-ліберальний
- Б Демократично-радикальний
- В Авторитарний
- Г Тоталітарний

1. Можливе існування як командної, так і ринкової економіки.

2. Відчуження народу від влади.

3. Права людини – найвища соціальна цінність.

4. Основну увагу приділено здійсненню реформ і перетворень.

12. Установіть відповідність між режимом і належним прикладом.

- А Демократичний
- Б Перехідний
- В Авторитарний
- Г Тоталітарний

1. Україна на початку 90-х років ХХ ст.

2. СРСР 30–50-х років ХХ ст. («доба» Й. Сталіна)

3. СРСР кінця 50-х – початку 60-х років ХХ ст. («відлига»

М. Хрущова)

4. Швеція на початку ХХІ ст.

II. Порівняйте за поданими в таблиці критеріями різні типи республік.

№	Критерій порівняння	Парламентська республіка	Президентська республіка	Змішана республіка
1	Порядок формування уряду			
2	Обсяг повноважень президента			
3	Наявність посади прем'єр-міністра			
4	Спосіб виборів президента			
5	Сучасні приклади			

Загальні риси: _____ ; _____.

III. Прочитайте вірш українського поета-дисидента В. Стуса про життя в «найщасливішій країні».

Рятуючись од сумнівів,
б'ю телеграму собі самому:

вчасколивесьрадянськийнарод
 івсепрогресивнелюдствоготується
 гіднозустрітичерговийз'їздкпрс,
 бажаю тобі великих успіхів,
 щиро заздрю, що ось уже тридцять років
 ти живеш у найщасливішій у світі країні.
 Але й після цього досада не минає.
 Тоді я примушую себе пригадати,
 що міжнародна обстановка
 сьогодні складна як ніколи
 і заспокоююсь.

Яке суспільство зображено у вірші українського поета ХХ сторіччя?
 Які рядки вірша підкреслюють іронію поета?

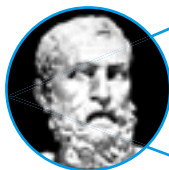
Чи можна вважати ці рядки свідченням антидемократичних тенденцій у тогочасному суспільстві?

IV. Прочитайте уривок із «Книги буття українського народу», який створив М. Костомаров як програмний документ Кирило-Мефодіївського товариства.

«...Не пропала вона (Україна), бо вона знати не хотіла ні царя, ні панів, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятати єдиного бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею... Бо голос України не затих. І встане Україна ... і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа».

Опишіть державний лад, який повинен, за думкою автора, запанувати у відродженій Україні.

Тема 4. Народовладдя

Сутність демократії полягає в тому, щоб підкорятися не правителю, а законам.

Солон, афінський політик і законодавець

§ 12. НАРОДОВЛАДДЯ ТА НАРОДНЕ ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ

1. Поняття народовладдя та народного волевиявлення

Сутність народовладдя полягає в тому, що народ є носієм державної влади. Зокрема, у статті 5 Конституції України сказано: «...Єдиним джерелом влади в Україні є народ».

Конституція України

Ст. 5. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Ст. 69. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Отже, демократія – це вирішальна можливість народу впливати на ситуацію в державі, а народовладдя є вираженням демократії.

Демократія – це така форма організації та функціонування політичної системи, за якої існують рівні можливості для здійснення прав і свобод кожного члена суспільства.

Представницьке народовладдя виникло в Стародавніх Афінах у VII ст. до н. е. Остаточно афінська демократія сформувалася за правління архонта Клісфена, який прийшов до влади у 509 р. до н. е. Щоб зміцнити демократичні засади, Клісфен запровадив *остракізм* (суд черепків), сутність якого полягала в тому, що один раз на рік на спеціальних зборах присутні відповідали на запитання, чи є в державі людина, яка своєю діяльністю шкодить демократії. Якщо народ на це питання відповідав ствердно, присутнім роздавали глиняні таблички (черепки), на яких вони писали ім'я цієї людини. За більшості голосів таку людину виганяли з Афін на десять років, а пізніше – на п'ять.

Найбільше про афінську демократію відомо із часів правління стратега Перікла (443–429 рр. до н. е.). Період його правління вважається «золотим віком» Афін, коли остаточно склалася демократична державність. Перікл зрівняв усіх громадян у політичних правах незалежно від їх майнового стану, увів оплату праці за державну службу, запровадив таку процедуру обрання посадових осіб, яка ставила всіх кандидатів у рівне становище.

Конституція України визначає дві форми народовладдя: безпосередню (пряму) демократію і представницьку демократію:

Безпосередня демократія

форма прямого народовладдя, тобто безпосередня участь народу в ухваленні важливих рішень державного життя

Основні форми

- Вибори
- Референдум

Представницька демократія

спосіб вираження та утвердження волі громадян через обраних ними своїх представників до органів влади

Основні форми

- Діяльність парламенту
- Діяльність президента

Народне волевиявлення – це засіб реалізації політично-го права громадян вільно обирати і бути обраними, брати участь у референдумах, а також здійснювати інші форми безпосередньої демократії.

2. Безпосередня та представницька демократія

Пріоритетною формою народовладдя є **безпосередня демократія**, що здійснюється встановленими Конституцією та законами України способами: шляхом таємного голосування або вираженням волі через політичні партії тощо.

Представницька демократія – це вирішення суспільних і державних питань виборними представниками громадян.

Органами представницької демократії є:

- парламент;
- президент країни;
- представницькі органи автономних одиниць;
- органи місцевого самоврядування та інші.

Представницькі органи вирішують переважну більшість питань загальнодержавного та місцевого значення. Адже ухвалювати закони, інші рішення шляхом звернення до громадян за допомогою референдуму технічно та матеріально складно.

§ 13. ВИБОРИ. ВИБОРЧЕ ПРАВО

1. Поняття і види виборів

Вибори в конституційному праві – це спосіб формування органу державної влади, органу місцевого самоврядування

або наділення повноваженнями їх посадової особи шляхом голосування та визначення результатів такого голосування встановленою більшістю голосів.

Вибори є одним з найдавніших інститутів людського суспільства. У стародавні часи організація публічної влади ґрунтувалася на виборності кращих (старших за віком, наймудріших, хоробрих і сильних) членів общини, делегуванні їм права на управління суспільним життям.

Представницьке народоправство виникло у Стародавніх Афінах у VII ст. до н. е. В античному суспільстві починають обирати колеґії «кращих мужів» (дев'ять архонтів – вищих службових осіб), до відання яких передавалися судові та військові справи. У V–IV ст. до н. е. найвищим органом влади в Афінах були збори повноправних громадян чоловічої статі – еклесія. Найвищою постійно діючою установою була Рада п'ятисот, яка мала широке коло функцій та повноважень. Членів Ради обирали жеребом на народних зборах. Кандидатів на обрання перевіряли на політичну зрілість.

До речі, саме від стародавніх часів походить поняття «кандидат» (від лат. *candida* – біла тоґа). У Стародавньому Римі громадянин, який претендував на високу державну посаду, надягав на себе білий одяг і ходив вулицями, закликаючи співвітчизників віддати за нього голоси.

Упродовж історії суспільства удосконалювалася практика спільного ухвалення громадських рішень.

Загальна декларація прав людини

Ст. 21. 1. *Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.*

3. *Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися в періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні проводитися при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.*

Вибори класифікують за різними підставами, зокрема залежно від їхньої ролі, значення, часу проведення тощо:

За предметом обрання

- Парламентські
- Президентські
- Місцеві

За причинами проведення

- Чергові
- Позачергові
- Повторні
- Проміжні

За способом волевиявлення виборців

- Прямі
- Непрямі

2. Виборче право. Активне і пасивне виборче право

Термін «виборче право» в юридичній літературі інтерпретують у двох значеннях – об'єктивному та суб'єктивному.

Об'єктивне виборче право – це один з головних конституційно-правових інститутів, норми якого регулюють суспільні відносини, пов'язані з формуванням представницьких та інших виборних органів публічної влади.

Суб'єктивне виборче право – це закріплене Основним законом країни й гарантоване державою право громадян вільно обирати й бути обраними до виборних органів публічної влади.

Виділяють активне (право обирати) і пасивне (право бути обраним) виборче право. Громадян, які відповідно до закону користуються активним виборчим правом, називають виборцями, а сукупність виборців у межах країни, територіальної громади, виборчого округу складає виборчий корпус (електорат).

Активне виборче право належить до головних громадянських прав. В Україні таке право мають усі громадяни України, яким на день виборів виповнилося 18 років. Не допускається обмеження стосовно участі громадян України у виборчому процесі, крім обмежень, передбачених Конституцією та відповідними законами. Не має права голосу громадянин, якого суд визнав недієздатним.

Пасивне виборче право – частина загального виборчого права, що надає виборцеві право бути обраним до відповідних виборних органів чи на виборну посаду. Набуття громадянами України пасивного виборчого права пов'язане з наявністю активного виборчого права та додатковими умовами, виборчими цензами, які випливають з положень Конституції України.

Для пасивного виборчого права визначено виборчий ценз – 21 рік, який узгоджується зі світовим досвідом і зумовлений тим, що парламентар повинен мати певний освітній рівень і достатній життєвий досвід, розуміти й уміти вирішувати складні проблеми, які виникають у процесі законодавчої діяльності.

Окрім того, для реалізації пасивного виборчого права закон визначає ще й ценз осілості, який становить п'ять останніх років проживання в Україні. Такий ценз зумовлений тим, що парламентар повинен добре знати проблеми політичного, економічного й соціального життя країни.

3. Принципи виборчого права

Вибори вважаються такими, що відповідають цінностям справедливості й демократизму, а їхні результати – прийнятними

й правомірними, якщо вони здійснюються відповідно до принципів виборчого права.

Конституція України

Ст. 71. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

Конституція України закріплює принципи виборчого права як універсальні, вони стосуються всіх видів виборів.

Принципи виборчого права

Принцип вільних виборів

- Означає, що кожний виборець самостійно, без будь-якого зовнішнього впливу вирішує – брати йому участь у виборах чи ні
- Забороняє будь-яке переслідування за ухилення від участі в голосуванні (абсентеїзм)

Принцип загального виборчого права

- Забороняє обмеження щодо участі громадян у виборчому процесі, які не передбачені Конституцією та законами України
- Визначає спеціальні умови (виборчі цензи) для отримання права голосу: віковий ценз (18 років), ценз дієздатності та ін.

Принцип рівного виборчого права

- Означає забезпечення рівних для кожного громадянина прав і можливостей впливати на результат виборів

Принцип прямого виборчого права

- Означає, що виборні особи обираються безпосередньо виборцями. Його слід відрізнити від непрямого (багатуступеневого) виборчого права, яке застосовується в деяких країнах (наприклад, у США на виборах президента)

Принцип таємного голосування

- Полягає в забороні зовнішнього нагляду й контролю за волевиявленням виборців у будь-якій формі
- Передбачає спеціальні організаційні заходи та процедури із забезпечення таємниці голосування (наприклад, виборчий бюлетень має таку форму, яка унеможлиблює встановлення особи, яка його заповнила)

Принцип вільного волевиявлення

- Забороняє застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та вільному волевиявленню виборця

4. Абсентеїзм

Загальне й рівне виборче право набуло визнання як невід’ємна норма цивілізованого суспільства й ознака його демократичності тільки від середини ХХ ст. І саме із цього часу спостерігається протилежне явище – відмова частини населення від використання свого права на участь у формуванні органів державної влади.

Абсентеїзм (від лат. *absentia* – відсутність) – це одна з форм свідомого бойкотування виборцями процесу виборів, відмова від участі в них; пасивний протест населення проти існуючої форми правління, політичного режиму, прояв байдужості до реалізації своїх прав і виконання обов’язків.

Абсентеїзм можна розуміти як факт байдужого ставлення населення до політичного життя, уявлення окремих людей про те, що від них у політиці нічого не залежить. Його причини різноманітні: відсутність віри громадян у ефективність політичних інститутів, відсутність політичної культури, боротьба за ситуативне задоволення інтересів та ін.

Законодавство деяких держав передбачає певні санкції за неучасть у виборах. Наприклад, у Бельгії передбачено штрафи, у Туреччині особу засуджують до позбавлення волі, в Аргентині особа втрачає право на певний строк перебувати на державній посаді.

Деякі держави виходять із ситуації, зумовленої абсентеїзмом, визнаючи вибори такими, що відбулися, навіть якщо в них узяло участь менше половини зареєстрованих виборців. Більшість суспільств ліберальної демократії вважають, що не йти на вибори – таке саме право вільної людини, як і решта, що їх гарантує особі цивілізоване суспільство.

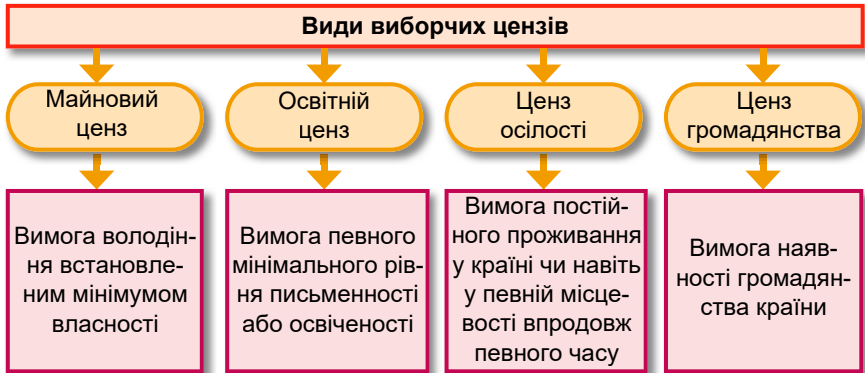
5. Виборчі цензи

Принцип загального виборчого права передбачає право участі у виборах усіх громадян країни, що досягли визначеного законом віку, без будь-яких обмежень, за винятком тих, що передбачені законом. Були часи, коли виборче право не мало загального поширення та участь громадян обмежувалася виборчими цензами.

Виборчий ценз (від лат. *censeo* – роблю перепис, опис) – це установлені в конституції або законах умови, що обмежують коло осіб, які мають право брати участь у виборах. Розрізняють такі види виборчих цензів: майновий, віковий, освітній, статевий, релігійний, також існують цензи осілості, громадянства тощо.

Напередодні революції 1848 р. у Франції на підставі майнового цензу у 200 франків до участі у виборах було допущено тільки 241 тис. виборців, тоді як населення країни становило 25 млн осіб. Для отримання права балотуватися на обрання депутатом потрібно було досягти 40-річного віку та сплатити податок понад 1 тис. франків. Таких осіб тоді було в країні 15 тис.

Тривалий час виборче право було суто «чоловічим» і не поширювалося на жінок. Ценз за ознакою статі був одним з найстійкіших обмежень виборчого права. Боротьба за скасування цього обмеження, яка розгорнулася в Європі та Америці наприкінці XIX – на початку XX ст., дістала назву «рух суфражисток» і лише після Другої світової війни привела до того, що жінки отримали право брати участь у виборах.

В українському законодавстві закріплено такі виборчі цензи:

- *віковий ценз* – активне виборче право отримують громадяни, яким на день виборів виповнилося 18 років;
- *ценз дієздатності* – не мають права голосу громадяни, визнані судом недієздатними;
- *ценз осілости* передбачено під час проведення місцевих виборів – депутати місцевих рад, міські голови обираються громадянами України, які належать до відповідних територіальних громад;
- *ценз судимості* (на місцевих виборах) – не мають права голосу на місцевих виборах громадяни України, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі. Таке обмеження пов'язане з тим, що зазначені особи не можуть бути віднесені до певної територіальної громади.

Конституція України та виборче законодавство встановлюють додаткові, порівняно з активним виборчим правом, обмеження щодо пасивного виборчого права громадян. Наприклад, підвищується віковий ценз (з 18 до 21 року на виборах народ-

них депутатів України й до 35 років на виборах Президента України); установлюються ценз осілости на виборах Президента і народних депутатів України та мовний ценз на виборах Президента України. Існують й інші обмеження у пасивному виборчому праві.

6. Прямі та непрямі вибори

Пряме виборче право означає, що депутатів, інших виборних осіб обирають безпосередньо виборці. Його слід відрізняти від непрямого (багатоступеневого) виборчого права, яке застосовується в деяких країнах. Наприклад, Сполучені Штати Америки на виборах Президента США використовують систему виборів спочатку так званих виборників, а вже обрані особи голосують за певного кандидата в президенти. Відбувається двоступеневе голосування.

Пряме виборче право не передбачає ніяких проміжних інстанцій між виборцями та кандидатами: виборець голосує безпосередньо за кандидата.

§ 14. ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

1. Поняття та види виборчих систем

 Виборча система – це сукупність установлених законом правил проведення виборів, здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування.

Виокремлюють три основних види виборчих систем:

Головною ознакою, що відрізняє одну виборчу систему від іншої, є порядок визначення результатів виборів. Установлення тієї чи іншої виборчої системи є наслідком попереднього суспільно-політичного розвитку країни, традицій, політичної культури, розподілу політичних сил.

2. Мажоритарна виборча система та її види

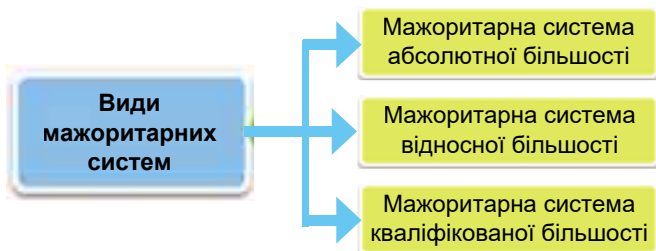
 Мажоритарна виборча система базується на такому принципі: обраним вважається кандидат, який отримав установлену більшість голосів виборців у виборчому окрузі,

у якому він балотувався, або в цілому по країні (у разі президентських виборів).

В Україні мажоритарна система застосовувалася на виборах народних депутатів у 1990 і 1994 роках. Зараз на виборах Президента України та місцевих виборах (виборах сільських, селищних та міських голів) продовжує застосовуватися названа система.

Відповідно до *мажоритарної системи абсолютної більшості* обрання кандидата стає можливим, якщо його підтримали щонайменше 50 відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, плюс ще хоча б один голос. Головна перевага мажоритарної системи абсолютної більшості полягає в тому, що вона дає можливість створити міцний, стабільний уряд, який спирається на більшість у парламенті.

Якщо кандидатів до обрання більш ніж двоє і ніхто з них не переміг, проводиться другий тур голосування. До бюлетенів вносять прізвища тільки двох кандидатів, які набрали найбільшу кількість голосів у першому турі.

За *мажоритарної системи відносної більшості* обраним вважається той кандидат, який набрав голосів більше, ніж кожний з його противників. Ця система вважається результативнішою, оскільки завжди хтось набирає відносну більшість.

Мажоритарна система кваліфікованої більшості передбачає, що для того, щоб бути обраним, кандидат має набрати значно більше половини голосів виборців (2/3 або 3/4).

3. Пропорційна виборча система та її види

Пропорційне представництво виходить з ідеї, що вплив партії має відповідати кількості виборців, які голосують за неї. Пропорційну виборчу систему вперше було застосовано в Бельгії у 1889 р., а з кінця XIX ст. вона набула поширення в багатьох країнах світу. В Україні цю систему було застосовано на виборах 2006 р. і на позачергових виборах народних депутатів 2007 р.

Пропорційна виборча система передбачає такий порядок визначення результатів голосування, за яким розподіл мандатів між партіями здійснюється відповідно до кількості отриманих ними голосів. Така виборча система передбачає утворення великих багатомандатних округів і забезпечує представництво партій у виборчих органах відповідно до їхньої популярності у виборців. Розподіл мандатів між політичними партіями здійснюється за допомогою виборчої квоти, яка визначається після виборів поділом загальної кількості голосів, поданих у багатомандатному окрузі, на число мандатів, що припали на цей округ.

Перевагу пропорційної системи прийнято вбачати в тому, що вона дає змогу досягти певної відповідності між кількістю отриманих партією голосів та кількістю здобутих нею мандатів, а також не втрачати голосів тих, хто голосував за переможену меншість. Суттєвим недоліком є те, що система формально не допускає самовисування незалежних кандидатів. Відповідальність депутатів, обраних за такою системою, має перш за все партійний характер, депутатський обов'язок визначається вже не наказами виборців, а партійною дисципліною.

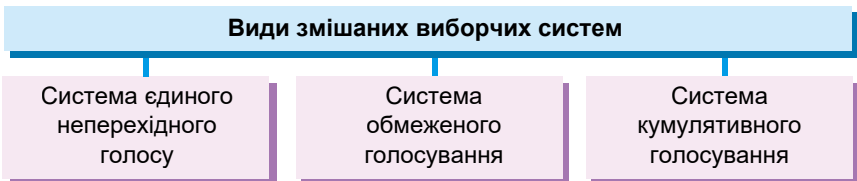
На сучасному етапі використовують більш ніж 150 різновидів пропорційних систем.

4. Змішана виборча система

Змішана виборча система заснована на поєднанні елементів мажоритарної та пропорційної систем: частина депутатів обирається за однією системою, частина – за іншою, що дозволяє одночасно використовувати переваги кожної з обох систем.

Україна теж мала приклади застосування змішаної системи.

Змішаними виборчими системами є такі системи:

- *система єдиного неперехідного голосу* є напівпропорційною виборчою системою. Відповідно до неї створюються багатомандатні округи, у яких виборець має право проголосувати лише за одного кандидата з того чи іншого партійного

списку, поданого в бюлетені. Обираються ті кандидати, які отримали більше голосів, залежно від числа мандатів в окрузі. Перевага такої виборчої системи в тому, що вона враховує всі голоси, подані за кандидатів, і дозволяє виборцям голосувати за того, за кого вони справді хочуть, не керуючись принципом «меншого зла», адже (за інших умов) голос від одного кандидата може перейти до наступного з того самого партійного списку;

- *система обмеженого голосування* передбачає обрання виборцями кількох кандидатів з одного бюлетеня, проте їх має бути менше, ніж кількість місць для заповнення;
- *система кумулятивного голосування* – це метод голосування, який забезпечує обрання декількох переможців. При цьому переможцем також вважається особа, яка не отримала абсолютної або відносної більшості голосів, завдяки чому забезпечується пропорційне представництво. Цей метод відрізняється від мажоритарного методу голосування, за якого особа (або група осіб), за яку віддано абсолютну або відносну більшість голосів, вважається єдиним переможцем виборів. Суть його в тому, що виборець має стільки голосів, скільки мандатів в окрузі. Виборець може їх розподілити між усіма кандидатами, а може віддати свої голоси лише за одного з кандидатів.

Потрібно пам'ятати, що успішність виборчої кампанії, та й демократичних перетворень цілого суспільства, значною мірою залежить від виборців, від їхньої політичної культури. Не можна встановити демократичний лад у суспільстві, у якому поширена недемократична культура громадянськості, де люди байдужі й неосвічені щодо власних прав і свобод, не вміють ними користуватися й їх відстоювати.

§ 15. ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС

1. Імперативний та вільний мандати

Депутатський мандат – це строкове уповноваження особи на здійснення представницької влади в обсязі, делегованому сувереном влади – народом, підтвержене фактом обрання депутата на відповідну посаду.

Депутатський мандат може бути вільним, імперативним або змішаним.

Вільний депутатський мандат має такі ознаки:

- народний депутат вважається представником усього народу;
- народний депутат здійснює свої повноваження на постійній

основі, його трудовий статус подібний до статусу державних службовців;

- відсутні жорсткі вимоги (періодичність, обов'язковість) до звітності депутата;
- виборці фактично позбавлені важелів впливу на обранця.

Імперативний мандат – це законодавчо закріплені приписи, згідно з якими депутат представницького органу влади зв'язаний наказами виборців і протягом усієї своєї діяльності відповідальний перед ними. При цьому існує законодавчо закріплена можливість дострокового відкликання депутатів, що не виправдали довіри виборців. У державах ліберальної демократії імперативний мандат, як правило, не застосовується через його протиріччя принципу національного представництва.

2. Виборчий процес

Політичні вибори не зводяться до самого тільки голосування. Це масова кампанія, широкий комплекс заходів і процедур для формування керівних органів у державі.

Виборчий процес – це здійснення суб'єктами, визначеними законодавством про вибори, виборчих процедур.

Етапи виборчого процесу

- 1) складання та уточнення списків виборців;
- 2) утворення виборчих округів;

- 3) утворення виборчих дільниць;
- 4) утворення виборчих комісій;

- 5) висування та реєстрація кандидатів;
- 6) проведення передвиборчої агітації;

- 7) голосування;
- 8) підрахунок голосів виборців;

- 9) встановлення результатів виборів та їх офіційне оприлюднення.

Виборчий процес завершується офіційним оприлюдненням Центральною виборчою комісією результатів виборів.

3. Одномандатний та багатомандатний виборчі округи

Виборчий округ – це територіальна або інша виборча одиниця, у межах якої об'єднуються виборці для обрання представницької влади.

Виборче законодавство України передбачає формування лише територіальних виборчих округів, тобто таких, що формуються за територіальною ознакою.

Залежно від того, скільки депутатів обирається в кожному виборчому окрузі, розрізняють одномандатні (уніномінальні) та багатомандатні (плюриномінальні) виборчі округи. Від одномандатного виборчого округу обирається лише один депутат, такі округи утворюються за мажоритарної виборчої системи. Від багатомандатного виборчого округу обираються два та більше депутатів, ці округи утворюються в основному за пропорційної системи.

Виборче законодавство України передбачає утворення як одномандатних (для виборів Президента України, депутатів місцевих рад), так і багатомандатних округів – загальнодержавного рівня (для виборів народних депутатів України за пропорційною системою) та багатомандатних округів для місцевих виборів.

Під час утворення одномандатних округів має бути дотримана вимога приблизно однакової кількості виборців у кожному окрузі. Ця вимога пов'язана з особливостями утворення одномандатних округів і спрямована на максимально повне забезпечення реалізації конституційного принципу рівного виборчого права завдяки встановленню рівної ваги голосів виборців.

Існують технології порушення рівного виборчого права. Подібні зловживання, пов'язані з навмисним порушенням єдиної норми представництва в нарізанні виборчих округів, дістали назву «виборча географія», або «джеррімендеринг». Термін виник у США 1812 р., коли в одній з газет було розміщено малюнок одного з виборчих округів штату Массачусетс у вигляді саламандри, і цей малюнок назвали Gerrymander – губернатором штату тоді був Е. Джеррі, який практикував махінації з нарізанням виборчих округів, щоб забезпечити перевагу своїй партії.

§ 16. РЕФЕРЕНДУМ

1. Поняття і види референдумів

Особливе місце в механізмі здійснення державної влади та місцевого самоврядування належить способам безпосереднього волевиявлення народу, якими є референдум, збори громадян, що забезпечують можливість безпосередньої участі громадян у вирішенні питань загальнодержавного та місцевого значень.

Референдум – це важлива форма безпосередньої демократії, що полягає у проведенні голосування, шляхом якого ухвалюються рішення з будь-яких питань загальнодержавного або місцевого значення, за винятком тих, які згідно із законом не можуть бути винесені на референдум.

Основна відмінність референдуму від виборів, процедура яких також передбачає голосування виборців, полягає в об'єкті та меті волевиявлення виборців. Так, якщо на виборах таким об'єктом є кандидат або список кандидатів, об'єктом референдуму може стати конституція, закон, законопроект, будь-яке питання зовнішньої або внутрішньої політики. Метою виборів є обрання народних представників, що, по суті, являє собою делегування їм певної частини належних народові або територіальній громаді владних повноважень, тоді як мета референдуму – ухвалення рішення з винесеного на обговорення питання.

Класифікація референдумів здійснюється з використанням досить широкого кола критеріїв, а це, у свою чергу, обумовлює виділення великої кількості видів референдумів.

Предметом референдуму є питання, що виносяться на референдум, або сукупність запропонованих варіантів кількох питань. Наприклад, Конституція України визначає межі використання всеукраїнського референдуму, зокрема його предметом не можуть бути питання податків, бюджету та амністії.

2. Плебісцит

Поряд з терміном «референдум» у міжнародно-правових документах, законодавчих актах інших країн використовується також термін «плебісцит». Слід мати на увазі, що в деяких державах під плебісцитом розуміють усі види голосування (наприклад, у ФРН) або лише голосування, за допомогою якого виборчий корпус висловлює свою підтримку окремій особі чи політиці, яку вона проводить (наприклад, у Франції).

У міжнародному праві плебісцит розглядається як один з видів народного голосування. Одночасно в літературі висловлюється позиція, що у формально-юридичній площині ніякої відмінності між референдумом і плебісцитом немає.

3. Порядок призначення та проведення референдуму

Організація референдуму та голосування на ньому подібні до виборів, за винятком того, що виборець голосує не за кандидата або список кандидатів, а за пропозицію, яка містить проект рішення з певного питання.

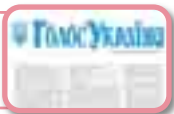
Референдум може бути або проголошений за народною ініціативою та призначений главою держави, або ж призначений законодавчим органом держави. Кожна країна має свої особливості й традиції призначення референдуму.

Процес проведення референдуму може включати такі етапи:

1) збір підписів щодо необхідності проголошення референдуму за народною ініціативою;

2) підрахунок голосів;
3) проголошення референдуму в разі набрання необхідного мінімуму голосів;

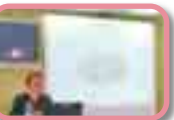
4) складання та уточнення списків громадян, що мають право голосу;
5) утворення округів;

6) утворення дільниць; утворення комісій;
7) всенародне обговорення питань;

8) проведення референдуму;
9) підрахунок голосів;

10) установлення результатів референдуму, їх офіційне оприлюднення та, залежно від виду референдуму, утілення в життя.

Від референдуму слід відрізнити консультативні опитування громадян, які проводять за тією самою процедурою, що й референдуми, але їхні результати юридичного значення не мають.

Запитання та завдання до теми 4

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте поняття, яке характеризують як способи й засоби безпосереднього здійснення влади народом, які унеможливають передання владних повноважень будь-яким органам чи особам.

А Пряма демократія

В Охлократія

Б Представницька демократія

Г Тиранія

2. Оберіть із запропонованих прикладів форм демократії той, що є прикладом представницької демократії.

А Загальні збори громадян

В Вибори

Б Засідання Верховної Ради України

Г Референдум

3. Позначте принцип виборчого права, який характеризується тим, що виборні особи обираються безпосередньо виборцями.

А Принцип вільних виборів

Б Принцип загального виборчого права

В Принцип рівного виборчого права

Г Пряме виборче право

4. Позначте поняття, яке характеризують як сукупність установлених законом правил проведення виборів, здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування.

А Виборча система

В Виборче право

Б Виборчий процес

Г Принципи виборчого права

5. Позначте класифікацію виборів, видами якої є парламентські, президентські та місцеві вибори.

А За причинами проведення виборів

Б За способом волевиявлення виборців

В За предметом обрання

Г Залежно від того, обирається виборний орган повністю чи частково

II. Порівняйте поняття.

- Мажоритарна виборча система – пропорційна виборча система.

- Безпосередня демократія – представницька демократія.

III. Прочитайте питання, які було винесено на всеукраїнський референдум 17 квітня 2000 р.

«1. Чи підтримуєте Ви пропозиції про доповнення ст. 90 Конституції України новою третьою частиною такого змісту: “Президент України може також достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо Верховна Рада України протягом одного місяця не змогла сформувати постійно діючу парламентську більшість або в разі не затвердження нею протягом трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів України Державного бюджету України”, яка б установила додаткові підстави для розпуску Президентом України Верховної Ради України?

2. Чи згодні Ви з необхідністю обмеження депутатської недоторканності народних депутатів України?

3. Чи згодні Ви із зменшенням загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300?

4. Чи підтримуєте Ви необхідність формування двопалатного парламенту в Україні, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України і сприяла б їх реалізації?»

Визначте, який вид референдуму проводився у 2000 р.:

- за юридичною силою рішення;
- за територією проведення;
- за способом проведення.

IV. Чому предметом референдуму не можуть бути питання бюджету, податків та амністії?

V. Розкрийте значення термінів «остракізм», «балотування», «електорат», «абсентеїзм».

Тема 5. Органи державної влади та місцеве самоврядування

З поганими законами і хорошими чиновниками ще можливе управління, але з поганими чиновниками не допоможуть жодні закони.

Отто фон Бісмарк, німецький політик

§ 17. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

1. Поняття влади

Влада – явище соціальне. Соціальна влада присутня (хоча й у прихованій формі) скрізь, де є усталені об’єднання людей: у сім’ї, виробничих колективах, державі, тобто там, де є реальна можливість впливати на поведінку людей за допомогою певних засобів. Розвиток будь-якої організованої спільноти людей є боротьбою між владою та хаосом.

У широкому значенні влада – це завжди вольові відносини: індивіда до самого себе (влада над собою), між індивідами,

групами, класами в суспільстві, між громадянином і державою, між посадовою особою і підлеглим, між державами.

Основними компонентами влади є її суб'єкт, об'єкт, засоби (ресурси) і процес, що приводить до руху всі її елементи (механізм і засоби взаємодії суб'єкта і об'єкта). Влада – це завжди двостороння взаємодія суб'єкта і об'єкта, яка означає відносини залежності між людьми: з одного боку, нав'язування волі когось іншого, з другого – підкорення їй.

Соціальна влада – це здатність та можливість індивіда або колективу впливати на волю, поведінку й діяльність людей за допомогою різноманітних засобів (авторитету, переконання, насильства, примусу тощо).

За різними класифікаціями різновидами соціальної влади є:

- *за сферами суспільного життя* – політична, економічна, релігійна та ін.;
- *за суб'єктом, носієм влади* – влада глави держави, керівника підприємства, батьків та ін.;
- *за методами та засобами під час організації влади* – демократична, недемократична.

Особливе місце серед видів соціальної влади у класифікації за сферами суспільного життя посідає політична влада.

Політична влада – це особливий вид соціальної влади, за допомогою якої реалізуються життєво важливі інтереси найвпливовіших соціальних груп.

Державна влада є особливим різновидом соціальної влади. Якщо в первісному суспільстві соціальна влада мала публічний (суспільний) характер, то у класово організованому – вона має політичний характер. В аналізі політичних систем суспільства влада посідає таке саме місце, як гроші в економічних системах.

2. Державна влада та її ознаки

Політична влада нерозривно пов'язана з владою державною, знаходить у ній своє продовження. Державна влада – головний, типовий засіб здійснення політичної влади.

Державна влада – це управління суспільством, яке здійснюється органами держави в межах їхньої компетенції.

Характерними ознаками державної влади є:

- *публічність* – виступає від імені всього суспільства (народу), має «публічну» основу своєї діяльності (казенне майно, власні прибутки, податки);
- *верховенство* – юридично уособлює загальнообов'язкову волю всього суспільства, має у своєму розпорядженні монопольне право видавати закони;

- *універсальність* – поширює владні рішення на все суспільство: вони є загальнообов’язковими для всіх колективних і індивідуальних суб’єктів;
- *суверенність* – відділена від інших видів влади усередині країни (від партійної, церковної та ін., від влади інших держав);
- *легітимність* – юридичне обґрунтування й визнання народом країни, а також світовою спільнотою. Наприклад, представницькі органи набувають легітимності в результаті проведення виборів, передбачених і регламентованих законом. Нелегітимна влада вважається узурпаторською. Узурпацією є порушення правових процедур під час проведення виборів або їх фальсифікація.

Конституція України

Ст. 5. Ніхто не може узурпувати державну владу.

3. Державний апарат

Діяльність державних органів, підприємств, установ, організацій, за допомогою яких виконуються функції держави, охоплюється поняттям «механізм держави», а сукупність цих органів складає державний апарат.

Державний апарат – це система всіх органів держави, за допомогою яких здійснюється державна влада, виконуються функції держави.

Ознаками державного апарату є:

- ієрархічність системи органів;
- наявність засобів примусу для забезпечення виконання розпорядчих функцій;
- відповідність структури державних органів завданням і функціям державної влади.

Основне завдання державного апарату – забезпечення організаційного, правового, документального, інформаційного та матеріально-технічного обслуговування діяльності вищих органів держави.

Система державного апарату

Органи законодавчої влади	Органи виконавчої влади	Органи судової влади	Правоохоронні органи
Органи державної влади, діяльність яких спрямована на висловлення державної волі шляхом ухвалення законів	Виконавчо-розпорядчі органи, які здійснюють оперативну роботу щодо державного управління суспільними процесами	Органи, які вирішують спори, що виникають у різних сферах суспільного життя	Органи, що підтримують стабільність, забезпечують охорону громадських відносин

§ 18. ДЕРЖАВНИЙ ОРГАН

1. Державний орган

Кожний державний орган – це структурна уособлена ланка, відносно самостійна частина державного апарату.

Державний орган характеризується такими ознаками:

- здійснює від імені держави передбачені законом функції у відповідній сфері діяльності;
- володіє владними повноваженнями;
- має відповідну компетенцію (сукупність завдань, функцій, повноважень);
- характеризується відповідною організаційною структурою;
- формується в порядку, який установлюється законом;
- видає обов'язкові для виконання приписи, реалізація яких забезпечується можливістю застосування примусу.

Органи держави складаються з державних службовців, тобто осіб, які на професійній основі виконують завдання та функції держави згідно з посадою, яку вони обіймають, одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

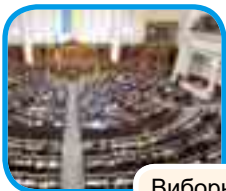

Орган держави – це структурно організований колектив державних службовців або окрема службова особа з владними повноваженнями (наприклад, Президент України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини), створений на законних підставах для виконання конкретних завдань і функцій держави.

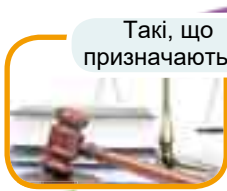
2. Класифікація органів держави

Державні органи класифікують за такими ознаками:

- за способом утворення (виборні; такі, що призначаються; успадковані):

Виборні

Такі, що призначаються

Успадковані

- за територією, на яку поширюються їхні повноваження (загальні, місцеві);
- за складом (колегіальні, одноособові);
- за характером і змістом діяльності (законодавчі, виконавчо-розпорядчі, судові, контрольно-наглядові тощо).

Державні органи формуються всім народом, підзвітні йому та несуть відповідальність перед ним. Статус, права й обов'язки, засади діяльності державних службовців визначаються законом.

3. Законодавча влада

Кожний державний орган, як частина цілого, є носієм державної влади. З питанням організації та діяльності державного апарату тісно пов'язана *теорія розподілу влад*. Англійський філософ Дж. Локк перший запропонував розгорнуту теорію розподілу влад. Визначаючи зміст теорії, Дж. Локк писав, що потрібно розрізнити три влади – законодавчу, виконавчу й союзну (федеративну). Судова влада, за Дж. Локком, поглинається виконавчою. Французький мислитель XVIII ст. Ш. Монтеск'є розвинув ідеї, які сформулював Дж. Локк.

Пилип Орлик у Конституції, ухваленій 5 квітня 1710 р. на Козацькій Раді у м. Бендерах, пропонував проводити державне управління, розмежувавши повноваження й об'єднавши всі гілки влади в єдиний державний механізм: «Якщо в незалежних державах дотримуються корисного для публічної рівноваги порядку, а саме – збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку?».

У Конституції УНР (Статут про державний устрій, права і вільності УНР), що була ухвалена Українською Центральною Радою 29 квітня 1918 р., у статті 22 зазначено, що державна влада в Українській Народній Республіці походить від народу та здійснюється за принципом розподілу на законодавчу, виконавчу і судову. Верховним органом влади в Республіці є Всенародні Збори, що безпосередньо здійснюють вищу законодавчу владу.

Сьогодні ідея розподілу влад знаходить своє відображення в конституціях майже всіх країн світу. У Конституції України зазначено, що державна влада належить народові, оскільки народ є носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні, яку він здійснює безпосередньо, а також через органи державної влади та місцевого самоврядування.

Конституція України

Ст. 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої влади – це державні органи, діяльність яких полягає в ухваленні, зміні або скасуванні законів.

Органи законодавчої влади займають провідне місце в системі державних органів, оскільки є виразником національної

волі та суверенітету держави. Вони покликані представляти інтереси всіх верств населення й формуються, як правило, шляхом виборів.

Іноді законодавчі повноваження здійснюються безпосередньо народом шляхом волевиявлення у формі референдуму.

4. Парламент. Бікамералізм

У сучасних державах законодавча влада має представницький характер, тобто склад законодавчого органу формується шляхом виборів. Таким чином народ передає владу своїм представникам. За загальним правилом законодавчим органом є парламент (від франц. *parler* – говорити). У різних країнах він має різні назви – Рада, Сейм, Сенат, Скупщина, Дума, Збори, Диван, Меджліс, Конгрес, Кнесет, Кортеси, Альтинг, Стортинг тощо.

Парламент може бути однопалатним або двопалатним. Однопалатні парламенти, як правило, створюються у простих за формою устрою державах (наприклад, Верховна Рада в Україні).

Двопалатні парламенти (бікамералізм) існують у федеративних державах (наприклад, у Росії Федеральні збори складаються з двох палат – Ради Федерації та Державної Думи). Але трапляються винятки, наприклад, в унітарній Польщі Національна Асамблея складається із Сенату та Сейму.

Основна функція парламенту – законотворча діяльність, але, крім неї, законодавчий орган має низку інших важливих повноважень:

- представницькі;
- засновницькі (установчі);
- контрольні (контроль за роботою уряду, інших посадовців виконавчої влади);
- фінансові та ін.

Двопалатний парламент у США – Конгрес:

- Сенат
- Палата представників

Двопалатний парламент Республіки Польща – Національна Асамблея:

- Сенат
- Сейм

Двопалатний парламент Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії:

- Палата лордів
- Палата громад

§ 19. ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА

1. Інститут президентства

Інститут президентства бере початок у Конституції США 1787 р. Цей документ передбачав виборну посаду президента. Першим президентом став Джордж Вашингтон. Інститут президентства існує майже в 140 країнах. Президент є символом єдності держави, представником і захисником інтересів громадян як у своїй країні, так і за кордоном; він несе персональну відповідальність за події у країні.

Президент (від лат. *praesidens* – той, хто сидить попереду) – це виборний глава держави у країнах з республіканською або змішаною формою правління.

Інститут президентства – це система норм, що регулює функції, завдання, повноваження, правовий статус президента.

Основні ознаки, властиві інституту президентства:

- президент виконує функції глави держави; так, в Україні «Президент є главою держави»;
- президент – це виборна посадова особа;
- президент або є главою виконавчої гілки влади, або бере участь у виробленні рішень виконавчої влади, має право законодавчої ініціативи, виконує роль арбітра в системі органів влади;
- президент нікому не підпорядкований і не залежить від інших державних органів;
- президент зобов'язаний дотримуватися обмежень, установлених законодавством;
- президент має великий політичний вплив, здійснюючи верховне керівництво політичними справами держави.

2. Процедура імпічменту

Конституції низки країн передбачають можливість усунення президента з поста в порядку імпічменту.

Імпічмент (від англ. *impeachment* – обвинувачення й притягнення до суду) – це процедура притягнення до відповідальності перед парламентом вищих посадових осіб держави (президента, міністрів, інших посадових осіб).

Результатом імпічменту, як правило, є дострокове припинення повноважень президента або іншого посадовця й усунення його з посади. За імпічменту глави держави таке рішення ухвалюється конституційною більшістю парламенту.

У демократичних державах імпічмент є одним з елементів контролю над владою країни та необхідний для збереження стабільності суспільного й конституційного ладу. Імпічмент є також засобом недопущення авторитаризму та механізмом гарантування національної безпеки.

Уперше імпічмент застосували в Англії у XIV ст. задля боротьби проти свавілля королівських фаворитів. Королівські міністри підпадали під суд Палати лордів з ініціативи Палати громад. Процедура висунення Палатою громад кримінального звинувачення перед Палатою лордів отримала назву «імпічмент». У британській практиці востаннє імпічмент застосовувався у 1806 р.

З британських законів поняття перейшло в Конституцію США, де стало позначати висунення Палатою представників звинувачення перед Сенатом проти посадової особи (судді, губернатора, президента країни).

Процедуру усунення президента в порядку імпічменту передбачено законодавством кожної країни, але можна виділити деякі схожі елементи.

§ 20. ВИКОНАВЧА ВЛАДА

1. Виконавча влада: поняття, завдання

Органи виконавчої влади – це державні органи, які здійснюють виконавчо-розпорядчу діяльність на підставі законів та інших актів законодавчої влади.

Управління різними сферами суспільного життя є основним призначенням органів виконавчої влади. Виконавча влада виконує *такі завдання*:

- виконавча діяльність, тобто реалізація рішень, що прийняті органами законодавчої влади;
- розпорядча діяльність, тобто здійснення управління шляхом видання підзаконних правових актів (наказів, розпоряджень, рішень) і виконання необхідних організаційних дій.

Характерні ознаки органів виконавчої влади:

- формуються шляхом призначення;
- на практиці реалізують цілі та завдання внутрішньої та зовнішньої політики, сформульовані парламентом;
- підконтрольні представницькій владі.

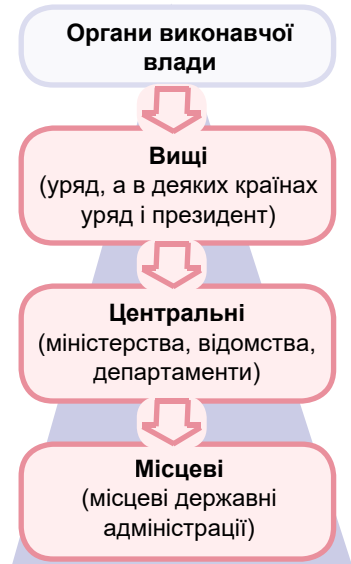

2. Органи виконавчої влади

Органи виконавчої влади складають розгалужену систему.

Уряд – це колегіальний орган загальної компетенції, який здійснює керівництво виконавчо-розпорядчою діяльністю органів виконавчої влади. Структура, порядок формування, компетенція уряду визначаються як формою правління, так і особливостями політичного режиму та територіального устрою. Очолює уряд його глава, який у різних країнах називається по-різному: канцлер (Німеччина, Австрія), прем'єр-міністр (Україна, Греція). У Сполучених Штатах Америки уряд очолює президент, адже в країні встановлено президентську форму правління.

Здійснення оперативного повсякденного державного управління в окремих галузях і сферах життя покладено на центральні органи виконавчої влади – міністерства та інші центральні органи виконавчої влади.

§ 21. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

1. Поняття місцевого самоврядування

За Європейською хартією **місцеве самоврядування** означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення.

Органи місцевого самоврядування в межах закону мають повне право вільно вирішувати будь-яке питання, яке не вилучено зі сфери їхньої компетенції й вирішення якого не доручено жодному іншому органу.

Відповідно до Європейської хартії:

- принцип місцевого самоврядування має бути визнаний в законодавстві й, по можливості, у конституції країни;
- право місцевого самоврядування здійснюється радами або зборами, що складаються із членів, обраних шляхом вільного, таємного, рівного, прямого й загального голосування;
- ради чи збори можуть мати підзвітні їм виконавчі органи.

Публічні повноваження здійснюються переважно тими органами публічної влади, які мають найтісніший контакт з громадянином. Органи місцевого самоврядування мають право в рамках національної економічної політики на власні адекватні фінансові ресурси, якими вони можуть вільно розпоряджатися в межах своїх повноважень. Обсяг фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування відповідає повноваженням, передбаченим конституцією або законом.

Органи місцевого самоврядування мають право використовувати засоби правового захисту для забезпечення вільного здійснення своїх повноважень і поважання принципів місцевого самоврядування, які втілено в конституції або національному законодавстві.

2. Моделі місцевого самоврядування

Залежно від устрою, історичних, національних, географічних та інших особливостей у кожній державі місцеве самоврядування має специфічну правову форму. У практиці управління склалися *дві моделі демократичної організації влади на місцях*:

- європейська, яка використовує, насамперед, положення державницької теорії місцевого самоврядування;
- англо-американська, що бере за основу громадівську теорію.

Для європейської моделі місцевого самоврядування характерно поєднання на одному територіальному рівні місцевого самоврядування з місцевим управлінням. На місцеві органи управління покладаються певні функції місцевого самоврядування. У минулому це була, насамперед, функція адміністративної опіки, яка передбачала, що рішення органів місцевого самоврядування не можуть набути чинності, поки не дістануть схвалення місцевої адміністрації, призначеної органами державної влади (префекта, бургомістра, губернатора).

У сучасній управлінській практиці переважає функція адміністративного нагляду, яка обмежується перевіркою законності рішень органів місцевого самоврядування.

Англо-американська модель характеризується дією місцевого самоврядування на всіх територіальних рівнях нижче держави, суб'єкта федерації чи автономного регіону.

Ця модель походить з Великої Британії. Саме там склалася традиція самостійності громад щодо управління місцевими справами в межах законів, але без втручання центральної державної адміністрації та її представників на місцях.

Наприкінці ХХ ст. почала формуватися так звана новітня концепція місцевого самоврядування, якій притаманні:

- зростання значення громадянських ініціатив, впливу членів громади на діяльність органів місцевого самоврядування;
- передача органами місцевого самоврядування права на надання частини публічних послуг неурядовим організаціям та бізнесу;
- пошук органами місцевого самоврядування джерел фінансування розвитку громади в інших організаціях та установах.

§ 22. СУДОВА ВЛАДА

1. Судова влада

Судова влада – це незалежна й самостійна гілка державної влади, яка здійснює правосуддя.

Основні функції судової влади:

- охоронна (охорона прав і свобод людини і громадянина);
- функція правосуддя (захист, відновлення порушених прав);
- контрольно-наглядова (стримування двох інших гілок влади в рамках права шляхом здійснення судового контролю).

До системи судових органів належать конституційний суд і суди загальної юрисдикції.

2. Суд. Юрисдикція судів

Суд – це орган держави, до компетенції якого входить здійснення правосуддя щодо розгляду адміністративних, кримінальних, цивільних та інших справ і ухвалення в цих справах законних рішень.

Суд є незалежним органом влади. Рішення, ухвалені судом, є обов'язковими до виконання. Судову систему кожної країни побудовано з урахуванням національної специфіки та історії формування.

Залежно від сфери повноважень суди поділяються на суди загальної юрисдикції та суди спеціальної юрисдикції. Суди загальної юрисдикції розглядають справи кримінального, цивільного провадження, майнові спори, справи про адміністративні правопорушення, трудові спори. Спеціалізовані суди в кожній країні мають специфіку. Наприклад:

- у Франції існують окремі суди у справах неповнолітніх;
- у Великій Британії є військові й церковні суди.

Конституційні суди є в багатьох країнах світу. В основному до їх обов'язків належить тлумачення конституції і законів.

3. Інстанція суду. Спеціалізація суду

За інстанціями суди поділяють на місцеві, апеляційні та вищі (наприклад, Верховний Суд в Україні, Високий Суд в

Європейському Суді з прав людини). Місцеві суди наділено повноваженнями з розгляду будь-яких справ. Апеляційні суди в більшості країн розглядають лише апеляції та касації. Вищі суди виконують функції координації, регулювання та контролю роботи судів нижчих інстанцій, а також ухвалюють рішення щодо прецедентів.

Спеціалізація судової системи як принцип розподілу функціональних повноважень може мати зовнішні й внутрішні прояви.

Відповідно до зовнішньої спеціалізації створюється відокремлена підсистема судів, які мають чітко окреслену юрисдикцію та правила розгляду справ. Наприклад, в Україні суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

Внутрішня спеціалізація судової діяльності реалізується у функціональному розподілі обов'язків між суддями одного суду, коли створюються окремі структурні одиниці або запроваджується спеціалізація окремих суддів з розгляду конкретних категорій справ. Внутрішня спеціалізація в межах одного суду спрямована на підвищення компетентності судді під час розгляду справ, що, у свою чергу, позитивно позначається на скороченні строків судового провадження та якості винесеного рішення.

4. Суд присяжних

Суд присяжних – це одна з форм реалізації судової влади безпосередньо громадянами.

Прийняття присяжними вирішального рішення (вироку) здійснюється без участі професійного судді (суддів). Як самостійний соціально-політичний інститут суд присяжних складається з окремої колегії присяжних засідателів і професійного судді чи суддів. Колегія присяжних засідателів виокремлена та наділена повноваженнями ухвалювати власні рішення без участі професійного судді (суддів), що повинно забезпечувати народ від свавілля держави. Суд присяжних існує у Великій Британії, США, Канаді, Швеції, Бельгії, Данії, Норвегії, Австрії.

Свобода ухвалення рішення й таємниця дорадчої кімнати присяжних засідателів (у тому числі від професійного судді) вважаються одними з основних принципів англійського загального права. Порухення таємниці дорадчої кімнати присяжних тягне безумовне скасування вироку, а систематичні контакти з присяжними безпосередньо під час розгляду справи можуть

розцінюватися як неповага до суду. З метою забезпечення незалежності засідателів від сторонніх впливів, у тому числі від суддівського упередження, суддям у деяких країнах заборонено навіть коментувати та підсумовувати докази у справі.

5. Апеляція. Касація

Апеляція – це одна з форм оскарження судових рішень до суду вищої (апеляційної) інстанції, що має право переглядати справу.

Апеляційне провадження як важлива гарантія справедливості судових рішень існує в більшості сучасних держав, які належать до різних правових систем, як основна (наприклад, у Великій Британії) або одна з основних форм перегляду судових рішень (у Франції, Німеччині та ін.). Апеляційна інстанція переглядає справу в повному обсязі або в певній її частині, але в межах скарги, поданої стороною у процесі. Як і суд першої інстанції, апеляційна інстанція розглядає справу по суті і, провівши власне дослідження доказів, ухвалює рішення, яке замінює рішення нижчого суду, хоча за своїм змістом воно може бути таким самим.

Касація (від лат. *cassatio* – скасування) – це перевірка судом третьої інстанції законності та обґрунтованості вироків і рішень суду, що набули чинності (тобто пройшли стадію апеляції).

Документ, що ініціює касаційне провадження, називається *касаційною скаргою*.

Значення касаційного провадження розкривається через такі положення:

- гарантія від незаконного засудження обвинуваченого;
- гарантія прав і законних інтересів не тільки обвинуваченого, а й потерпілого, цивільного позивача та інших учасників кримінального процесу;
- формування однакової практики застосування судами законів на всій території країни;
- сприяння недопуску виконання необґрунтованих рішень судів;
- забезпечення виправлення помилок, яких припустилися суди першої та (або) апеляційної інстанцій.

Суд касаційної інстанції за наслідками розгляду касаційної скарги має право:

- залишити переглянуте судове рішення без змін, а касаційну скаргу – без задоволення;

- скасувати судові рішення й призначити новий розгляд у суді першої чи апеляційної інстанцій;
- скасувати судові рішення й закрити кримінальне провадження;
- змінити судові рішення.

§ 23. ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

1. Поняття правоохоронних органів

Серед численних напрямів державної діяльності важливе місце посідає правоохоронна діяльність, спрямована на забезпечення законності та правопорядку в суспільстві, боротьбу зі злочинністю та іншими правопорушеннями, охорону та захист суверенітету, політичної системи, територіальної цілісності країни, прав і законних інтересів громадян, державних і громадських організацій.

Правоохоронні органи – це такі органи, які на підставі законодавства держави здійснюють правоохоронну (правозастосовну та правозахисну) діяльність.

Правоохоронні органи поділяються на державні та недержавні.

До *державних* правоохоронних органів належать прокуратура, органи внутрішніх справ, органи служби безпеки, органи юстиції, органи охорони державного кордону, митні органи, органи податкової служби та ін.

До *недержавних* правоохоронних органів належать адвокатура, недержавні охоронні, розшукові та інші установи.

Суди посідають особливе місце серед правоохоронних органів, оскільки судова діяльність є самостійною гілкою державної влади, усі ж інші державні правоохоронні органи належать до виконавчої влади або займають самостійне місце в державному механізмі.

2. Основні напрями діяльності правоохоронних органів

Правоохоронна діяльність – багатоаспектна. Її спрямовано на блокування соціальних відхилень, локалізацію соціальної напруги або правових конфліктів.

Складну систему правоохоронної діяльності реалізують у таких діях:

Право-
встановлювальні
дії

Право-
забезпечувальні
дії

Право-
відновлювальні
дії

Кожний напрям правоохоронної діяльності має специфічні завдання та реалізується властивими тільки йому методами. До основних напрямів правоохоронної діяльності держави належать:

- конституційний контроль;
- правосуддя;
- усунення порушень закону засобами прокурорського реагування;
- охорона громадського порядку;
- розслідування злочинів;
- захист прав та інтересів громадян та організацій;
- правова робота в різних сферах господарської діяльності;
- громадська правоохоронна діяльність та ін.

Розглянемо докладніше деякі напрями.

Охорона громадського порядку – це проведення уповноваженими державними органами в тісній взаємодії з громадськістю різноманітних заходів, спрямованих:

- на забезпечення недоторканності громадян, охорони їхнього життя, здоров'я, честі, гідності, захисту інших прав та законних інтересів, власності від протиправних посягань;
- на створення стану громадського спокою, нормальних умов функціонування державних, громадських підприємств, установ, організацій, посадових осіб;
- на профілактику та припинення антигромадських дій, що завдають шкоди нормальному ритму життя громадян.

Розслідування злочинів – це здійснювана у встановленій законом процесуальній формі діяльність уповноважених посадових осіб, спрямована на швидке й повне розкриття злочину, всебічне та об'єктивне дослідження обставин його вчинення, викриття винного та забезпечення притягнення його до кримінальної відповідальності або реабілітації невинного, відшкодування завданої злочином шкоди, підготовку матеріалів кримінальної справи до судового розгляду.

Захист прав та інтересів фізичних і юридичних осіб шляхом надання правової допомоги – це професійна діяльність юристів, які працюють у державних, громадських і приватних структурах або індивідуально, що спрямована на надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, забезпечення

захисту особи від обвинувачення. Зазначена діяльність реалізується, у першу чергу, адвокатурою, яка є добровільним професійним громадським об'єднанням.

Громадська правоохоронна діяльність здійснюється добровільними громадськими об'єднаннями шляхом їх участі в охороні громадського порядку й державного кордону, сприяння органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам та органам виконавчої влади, посадовим особам у запобіганні адміністративним правопорушенням і злочинам, у захисті життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства й держави від протиправних посягань, у рятуванні людей і майна під час стихійного лиха та інших надзвичайних обставин, а також шляхом виконання інших функцій, спрямованих на забезпечення дотримання прав і свобод юридичних і фізичних осіб, підтримання законності та правопорядку в державі.

Запитання та завдання до теми 5

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте ознаки державної влади.

A Недоторканність і сакральність

Б Підпорядкованість і партійна дисципліна

В Абсолютність і неподільність

Г Легітимність і верховенство

2. Позначте розпорядчі органи, які здійснюють оперативну роботу щодо державного управління суспільними процесами.

A Законодавчі

В Судові

Б Виконавчі

Г Правоохоронні

3. Процедура притягнення до відповідальності перед парламентом вищих посадових осіб держави – це:

A Імпічмент

В Апеляція

Б Імунітет

Г Касація

4. Позначте традицію самостійності громад щодо управління державними справами в межах законів, але без втручання державної адміністрації.

A Європейська

В Англо-американська

Б Магдебурзька

Г Земська

5. Позначте, які з перерахованих функцій не виконує судова влада.

A Охоронну

В Виконання покарань

Б Правосуддя

Г Контрольно-наглядову

6. Позначте назву особливості державної влади, що характеризується як юридичне обґрунтування й визнання народом країни, а також світовою спільнотою.

А Верховенство

В Публічність

Б Легітимність

Г Суверенність

II. Порівняйте поняття.

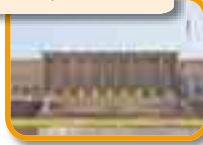
- Соціальна влада – державна влада.
- Органи законодавчої влади – органи виконавчої влади.

III. Розгляньте фотоілюстрації.

1. Україна

2. Туреччина

3. Польща

4. США

5. Іспанія

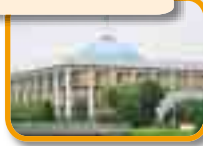
6. Ізраїль

7. Норвегія

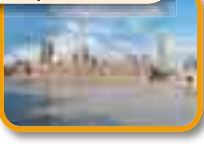
8. Узбекистан

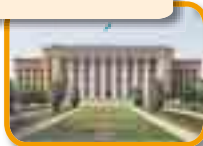
9. Болгарія

10. Велика Британія

11. Казахстан

12. Сербія

Користуючись додатковою літературою, установіть відповідність між країнами та назвами парламентських установ:

1. ____, 2. ____, 3. ____, 4. ____, 5. ____, 6. ____, 7. ____, 8. ____,
9. ____, 10. ____, 11. ____, 12. ____.

А Парламент (Палата лордів і Палата громад)

Б Скупщина

- В Кнесет
- Г Великі Народні збори
- Д Конгрес (Палата представників і Сенат)
- Е Великі Національні збори (Меджліс)
- Ж Верховна Рада
- З Стортинг
- И Верховний Кенгес (Сенат і Мажиліс)
- І Національна Асамблея (Сейм і Сенат)
- К Генеральні кортеси (Сенат і Конгрес депутатів)
- Л Олій Мажліс

IV. Доберіть приклади державних органів (зі світової практики) за способом утворення (виборні; такі, що призначаються; успадковані).

Тема 6. Держава, особа, суспільство

Найкращий державний устрій для будь-якого народу – це той, який зберіг цей народ як єдине ціле.

Мішель Монтень, французький письменник і філософ

§ 24. ЛЮДИНА, ІНДИВІД, ОСОБА

1. Співвідношення держави й суспільства

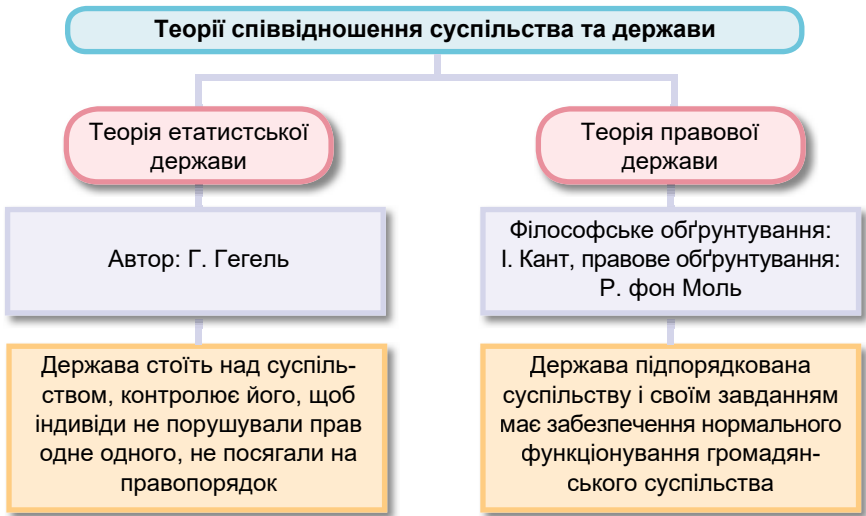
Держава й суспільство існують відносно незалежно. Держава не може ототожнюватися із суспільством. В іншому випадку політичний режим, що склався в державі, необхідно було б характеризувати як режим тоталітаризму, що означає ліквідацію будь-яких відмінностей між державою й суспільством, поглинання першою другого. Проте між ними має бути певна дистанція, яка й забезпечує демократію, відповідний рівень свободи суб'єктів.

Взаємовідносини суспільства та держави по-різному оцінювалися в різні історичні епохи. У давнину, як правило, поняття «суспільство» та «держава» ототожнювалися. Представниками такої точки зору були грецькі філософи Платон та Арістотель. До суспільства (отже, і до держави) вони зараховували тільки повноправних громадян поліса, ставлячи за межі суспільства іноземців, рабів, жінок.

У часи середньовіччя держава, як правило, ототожнювалася з правителем, а суспільство – з вищими станами. Термін «держава» (у розумінні окремого від суспільства та правителя явища) увів в обіг італійський мислитель доби Відродження Н. Макіавеллі.

Остаточного поняття «суспільство» та «держава» відокремили одне від одного європейські філософи Нового часу – Б. Спіноза, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо. Вони виробили концепцію громадянського суспільства, інтересам і потребам якого мають бути підпорядковані держава та її апарат.

Поняття «громадянське суспільство» відрізняється від поняття «суспільство». Суспільство як властивий тільки людині механізм спілкування та колективної діяльності виникло задовго до появи держави. Громадянське суспільство – це якісний стан суспільства, що склалося в деяких державах у Новий час.

2. Людина, індивід, особа

У повсякденному вжитку ці слова звучать як рівнозначні, але в юридичній мові за цими термінами закріплено різні значення.

Людина – це жива розумна істота, яка має волю, дар мислення, здатна виробляти знаряддя праці та може свідомо користуватися ними.

Біологічне в людині, яка є частиною матеріального світу, складається з її природної основи, що характеризується наявністю тіла, органів чуття, природної фізичної сили та інших біологічних якостей.

У людини як індивіда розрізняють біологічні та соціальні якості.

Індивід – це конкретна людина, що біологічно й соціально вирізняється з-поміж інших людей, має індивідуально виражені психофізичні якості.

Кожна людина має зв'язки із суспільством, у якому вона живе. Люди рівні у правах, але це не означає, що вони однакові або схожі одне на одного з точки зору фізичних чи розумових здібностей, талантів. Без біологічного змісту людини не можна схарактеризувати її соціальні якості. Проте лише біологічне в людини не визначає її як особистість.

Особистість – це людина як носій свідомості, тобто суб'єкт пізнання, переживання, відношення та активно-перетворення навколишнього світу, що відзначається неповторною сукупністю соціально значущих якостей, способом існування якої є її розвиток і діяльність.

Поняття «особистість» включає в себе характеристику людини з позицій її суспільної діяльності й тих провідних мотивів, якими вона керується у своїх вчинках. Суть особистості визначається її ставленням до навколишнього світу, суспільного буття, інших людей і самої себе. Особистість є індивідуальною сукупністю рис, які зумовлюють стиль мислення, переживань і поведінки кожної людини.

Поняттям **особа** позначається суб'єкт правовідносин. У правовій системі суспільства місце та роль особи характеризуються через правовий статус, що дає можливість розглянути її фактичне та юридичне становище у громадянському суспільстві. У найширшому значенні *під правовим статусом особи* розуміють її юридичне закріплене становище в суспільстві. Ядром загального правового статуту є суб'єктивні права, свободи, законні інтереси та обов'язки особи. Конституція України закріплює основні права і свободи особи, що становлять основу будь-яких інших прав і свобод.

Крім того, особа тісно взаємозв'язана з державою. Держава визначає особу, її життя, недоторканність, честь і гідність найвищою соціальною цінністю. Головний обов'язок держави – забезпечення особі відповідних умов для здійснення прав і свобод, а також для виконання обов'язків. Держава відповідальна перед особою й суспільством за свою діяльність. За допомогою права держава закріплює відповідний правовий статус особи, забезпечує кожній особі рівні можливості в користуванні суб'єктивними правами та у виконанні обов'язків.

3. Фізична особа. Юридична особа

Фізична особа – це людина як учасник правовідносин. Фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям. Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається з прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не випливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить.

Місцем проживання фізичної особи є житло, у якому вона проживає постійно або тимчасово. Фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, вільно обирає місце проживання, за

винятком обмежень, які встановлено законом. Місцем проживання фізичної особи у віці від десяти до чотирнадцяти років є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я тощо, у якому вона проживає, якщо інше місце проживання не встановлено за згодою між дитиною та батьками (усиновлювачами, опікуном) або організацією, яка виконує щодо неї функції опікуна.

У разі спору місце проживання фізичної особи у віці від десяти до чотирнадцяти років визначається органом опіки та піклування або судом.

Місцем проживання фізичної особи, яка не досягла десяти років, є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, у якому вона проживає.

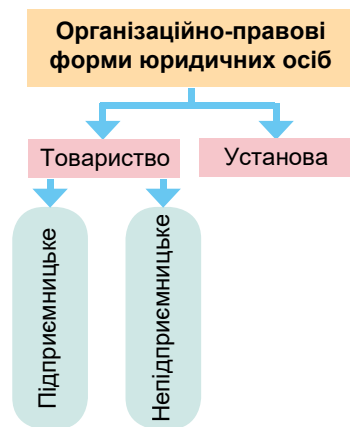
Юридичною особою є організація, створена й зареєстрована в установленому законом порядку.

Юридична особа наділяється правоздатністю та дієздатністю, може бути позивачем і відповідачем у суді. Юридична особа може бути створена шляхом об'єднання осіб та (або) майна.

Юридичні особи, залежно від порядку їх створення, поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, установлених законом.

Товариством є організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі в цьому товаристві. Товариство може бути створене однією особою, якщо інше не встановлено законом. Товариства поділяються на підприємницькі та непідприємницькі.

Установою є організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна.

§ 25. ГРОМАДЯНСТВО

1. Громадянство: поняття, підстави набуття і припинення

Згідно із загальним правовим статусом держава поділяє осіб на громадян, іноземців, осіб без громадянства та осіб з подвійним громадянством.

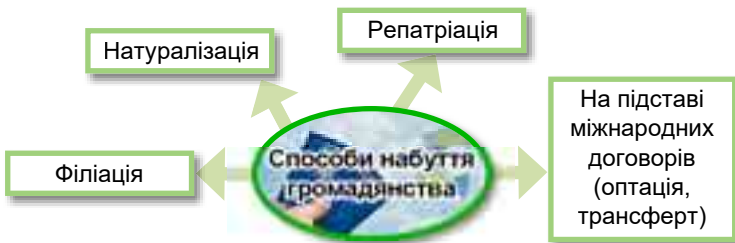
Сучасне поняття громадянства історично пов'язано з французькою революцією XVIII ст. Політико-правова концепція «вільного громадянина» прислужилася обґрунтуванню ліквідації феодального ладу, розвитку нових політичних та економічних відносин. Це поняття замінило категорію **підданства**, яка за часів феодалізму позначала відносини залежності окремого індивіда від держави в особі монарха. У наші дні категорія підданства іноді застосовується в державно-політичній практиці країн з монархічними формами правління. У розвинутих країнах за своїм юридичним значенням вона практично не відрізняється від громадянства.

Громадянство є засобом приведення в дію принципів взаємовідносин держави й особи. Стан громадянства створює взаємні права та обов'язки. Держава поширює свою владу на громадянина як на своїй території, так і поза її межами, і може вимагати від нього виконання певних дій. Водночас громадянин може претендувати на захист своїх законних інтересів з боку держави.

Громадянство – це особливий правовий зв'язок між особою та державою, що породжує для них взаємні права та обов'язки.

Закони про громадянство визначають порядок набуття й припинення громадянства.

Головним й об'єктивно найбільш реальним способом набуття громадянства є **філіація**, або набуття громадянства за народженням. Філіація визначається за двома принципами: «за правом крові» і «за правом ґрунту».

Іншим способом набуття громадянства є **натуралізація**, або набуття громадянства за волевиявленням особи. Водночас натуралізація – це процедура, яка здійснюється компетентним органом від імені держави та виявляється в наданні громадянства цієї держави особі на її прохання або за її згодою.

Надання громадянства в порядку натуралізації зазвичай потребує чітко вираженого волевиявлення особи, яка бажає його набути. Але за певних обставин таке волевиявлення практично відсутнє, наприклад, під час набуття натуралізованого громадянства малолітніми. Загальноприйнятим є принцип, за яким діти до досягнення певного віку автоматично змінюють своє громадянство разом зі своїми батьками.

Індивідуальна натуралізація практично завжди пов'язана з певними умовами або вимогами. Головною умовою натуралізації є так зване укорінення. Згідно із цією умовою, особа, яка претендує на здобуття громадянства конкретної держави, повинна до подання відповідної заяви протягом певного часу проживати на її території.

Законодавство про громадянство встановлює різні строки укорінення. Звичайним є п'ятирічний строк, хоча в деяких країнах він сягає десяти років (Бельгія, Іспанія). У Скандинавських країнах строк укорінення визначено в сім років.

Законодавство й адміністративна практика визначають також інші умови, що обмежують можливості натуралізації. Серед них слід назвати наявність певного рівня матеріального добробуту, кваліфікації та професійної підготовки, відсутність заборгованості щодо сплати податків, знання державної мови тощо.

Набуття громадянства шляхом *репатріації*, тобто повернення на батьківщину, здійснюється на підставі загальнодержавного акта про таке повернення. Повернення кримських татар в Україну є прикладом репатріації.

Громадянство може набуватися також *на підставі міжнародних договорів* шляхом:

- оптації, тобто переходу під суверенітет певної держави в результаті, наприклад, завоювання території, на якій проживає особа;
- трансферту, тобто обміну населенням між державами, що зумовлює автоматичну зміну громадянства.

Для характеристики інституту громадянства важливими є питання припинення громадянства, а саме: вихід з громадянства, власне втрата громадянства й позбавлення громадянства.

Вихід з громадянства

Здійснюється у вільному або дозвільному порядку. Заяву про вихід розглядають компетентні органи. Вони враховують юридичні й фактичні обставини, що склалися у зв'язку із цією заявою, і за певних умов можуть відмовити. Проте в жодній з розвинутих країн можливість виходу з громадянства не заперечується.

Втрата громадянства

Найчастіше умовою втрати громадянства є натуралізація в іншій державі. Здебільшого у країнах, де встановлено дозвільний порядок виходу з громадянства, не припускається його автоматична втрата. У країнах, де визнано принцип вільного виходу з громадянства, автоматична втрата громадянства є звичайною процедурою.

Позбавлення громадянства

Позбавлення громадянства, набутого в порядку філіації, називається денационалізацією, а позбавлення натуралізованого громадянства – денатуралізацією. Денатуралізація нерідко пов'язана з різного роду протиправними діями, зокрема з набуттям особою громадянства з порушенням закону.

2. Іноземці, апатриди, біпатриди

До складу населення держави як сукупності людей, що проживають у межах її території та підлягають її юрисдикції, крім громадян, входять також іноземці та особи без громадянства (апатриди).

Іноземець – це особа, яка не перебуває у громадянстві держави, на території якої знаходиться в конкретний час, і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Особа без громадянства (апатрид) – це особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Правовий статус іноземців та осіб без громадянства визначається внутрішнім законодавством держав з урахуванням їхніх міжнародних зобов'язань. З міжнародних актів у цій галузі діють Конвенція про статус апатридів (1954 р.), Конвенція про скорочення безгромадянства (1961 р.) тощо.

За Законом України «Про правовий статус іноземців», правовий статус іноземних громадян та осіб без громадянства в основному збігається.

Конституція України

Ст. 26. *Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.*

Відповідно до Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», законними підставами пере-

бування в Україні є імміграція в Україну на постійне проживання або для працевлаштування на визначений термін, а також тимчасове перебування на її території відповідно до встановлених правил. Іноземці та особи без громадянства, які іммігрували на постійне проживання або для тимчасового працевлаштування, отримують посвідчення відповідно на постійне або тимчасове проживання.

Що стосується іноземців та осіб без громадянства, які опинилися в Україні на незаконних підставах, то до них вживають відповідних заходів впливу, включаючи їх примусове видворення за межі країни.

У передбачених законом випадках іноземці й особи без громадянства можуть набути статусу біженця.

Біженцем вважається іноземний громадянин або особа без громадянства, які внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, національності, ставлення до релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або за політичними переконаннями вимушені залишити територію держави, громадянами якої вони є (або територію країни свого постійного проживання), і щодо яких відповідними органами ухвалено рішення про надання їм статусу біженців.

Водночас Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» передбачено, що здійснення іноземними громадянами та особами без громадянства наданих їм прав і свобод не повинно завдавати шкоди національним інтересам України, правам, свободам і законним інтересам її громадян та інших осіб, які проживають в Україні. Іноземці та особи без громадянства зобов'язані дотримуватися Конституції і законів України, шанувати традиції та звичаї народу України.

Іноземці та особи без громадянства, що на законних підставах перебувають в Україні

- Можуть укладати та розривати шлюби з громадянами України та іншими особами відповідно до законодавства України

- Мають право на підприємницьку діяльність, працю, відпочинок, охорону здоров'я, соціальний захист, освіту, житло, свободу совісті

- Їм гарантується недоторканність особи, житла, невтручання в особисте та сімейне життя, таємниця листування, повага їхньої гідності

Особи з подвійним громадянством (біпатриди) – це особи, яких на підставі міждержавного договору визнано одночасно громадянами тих держав, які підписали цей договір.

Законодавством багатьох держав, у тому числі України, не визнається подвійне громадянство, оскільки діє принцип єдиного громадянства.

Конституція України

Ст. 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

§ 26. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ГРОМАДЯНСТВО

Працюємо самостійно

I. Працюючи з текстом Закону України «Про громадянство України», з'ясуйте поняття.

А Передача населення території, яка перейшла від однієї держави до іншої, називається _____

Б Особи з подвійним громадянством називаються _____

В Вибір особою громадянства при передачі території зі складу однієї держави до іншої називається _____

Г Особи без громадянства називаються _____

Д Спосіб припинення громадянства, який може бути наслідком рішення суду, що задовольнив у цьому рішенні вимогу позивача, називається _____

Е Повернення на батьківщину осіб, які опинилися за межами своєї країни в результаті війни чи еміграції, називається _____

Ж Спосіб припинення громадянства України за свідомим волевиявленням називається _____

З Документ, який замінює дитині паспорт для виїзду за кордон, – _____

II. Виконайте тестові завдання.

1. Громадянином України людина стає:

А З народження

Б З моменту отримання паспорта

В При досягненні повноліття

Г Після отримання середньої освіти

Д За бажанням батьків

2. Позначте спосіб набуття громадянства за волевиявленням особи.

А Філіація

В Репатріація

Д Оптація

Б Натуралізація

Г Трансферт

3. Документами, що підтверджують громадянство України, є:

- А Паспорт громадянина України
- Б Посвідчення громадянина України
- В Посвідчення державного службовця
- Г Тимчасове свідоцтво громадянина України
- Д Посвідчення депутата

4. Громадянство України набувається:

- А Унаслідок відновлення громадянства
- Б Унаслідок переїзду на постійне проживання в Україну
- В Унаслідок отримання права на постійну роботу в Україні
- Г Унаслідок установлення над дієздатною особою опіки
- Д Унаслідок установлення над обмежено дієздатною особою піклування

5. Підставою для втрати громадянства України є:

- А Постанова суду загальної юрисдикції
- Б Скоєння злочину проти держави
- В Скоєння злочину на території іншої держави
- Г Виїзд за межі України на постійне проживання
- Д Добровільне набуття громадянства іншої держави

6. Порушенням вимоги про безперервне проживання на території України є виїзд особи за кордон:

- А На навчання
- Б На лікування
- В У відпустку
- Г Якщо разовий виїзд за кордон у приватних справах перевищує 90 днів
- Д У службове відрядження

7. Якщо один з батьків виїхав разом з дитиною на постійне проживання за кордон і виходить з громадянства України, а другий залишається громадянином України, дитина може вийти з громадянства України разом з тим з батьків, який виходить з громадянства України:

- А За його клопотанням
- Б За клопотанням другого з батьків
- В За спільним клопотанням обох батьків
- Г За клопотанням органу опіки та піклування
- Д Жодна відповідь не є правильною

8. Громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які за вчинені злочини зазнали кримінального покарання за межами України:

А Не можуть бути притягнені в Україні до кримінальної відповідальності за ці злочини, якщо інше не встановлено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України

Б Не можуть бути притягнені в Україні до кримінальної відповідальності за ці злочини

В Можуть бути притягнені в Україні до кримінальної відповідальності за ці злочини

Г Можуть бути притягнені за рішенням Верховного Суду України

Д Можуть притягатися до кримінальної відповідальності за попередній злочин у випадку вчинення нового, подібного (однорідного) злочину

Працюємо у групах

III. Об'єднайтеся у групи та порівняйте поняття за поданою схемою.

1. Прийняття до громадянства – поновлення у громадянстві

Спільні риси:

1. Прийняття до громадянства та поновлення в громадянстві регулюються Законом України «Про громадянство».

2. _____

3. _____

Відмінні риси:

№	Критерій порівняння	Прийняття до громадянства	Поновлення у громадянстві
1	Чи перебували особи, які претендують на прийняття до громадянства чи поновлення у громадянстві, у громадянстві України		
2	Чи збігаються умови прийняття до громадянства та поновлення у громадянстві		
3	Характер юридичного факту		
4	Дата прийняття до громадянства й дата поновлення у громадянстві		
5	Інші критерії		

2. Утрата громадянства – вихід з громадянства.

Спільні риси:

1. Як утрата громадянства, так і вихід з громадянства засвідчуються Указом Президента України.

2. _____.

3. _____.

Відмінні риси:

№	Критерій порівняння	Утрата громадянства	Вихід з громадянства
1	Хто є ініціатором		
2	Правові наслідки для правового зв'язку з державами		
3	Обов'язковість постійного проживання за кордоном		
4	Усвідомлення дій особи		
5	Інші критерії		

Працюємо самостійно

IV. Заповніть таблицю за допомогою переліку документів (с. 90).

Документи, які необхідно надати при оформленні громадянства України

№	Умова	Документи
1	Батьки в момент народження дитини були громадянами України, один з яких написав заяву	
2	Батьки, особи без громадянства, у момент народження дитини, проживали на території України на законних підставах	
3	Дитина народилася за кордоном від осіб без громадянства, які мають право на постійне проживання в Україні	
4	Дитина народилася в Україні в сім'ї іноземців, що мають законні права на проживання в Україні	
5	Дитина народилася на території України й один з батьків є особою зі статусом біженця або особою, що отримала притулок в Україні	
6	Дитина народилася в Україні, один з батьків – іноземець, а другий – особа без громадянства, які на законних підставах проживають в Україні	
7	Батьки знайденої на території України дитини невідомі	

1. Заява.
2. Копія свідоцтва про народження дитини.
3. Копія українського паспорту одного з батьків.
4. Копія документа на право постійного проживання в Україні (посвідка на проживання).
5. Копія декларації про те, що дитина не набула громадянства іншої держави.
6. Копія документа про те, що батьки проживають в Україні на законних підставах.
7. Копія посвідчення біженця або копія документа про надання притулку.
8. Копія документа про те, що на момент народження дитини один з батьків був іноземцем, а другий – особою без громадянства.

Примітка. Під час виконання вправи можна указати у відповідних колонках цифри, якими позначено документи.

V. Розв'яжіть юридичні ситуації.

1. Катерина Петрівна постійно проживає в Україні. У 2015 р. в неї від громадянина Бразилії народився син Кирило, який при народженні отримав громадянство Бразилії та України. Для уникнення подвійного громадянства Указом Президента України припинено українське громадянство Кирила.

Визначте нормативно-правові акти, що регулюють це питання. Укажіть підстави набуття припинення та втрати громадянства України. Дайте правовий аналіз ситуації.

2. Житель провінції Квебек Василь Кащук, батьки якого переїхали на початку ХХ ст. з України до Канади, звернувся з проханням надати йому громадянство України.

Визначте порядок вирішення цього питання. Розкрийте значення формули «українське походження». Які підстави для отримання громадянства встановлено в цьому випадку?

Запитання та завдання до теми 6

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте поняття, яке характеризує особу, що не перебуває у громадянстві держави, на території якої знаходиться в конкретний час, і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

А Іноземець	В Біпатрид
Б Апатрид	Г Біженець

2. Позначте спосіб набуття громадянства за волевиявленням особи.

А Філіація	В Натуралізація
Б Репатріація	Г Трансферт

3. Позначте характеристику держави, у якій до населення застосовують термін «піддані».

А Унітарна держава	В Республіка
Б Федеративна держава	Г Монархія

4. Позначте принцип, який не характеризує правовий статус особистості за сучасною Конституцією України.

- А Принцип рівності людей у своїй гідності та правах
 Б Принцип вичерпності конституційного переліку прав і свобод
 В Принцип невідчуженості й непорушності прав і свобод людини
 Г Принцип єдності прав людини та її обов'язків перед суспільством

5. Установіть відповідність між терміном та його визначенням.

А Людина	Г Особа
Б Індивід	Д Громадянин
В Особистість	

1. Людина, як носій свідомості, суб'єкт пізнання, активного перетворення навколишнього світу, що відзначається неповторною сукупністю соціально значущих якостей.

2. Людина, яка має стійкий правовий зв'язок з конкретною державою, що проявляється у взаємних правах та обов'язках.

3. Жива розумна істота, яка має волю, дар мислення, здатна виробляти знаряддя праці та може свідомо користуватися ними.

4. Суб'єкт правовідносин.

6. Позначте термін, відповідно до якого умовою припинення громадянства є натуралізація в іншій державі.

- А Вихід з громадянства
 Б За підставами, передбаченими міжнародними договорами
 В Позбавлення громадянства
 Г Втрата громадянства

II. Порівняйте поняття.

- Людина – індивід – особа.
- Філіація – натуралізація – репатріація.
- Іноземець – особа без громадянства – громадянин.

III. Розв'яжіть ситуацію.

Іноземець Владайтіс П. ухилився від виїзду з України після закінчення відповідного терміну перебування. Чи є таке діяння правопорушенням? Чи буде Владайтіс П. відповідати за це правопорушення? Який вид відповідальності за цей проступок передбачено українським законодавством?

Як зміниться ситуація, якщо стане відомо, що його наміром було набути статусу біженця і він перебуває на території України протягом часу, необхідного для звернення до відповідного органу міграційної служби із заявою про надання йому статусу біженця?

Для розв'язання ситуації скористайтеся Кодексом про адміністративні правопорушення.

§ 27. ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ

Завдання для контролю знань і вмінь

1 варіант

І рівень (4 бали). Виконайте тестові завдання.

1. Укажіть назву теорії походження держави, сутністю якої є твердження, що держава походить від сім'ї й є результатом розростання сім'ї, де батьківська влада над дітьми трансформується у владу монарха над своїми підданими.

А Теологічна	В Психологічна
Б Патріархальна	Г Органічна

2. Позначте функцію, яку не виконують органи законодавчої влади.

А Представницьку	В Правосуддя
Б Контрольну	Г Законодавчу

3. Установіть відповідність між визначенням поняття та терміном.

1. Іноземний громадянин або особа без громадянства, які внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, національності, ставлення до релігії чи іншими вимушені залишити територію держави, громадянами якої вони є, та щодо яких прийнято рішення про надання їм відповідного статусу.

2. Особа, яка має особливий правовий зв'язок між нею та державою, що породжує для них взаємні права й обов'язки.

3. Особа, яка не перебуває у громадянстві держави, на території якої знаходиться в конкретний час, і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

4. Особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

А Громадянин
Б Іноземець
В Особа без громадянства
Г Біпатрид
Д Біженець

4. Установіть відповідність між формою державного устрою і конкретною державою.

1 Унітарна держава	А Австро-Угорщина
2 Федерація	Б Німеччина
3 Конфедерація	В Україна
4 Імперія	Г Швейцарія

5. Спосіб організації верховної державної влади, порядок утворення та діяльності державних органів, компетенція та взаємозв'язок між собою, а також взаємовідносини з населенням країни – це: _____

6. Згідно із загальним правовим статусом держава поділяє осіб на: _____

II рівень (3 бали). Знайдіть помилки в реченнях.

1. За первісних форм організації суспільних відносин склалася система загальнообов'язкових правил поведінки (правових норм).

2. Ознаками права є наявність території, яка визначається державним кордоном, існування податкової та правової систем та ін.

3. Уряд, міністерства, відомства та місцеві державні адміністрації складають систему законодавчої влади.

4. Форма правління – це сукупність чи система методів, за допомогою яких здійснюється державна влада в суспільстві.

5. Поняттям «особистість» позначають суб'єкти правовідносин.

6. Спільнота всіх громадян, їх вільних об'єднань, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості, політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею, називається правовою державою.

III рівень (2 бали). Порівняйте поняття.

- Органи законодавчої влади – органи виконавчої влади – органи судової влади.
- Унітарна держава – федеративна держава.

IV рівень (3 бали). Виконайте завдання за алгоритмом:

1. Дайте визначення тоталітарного режиму.
2. Назвіть ознаки тоталітарного режиму.
3. Наведіть приклади країн, яким притаманні (були притаманні) ознаки тоталітарного режиму.
4. Опишіть конкретні прояви тоталітаризму в одній з названих вами країн.

2 варіант

I рівень (4 бали). Виконайте тестові завдання.

1. Якій стадії розвитку суспільства притаманна така характеристика: «Удосконалилися знаряддя праці, нагромадився досвід виробничої діяльності, первісне стадо змінилося родовою общиною, виникло первісне самоуправління».

A Дикість

B Цивілізація

Б Варварство

Г Громадянське суспільство

2. Прихильники якої теорії походження держави прагнуть довести, що головною причиною суспільних процесів, у тому числі й виникнення держави, є зростання народонаселення?

A Класової теорії

Б Теорії географічного детермінізму

В Демографічної теорії

Г Теорії насильства

3. Установіть відповідність між визначенням способу набуття громадянства та терміном.

1. Набуття громадянства за народженням.

2. Набуття громадянства за волевиявленням особи.

3. Набуття громадянства шляхом повернення на батьківщину.

4. Обмін населенням між державами, що зумовлює автоматичну зміну громадянства.

A Репатріація

Б Трансферт

В Оптація

Г Філіація

Д Натуралізація

4. Установіть відповідність між формою правління й конкретною державою.

1. Необмежена монархія

A Італія

2. Конституційна монархія

Б Бруней

3. Дуалістична монархія

В Оман

4. Парламентська республіка

Г Іспанія

5. Здатність та можливість індивіда або колективу впливати на волю, поведінку й діяльність людей за допомогою різноманітних засобів (авторитету, переконання, насильства, примусу тощо) називається _____

6. За способом утворення державні органи поділяються на _____ та _____

II рівень (3 бали). Знайдіть помилки в реченнях.

1. З появою держави формуються неписані правила поведінки – звичаї.

2. За сферами суспільного життя функції держави поділяються на внутрішні та зовнішні.

3. Обмежена монархія – це така форма правління, за якої повноваження верховної влади здійснюють виборні органи, що обираються населенням на відповідний термін.

4. Тоталітарному режиму притаманна наявність політичних меншостей, функцією яких є опозиційна політична діяльність і позитивна критика державного керівництва.

5. Принцип гарантованості прав і свобод людини і громадянина означає, що в майбутньому Конституція України доповнюватиметься положеннями, у яких фіксуватимуться нові права і свободи людини і громадянина.

6. Необхідний для людини прожитковий мінімум, соціальна рівність та соціальне забезпечення є ознаками правової держави.

III рівень (2 бали). Порівняйте поняття.

- Людина – особистість – громадянин.
- Органи суспільних відносин за первісних часів – зміни в організації суспільних відносин у зв'язку з появою держави.

IV рівень (3 бали). Схарактеризуйте державу Україна за формою державного ладу за алгоритмом:

1. Дайте визначення форми правління.
2. Визначте форму правління в Україні. Доведіть, спираючись на конкретні приклади (або статті Конституції України), який вид республіканської форми правління встановлено в нашій державі.
3. Дайте визначення форми державного устрою.
4. Поясніть, яка форма державного устрою притаманна Україні.
5. Дайте визначення політичного режиму.
6. Назвіть ознаки режиму, який існує в нашій державі.

Тема 1. Право як особливий вид соціальних норм

Право є свободою, саме тією свободою, яку залишає нам громадянський закон.

Томас Гоббс, англійський філософ

§ 28. СОЦІАЛЬНІ НОРМИ

1. Система соціальних норм

Для того щоб забезпечити найбільш доцільне й гармонійне функціонування, суспільство виробило певні правила поведінки, які називаються соціальними нормами. У сукупності існуючі норми представляють єдину систему соціального регулювання, у якій ефективність кожного виду норм найбільшою мірою виявляється лише у взаємодії з іншими елементами цієї системи.

Види соціальних норм

Залежно від сфер суспільних відносин

- **Політичні норми** регулюють політичні відносини між різними суб'єктами і ними встановлюються
- **Економічні норми** регламентують відносини у сфері економіки
- **Естетичні норми** встановлюють правила поведінки людей згідно з уявленнями про красу, які склалися в суспільстві
- **Культурні норми** визначають правила поведінки людей, зумовлені рівнем і традиціями матеріальної та духовної культури суспільства
- **Соціально-технічні норми** регулюють ставлення людей до знарядь виробництва і практичної діяльності

Залежно від способів установлення і забезпечення

- **Норми права** – це вид соціальних норм, що встановлюється і охороняється державою
- **Норми моралі** – це правила поведінки, які склалися в суспільстві під впливом громадської думки відповідно до уявлень людей про добро і зло, обов'язок і честь. Забезпечуються через внутрішнє переконання та засоби громадського впливу
- **Релігійні норми** – це норми, що регулюють поведінку і специфічні культові дії, які заносяться на вірі в існування Бога
- **Корпоративні норми** – це правила поведінки, які встановлюються і забезпечуються об'єднаннями громадян
- **Звичай та традиції** – це вид соціальних норм, який склався історично і закріплений у суспільній практиці внаслідок багаторазового повторення

Крім того, соціальні норми поділяються на *усні* та *письмові*, *свідомі* та *стихийні*. Можна також виділити соціальні норми, що притаманні певним історичним епохам (суспільно-економічним формаціям, цивілізаціям тощо).

Усі перераховані норми мають певні ознаки, зумовлені особливостями їх формування, методами впливу на поведінку суб'єктів, але кожній з них притаманні *загальні для всіх соціальних норм ознаки*:

- є загальними правилами (діють безперервно в часі, наділені багаторазовою дією і звернені до невизначеного кола осіб);
- виникають унаслідок свідомо-вольової діяльності людей;
- регламентують форми соціальної взаємодії людей, тобто спрямовані на регулювання суспільних відносин, поведінки в суспільстві;
- виникають у процесі історичного розвитку і функціонування суспільства;
- відповідають типу культури та характеру соціальної організації суспільства.

Соціальні норми – це правила поведінки загального характеру, що складаються у відносинах між людьми в суспільстві у зв'язку з проявом їх волі (інтересу) і забезпечуються різними засобами соціального впливу.

2. Місце та роль права в системі соціальних норм

Право посідає провідне місце в системі соціальних норм, але правові норми не завжди є найдоцільнішими засобами соціального регулювання. Іноді краще застосувати моральні, релігійні або інші норми (особливо у сфері особистих людських стосунків). Звісно, усі ці норми взаємодіють з нормами права і не повинні їм суперечити. Водночас норми моралі, релігійні норми, звичаї знаходять у праві одну з необхідних форм свого існування, тобто низка цих норм стає правовою. Наприклад, сьогодні ми офіційно відзначаємо релігійні свята – Різдво Христове, Великдень, Трійцю тощо. Правові норми мають моральний зміст, а тому все право в широкому значенні – це моральне явище.

Право, у свою чергу, впливає на норми моралі, релігійні норми, норми-звичаї. У процесі формування основ правової держави в регулюванні суспільних відносин зростає значення моральних вимог, у яких знаходять відображення загальнолюдські цінності. Правова вимога зміцнення законності та правопорядку водночас є й важливою вимогою моралі, яка характеризує моральні якості особи, її чесність, совість, обов'язок.

Найбільшої ефективності право досягає у разі збігу його вимог і вимог, що формулюються в моральних нормах.

Право та мораль мають такі *спільні риси*:

- є різновидом соціальних норм;
- існують у реальній поведінці суб'єктів, установлюючи їм еталони;
- мають єдиний об'єкт регулювання – суспільні відносини;
- мають нормативний зміст;
- певним чином установлюються, закріплюються та гарантуються.

Відмінні риси права та моралі

№	Критерій порівняння	Норми права	Норми моралі
1	Походження	Установлюються державою	Складаються в суспільстві на основі уявлень про добро і зло, совість і справедливість
2	Обов'язковість	Після вступу в дію стають обов'язковими для всіх осіб, що перебувають у сфері їхньої дії	Стають обов'язковими для виконання після визнання більшістю членів суспільства і виконуються у випадку авторитетності норм для конкретного суб'єкта
3	Існування в історичному просторі	Існують тільки в соціально неоднорідному суспільстві	Існують як в державному, так і недержавному суспільстві
4	Форма вираження	Отримують утілення в офіційних державних актах – законах, указах та ін.	Не закріплюються в особливих актах, існують у свідомості людей
5	Механізм реалізації	Реалізуються за допомогою спеціальних органів держави	Реалізація забезпечується внутрішнім переконанням людини, а також публічною думкою
6	Відповідальність за порушення норм	Застосування засобів державного примусу у вигляді юридичної відповідальності	Застосування засобів громадського впливу, які не мають примусового характеру

Отже, правові норми є різновидом соціальних норм. Правові норми мають усі ознаки соціальних норм, але характеризуються особливими рисами.

§ 29. ПРАВО

1. Поняття та ознаки права

Право – це система загальнообов’язкових, формально визначених правил поведінки, що встановлюються, охороняються та гарантуються державою з метою впорядкування суспільних відносин.

Сутність і цінність права як явища соціального порядку виявляється через його ознаки:

- **нормативність.** Право складається з правил загального характеру, розрахованих на неодноразове застосування. Право виступає як загальний масштаб, міра (регулятор) поведінки людей;
- **формальна визначеність.** Правові норми, як правило, фіксуються письмово і мають певну логічну структуру. Право встановлює певні рамки поведінки суб’єкта, чітко формулюючи його права і обов’язки;
- **загальнообов’язковість.** На відміну від інших соціальних норм правові приписи адресовані всім учасникам правових відносин і є обов’язковими для них;
- **системність.** Право є цілісною системою взаємопов’язаних норм;
- **зв’язок з державою.** Правові норми встановлюються або офіційно визнаються державою. Право охороняється державним примусом;
- **регулятивність.** Право виступає як регулятор суспільних відносин і в цьому полягає його головна соціальна цінність.

2. Об’єктивне та суб’єктивне право

Слово «право» вживається у двох основних значеннях – об’єктивному і суб’єктивному.

Об’єктивне право – це система загальнообов’язкових норм, що мають формальний вираз, встановлюються та гарантуються державою з метою впорядкування суспільних відносин.

Об’єктивне право є юридичною основою, на підставі якої визначається наявність або відсутність в особи юридичних прав та обов’язків. Воно не залежить від бажання, визнання, ставлення до нього особи.

Суб’єктивне право – це вид і міра можливої поведінки суб’єктів, що задовольняє інтереси певної особи та підлягає забезпеченню та охороні з боку держави.

Використання суб'єктивного права залежить від особистого бажання особи.

Структура суб'єктивного права

Право дії

допускає, що особа має право самостійно визначати лінію своєї поведінки. Наприклад, особа, що досягла 18 років, може отримати водійські права

Право вимоги

означає, що особа може вимагати певної позитивної поведінки від іншої особи. Наприклад, власник будинку може вимагати орендну плату за користування житловим приміщенням

Право позову

означає, що особа може звернутися по допомогу до держави, якщо порушують її суб'єктивні права. Наприклад, особа може звернутися до суду, якщо порушуються її права

Об'єктивне і суб'єктивне право взаємопов'язані. Відсутність хоча б одного з елементів деформує право, і воно втрачає властивість ефективного регулятора суспільних відносин і поведінки людей.

3. Функції права та їх види

Право має функціональне призначення. Це означає, що воно виступає регулятором суспільних відносин і проявляється в конкретних функціях.

Функції права

Загальносоціальні функції права

- **Гуманістична** – охорона та захист права кожного
- **Виховна** – виховання поваги до права через якість законів
- **Інформаційна** – інформування людей за допомогою права
- **Гносеологічна** (пізнавальна) – право є джерелом знань
- **Стабілізаційна** – здатність права забезпечувати сталість у житті суспільства

Соціально-юридичні функції права

- **Регулятивна** – позитивний правовий вплив з метою упорядкування суспільних відносин шляхом установлення заборон і дозволів
- **Охоронна** – захист соціальних цінностей, благ, суспільних відносин шляхом встановлення заборон, обмежень і покарань за порушення заборон

§ 30. ПРИНЦИПИ ПРАВА

1. Принципи права

Серед компонентів права важливе місце посідають принципи права.

 Принципи права – це керівні ідеї, які характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві. З одного боку, вони виражають закономірності права, а з іншого – найбільш загальні норми, які діють у сфері правового регулювання.

Прикладом прямого закріплення принципів права в законодавстві вважають проголошення принципу народовладдя в конституціях багатьох сучасних держав.

Існують різні класифікації принципів права, зокрема розрізняють:

- загальнолюдські (гуманістичні) принципи;
- конкретно-історичні принципи, які відображають специфіку права певної держави в реальних соціальних умовах;
- типологічні принципи – ті, які залежать від типу правових систем у певних історичних умовах (наприклад, рабовласницький, феодальний типи та ін.).

Принципи права за сферою дії:

Загальні принципи

- Принцип пропорційності
- Принцип добросовісності
- Принцип розумності
- Принцип правової визначеності
- Принцип субсидіарності

Галузеві принципи

- Притаманні конкретній галузі права (наприклад, рівність сторін у майнових відносинах у цивільному праві)

Міжгалузеві принципи

- Притаманні кільком спорідненим галузям права (наприклад, гласність судочинства у кримінально-процесуальному і цивільно-процесуальному праві)

2. Гуманістичні принципи права

До загальнолюдських (гуманістичних) принципів права належать:

- *принцип соціальної свободи*, який виражено в системі суб'єктивних прав усіх суб'єктів суспільних відносин;
- *принцип справедливості*, який виражає загальносоціальну сутність права, прагнення до пошуку компромісу між учасниками правовідносин, між особою і суспільством, громадянином і державою;

- *принцип рівності* означає рівність усіх перед законом і рівність прав та обов'язків;
- *принцип гуманізму*, за яким людина, її життя, безпека, недоторканність, честь і гідність визнаються найвищою соціальною цінністю держави;
- *принцип презумпції невинуватості*, за яким особа вважається невинною доти, доки її вину у вчиненні правопорушення не встановлено судом або іншими компетентними органами держави у визначеному законом порядку;
- *принцип єдності юридичних прав і обов'язків*;
- *принцип відповідності права загальнолюдським цінностям*;
- *принцип взаємної відповідальності* держави і особи та інші принципи.

3. Загальні принципи права

Принципи права, які поширюються на всю систему права та окреслюють її характер, зміст, найбільш важливі риси, називають загальними принципами.

Загальні принципи права

Принцип пропорційності	Принцип добросовісності	Принцип розумності	Принцип правової значеності	Принцип субсидіарності
Правові обмеження повинні переслідувати істотну й легітимну мету, мають бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими	Фактична чесність суб'єктів у їх поведінці	Усвідомлення правомірності своєї поведінки	Забезпечення легкості з'ясування змісту права і можливість скористатися цим правом у разі необхідності	Один з основоположних принципів ЄС, який означає постійне оцінювання обґрунтованості дій ЄС з огляду наявних можливостей на національному та місцевому рівнях

Принципи права визначають шляхи вдосконалення правових норм, є керівними ідеями для законодавця. Завдяки принципам правова система адаптується до найважливіших інтересів і потреб людини та суспільства.

4. Реалізація норм права

 Реалізація норм права – це втілення норм права в діяльність суб'єктів права шляхом дотримання заборон, використання суб'єктивного права і виконання юридичних обов'язків.

Реалізація права може бути пов'язаною як із здійсненням правомірних дій, так і з правомірною бездіяльністю. Суб'єкт може бути зацікавлений у реалізації права через усвідомлення громадського обов'язку, через власну вигоду або через побоювання несприятливих наслідків. Але головне в цьому процесі – точне слідування правовим приписам. У процесі реалізації права відбувається «матеріалізація» абстрактних нормативно-правових приписів у конкретні правомірні вчинки суб'єктів права.

Важливе значення має виокремлення форм реалізації норм права залежно від характеру дій, необхідних для реалізації права:

- *дотримання*, яке є формою реалізації заборонних норм права. Суть цієї форми полягає в бездіяльності (пасивній поведінці), тобто утриманні від здійснення дій, що перебувають під заборонаю правових норм (наприклад, утримання від паління у громадських місцях);
- *виконання*, яке є формою реалізації зобов'язуючих норм права. Ця форма вимагає активної поведінки – дій, пов'язаних з виконанням суб'єктами обов'язків, покладених на них нормами права (наприклад, виконання обов'язку щодо сплати податку на доходи);
- *використання* права, яке є формою реалізації уповноважуючих норм права. Спрямоване на добровільне здійснення особою своїх суб'єктивних прав і втілюється як в діях, активній поведінці (наприклад, використання права обирати народних депутатів), так і в бездіяльності, пасивній поведінці (наприклад, використання права не свідчити проти себе і своїх близьких).

Запитання та завдання до теми 1

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте термін, що означає правила поведінки, які встановлюються і забезпечуються об'єднаннями громадян.

- А Право
Б Мораль

- В Корпоративні норми
Г Звичай та традиції

2. Закріплення правових норм у законах, постановах, указах та інших підзаконних нормативно-правових актах – це ознака:

- А Нормативності права
Б Системності права

- В Формальної визначеності права
Г Загальнообов'язковості права

3. Форма реалізації заборонних норм права – це:

А Дотримання

В Використання

Б Виконання

Г Застосування

4. Позначте один з основоположних принципів ЄС, який означає постійне оцінювання обґрунтованості дій ЄС з огляду наявних можливостей на національному, регіональному та місцевому рівнях.

А Принцип правової визначеності

В Принцип пропорційності

Г Принцип добросовістості

Б Принцип субсидіарності

5. Позначте спеціально-юридичні функції права.

А Гуманітарна та виховна

В Організаційна

Б Інформаційна

та комунікаційна

та гносеологічна

Г Регулятивна та охоронна

6. Позначте характерну особливість моралі як виду соціальних норм.

А Порухення норм має наслідком застосування засобів громадського впливу

Б Норми встановлюються державою

В Норми існують тільки в соціально неоднорідному суспільстві

Г Норми отримують втілення в офіційних державних актах

II. Порівняйте поняття.

- Право – мораль – звичай.
- Дотримання – виконання – використання норм права.

Тема 2. Система права

Dura lex, sed lex.

Закон суворий, але це закон.

З висловлювань давньоримських юристів

§ 31. ПОНЯТТЯ СИСТЕМИ ПРАВА

1. Поняття системи права як його внутрішньої організації

Існуючий соціальний лад суспільства і держави визначає ту або іншу систему права, його внутрішню будову. Система права показує, з яких частин складається право і як вони співвідносяться між собою. Кожному історичному типу права властива своя система, що відбиває особливості типу держави.

Система права – це об'єктивно зумовлена внутрішня організація права, що відображається в єдності та узгодженості

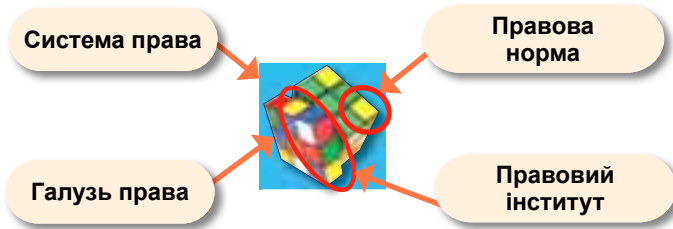

всіх її норм, диференційованих за галузями, підгалузями, інститутами та нормами права.

Якщо уявити систему права як просторове зображення куба Рубіка, усі перелічені поняття будуть взаємопов'язані між собою таким чином:

- увесь куб – система права;
- його бокова сторона – галузь права;
- один з рядів – правовий інститут;
- первинна ланка куба – правова норма.

Для будь-якої держави право функціонує як єдина, юридично цілісна, внутрішньо узгоджена система загальнообов'язкових правил поведінки.

2. Правова система і правові сім'ї

Поняття «правова система» слід відрізнити від терміна «система права». Система права, на відміну від правової системи, відображає не всю сукупність правових явищ, а лише внутрішню будову права як сукупність правових норм. Правова система – це більш широке поняття, яке охоплює не лише право як нормативну систему, його джерела, а й праворозуміння, правотворчість, правозастосування, юридичну практику та інші елементи.

Правова система – це сукупність взаємопов'язаних, узгоджених і взаємодіючих юридичних засобів і всіх правових явищ (норм, установ, відносин, правосвідомості), що існують у конкретній країні, за допомогою яких відбувається регулювання суспільних відносин.

Правова своєрідність країн дозволяє говорити про їх самотність, специфіку і про те, що кожна з них утворює свою правову систему. Утім є підстави говорити і про об'єднання тих чи інших правових систем в одну правову сім'ю, оскільки в них існують загальні риси, елементи схожості (правові системи в широкому розумінні).

Правова сім'я – це широка сукупність національних правових систем у межах одного типу права, що об'єднані

спільністю історичного формування, структури джерел, провідних галузей, юридичної культури та ідеології, а також практикою застосування.

Класифікація правових систем відбувається за такими критеріями:

- спільність генезису (виникнення і подальший розвиток). Правові системи об'єднані генетичним корінням, що знаходяться в тій самій стародавній державі;
- спільність основної юридичної форми права – нормативно-правового акта, нормативно-правового договору, правового прецеденту, правового звичаю або релігійно-правової норми;
- правові системи країн, об'єднані в один правовий тип (сім'ю), мають подібність структурної будови системи права. Це виражається в поділі системи права на підсистеми (публічну й приватну) і підрозділи – об'єктивне і суб'єктивне право, природне і позитивне право та ін.;
- спільність принципів регулювання суспільних відносин. Одні правові системи керуються ідеями свободи, рівності, справедливості правосуддя, другі – віддають перевагу релігійним засадам (мусульманські країни), треті – звичаям і традиціям (країни Африки).

Типи правових сімей

Назва правової сім'ї	Коротка характеристика	Приклади країн
Романо-германська правова сім'я	Утворюють правові системи країн, у яких право склалося на основі <i>римського права</i> . Структура правової сім'ї складається з двох елементів: публічного та приватного права. Первинною клітинкою права є правова норма.	Італія, Франція, Іспанія, Німеччина та ін.
Англосаксонська (англо-американська) правова сім'я	В основі правової сім'ї лежить <i>англійське право</i> . У ньому не існує традиційного поділу на приватне і публічне право. Англійське право поділяють на загальне і право справедливості. Основною формою права є <i>судовий прецедент</i> .	Англосаксонська правова система (Англія, Уельс). Англо-американська правова система (США, Канада).
Сім'я релігійного права	Основу правової сім'ї складають: 1) <i>мусульманське право</i> (ґрунтується на обов'язках, що покла-	Мусульманське право (Іран, Ірак, Йорданія, Кувейт,

Продовження таблиці

	даються на віруючу людину, а не на правах, які вона може мати); 2) <i>індуське та іудейське право</i> .	Азербайджан, Узбекистан). Індуське право (Індія, Сінгапур). Іудейське право (Ізраїль).
Традиційне право	Утворюють правові системи країн, у яких право склалося за нормами звичаєвого права. Ґрунтується не на примусі, а на побоюванні надприродних сил.	Країни Африки і Мадагаскар

Наданий перелік правових сімей не є вичерпним. Також виокремлюють змішаний (конвергентний) тип – скандинавської й латиноамериканської сімей, китайське, японське право та інші правові сім'ї.

§ 32. НОРМА ПРАВА

1. Норма права та її структура

Норма права – це загальнообов'язкове, формально визначене, установлене або санкціоноване правило поведінки, яке впливає на суспільні відносини з метою їх упорядкування.

Повне наукове визначення поняття передбачає з'ясування притаманних нормі права специфічних ознак. Правова норма:

- є *загальним правилом поведінки*, тобто зразком, еталоном поведінки людей, їх колективів;
- має *державно-владний характер*;
- є *загальнообов'язковим правилом поведінки*, яке походить від держави (народу в ході референдуму), охороняється нею, закріплює за учасниками суспільних відносин юридичні права і покладає на них юридичні обов'язки;
- характеризується *формальною визначеністю* норми права, тобто має письмову, документальну форму, яка дає всім виконавцям норми права чітке уявлення про зміст, межі дії норми та інші необхідні відомості;
- є явищем широким, багатоплановим і в той самий час *конкретним за змістом*.

Для правової норми характерні єдність, цілісність, неподільність, особлива структура.

Структура норми права – це внутрішня будова норми права, яка характеризується єдністю і взаємодією її складових частин.

Складові частини норми права

Гіпотеза	Диспозиція	Санкція
Визначає умови, за наявності яких суб'єкти права мають здійснювати свої права та обов'язки, указані в диспозиції цієї норми	Визначає саме правило поведінки, згідно з яким дозволяється, забороняється або рекомендується здійснення певних дій	Визначає заходи щодо відновлення порушеного права та покарання правопорушника
Припущення, умова	Правило поведінки	Несприятливі наслідки

Способи викладення норм права у приписах, розташованих у статтях нормативно-правових актів, можна класифікувати залежно від повноти викладу:

Прямий спосіб	Відсильний спосіб	Бланкетний спосіб
Усі елементи норми права містяться у статті нормативно-правового акта	У статті робиться посилання на іншу статтю чи статті	Стаття відсилає до іншого нормативно-правового акта

2. Види правових норм

Класифікація норм права передбачає виявлення їхніх регулятивних властивостей, установлення взаємозв'язків. Найбільш загальними підставами класифікації є поділ правових норм на види за такими ознаками:

- за *галузеву ознакою*, тобто за предметом і методом правового регулювання всі норми класифікують за інститутами і галузями права:

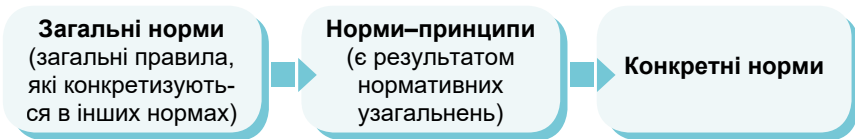

- за *юридичною силою* правового акта, до якого належать норми:

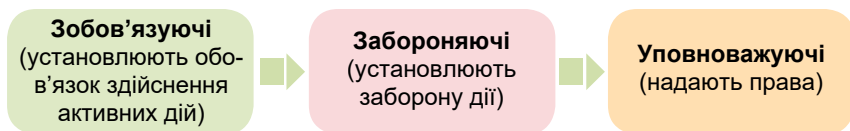

- за *ступенем узагальнення змісту*:

- за *формою виразу* припису:

- за способом установлення правил поведінки норми права поділяють на імперативні та диспозитивні. Перші формулюють певне правило поведінки, виключають будь-який вибір, хоч можуть мати як заборону, так і дозвіл. Другі дають можливість суб'єктам самим визначати конкретний зміст своїх прав і обов'язків, у межах законних засобів урегульовувати їх на свій розсуд;
- залежно від характеру правовідносин, що врегульовуються правовими нормами, розрізняють норми матеріального і норми процесуального права. Матеріальні правові норми визначають права і обов'язки учасників правовідносин, наприклад норми цивільного, трудового права. Процесуальні норми визначають порядок (процедуру) реалізації прав і обов'язків, установлених матеріальними правовими нормами.

Наведений перелік видів правових норм не є вичерпним.

§ 33. ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ ТА ГАЛУЗЬ ПРАВА

1. Поняття предмета і методу правового регулювання

Основою побудови системи права зазвичай вважають два основних критерії – предмет і метод правового регулювання.

Предметом правового регулювання є та сфера суспільних відносин, яку регулює певна галузь. Наприклад:

Цивільний кодекс України

Цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, майновій самостійності їх учасників.

У структуру предмета входять: суб'єкти та їх поведінка, явища навколишнього світу та соціальні цінності, з приводу

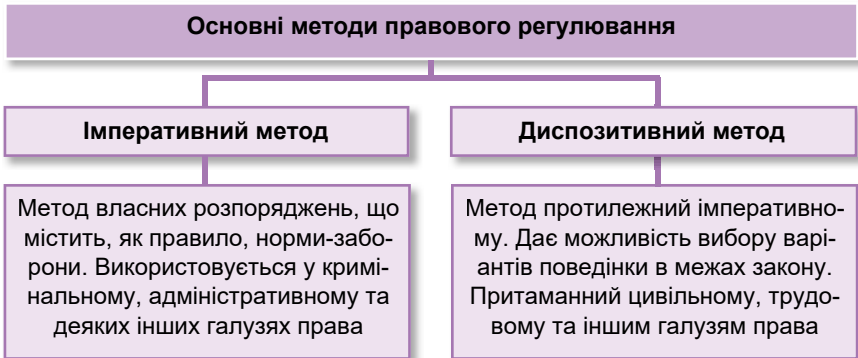

яких люди вступають у правовідносини. Іншими словами, це сфера, на яку право поширює свою дію.

Метод правового регулювання – це засоби і способи впливу права на суспільні відносини. Наприклад, для методу правового регулювання в цивільному праві характерна рівність учасників правовідносин, тобто диспозитивний метод.

Серед інших конкретних методів правого регулювання назвемо *заохочувальний, рекомендаційний, метод автономії і рівності сторін, метод переконання і примусу*. Наприклад, метод автономії та рівності сторін типовий для процесуальних галузей права, де позивач і відповідач, інші учасники судового розгляду знаходяться в однаковому процесуальному становищі один перед одним, перед законом і судом. Метод заохочення властивий переважно трудовому праву, де діють пільгові системи, спрямовані на стимулювання моральної та матеріальної зацікавленості робітників.

Усі вказані методи правового регулювання взаємопов'язані між собою і, як правило, використовуються в поєднанні один з одним.

2. Правовий інститут

Галузі права є структурними елементами системи права, тому вони складаються з правових інститутів.

Інститут права – це відокремлена група взаємопов'язаних правових норм (приписів), складова частина галузі права, що регулює певний вид суспільних відносин і утворює самостійний елемент системи права.

До ознак інституту права належать:

- наявність сукупності нормативних приписів;
- юридична однорідність названих приписів;

- об'єднання правових норм стійкими зв'язками, які відбиваються в юридичних приписах.

Наприклад, галузь цивільного права України включає такі інститути, як інститут права власності, інститут зобов'язального права, інститут спадкування та інші.

Інститути поділяються на галузеві та міжгалузеві, прості та складні, регулятивні та охоронні.

3. Галузь права

Центральною ланкою системи права є галузь права.

Галузь права – це упорядкована сукупність правових норм, що становлять самостійну частину системи права та регулюють певну сферу суспільних відносин.

З позиції вищеназваних критеріїв розподілу на галузі права розрізняють:

- *державне (конституційне) право* – урегульовує відносини, які складаються у процесі організації й здійснення державної влади та місцевого самоврядування;
- *цивільне право* – регулює майнові й особисті немайнові відносини, що пов'язані як з майновими, так і не пов'язані з ними;
- *кримінальне право* – визначає діяння, які визнаються злочинами, і міри покарання, які належить застосовувати до осіб, що їх скоїли;
- *адміністративне право* – регулює відносини, які складаються у сфері управлінської діяльності державних органів, та визначає діяння, що визнаються адміністративними правопорушеннями;
- *фінансове право* – регулює відносини, які складаються у процесі фінансової діяльності державних органів;
- *трудове право* – урегульовує відносини, у які вступають особи з приводу праці;
- *сімейне право* – урегульовує шлюбно-сімейні та прирівняні до них відносини;
- *земельне право* – урегульовує відносини, які складаються у процесі використання землі;
- *екологічне право* – регулює відносини, які складаються у процесі природокористування.

Галузі права можна класифікувати не тільки залежно від предмета й методу правового регулювання, а й за іншими підставами.

4. Публічне та приватне право

У світовій практиці правові норми поділяють на норми публічного права та норми приватного права.

Публічне право – це система норм, що врегульовують відносини між державними органами та між державою й особою (суспільством). Саме тому до публічного права належать такі галузі права, як конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне та деякі інші.

Приватне право – це система норм, що врегульовують відносини між приватними фізичними й юридичними особами. Це такі галузі права, як цивільне, трудове, сімейне тощо.

Запитання та завдання до теми 2

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте галузь права, що регулює відносини, які складаються у сфері управлінської діяльності державних органів.

А Трудове право

В Адміністративне право

Б Конституційне право

Г Господарське право

2. Позначте поняття, яке означає засоби й способи впливу права на суспільні відносини.

А Система права

В Предмет правового регулювання

Б Функції права

Г Метод правового регулювання

3. Імперативний, диспозитивний, автономний, рівності сторін – це:

А Види методів правового регулювання

Б Перелік видів предмета правового регулювання

В Ознаки правового інституту

Г Види форм реалізації норм права

4. Позначте галузь, що належить до публічного права.

А Цивільна

В Житлова

Б Сімейна

Г Кримінальна

5. Позначте назву правової сім'ї, якій притаманна така характеристика: «Систему права поділяють на загальне право і право справедливості. Основною формою права є судовий прецедент».

А Романо-германська

В Мусульманська

Б Англосаксонська

Г Традиційна

6. Серед видів норм права оберіть ті, що класифікують за галузевою ознакою.

А Норми законів та норми підзаконних актів

Б Конституційні, цивільні, трудові

В Загальні норми, норми-принципи

Г Зобов'язуючі, забороняючі, уповноважуючі норми

II. Порівняйте поняття.

- Романо-германська правова сім'я – англосаксонська правова сім'я.
- Система права – правова система.
- Імперативний метод правового регулювання – диспозитивний метод правового регулювання.

III. Назвіть елементи правової норми. Дайте їх визначення.

Прочитайте статтю 173-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Поширювання неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку, тягне за собою накладення штрафу від десяти до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням двадцяти процентів заробітку.

Виділіть елементи правової норми за наведеним прикладом. Укажіть спосіб викладу норми права у статті нормативно-правового акту. Доведіть вашу думку.

IV. Користуючись нормативними актами українського законодавства, доберіть приклади прямого, відсильного та бланкетного способів викладу норми права.

V. До якої правової сім'ї належить держава Україна? Аргументуйте вашу думку.

Тема 3. Форми права. Джерела права

Звичаї – це люди, закони – це розум країни. Звичаї нерідко бувають жорстокіші, ніж закони. І звичаї, часто нерозумні, беруть гору над законами.

Оноре де Бальзак, французький драматург

§ 34–35. ФОРМИ ПРАВА. ДЖЕРЕЛА ПРАВА

1. Джерела права. Форми права

Поняття «джерела права» має багато трактувань. У найширшому розумінні під цим терміном розуміють матеріальні умови життя суспільства. Саме *суспільні відносини* створюють певні вимоги, які закріплюються у прописаних правилах поведінки.

Правові норми є правотворчістю уповноважених органів держави, тому джерелом права виступає *воля держави*, яка

закріплена в цих нормах. Однак найчастіше під джерелом права розуміють правові акти.

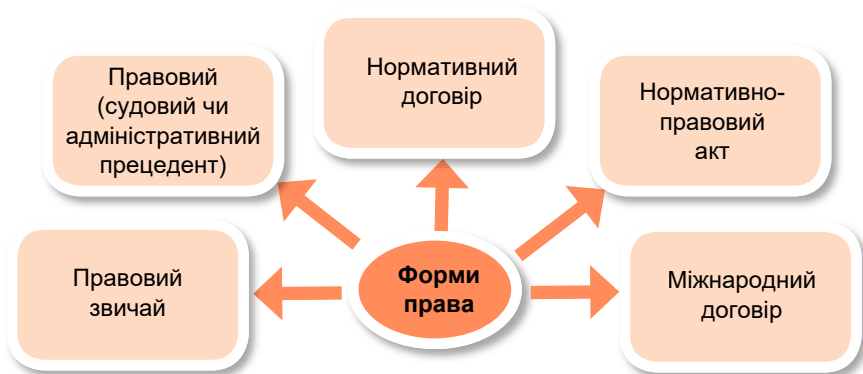
Термін «джерело права» уперше було введено в науковий обіг за часів Стародавнього Риму. Тіт Лівій у праці «Римська історія» назвав Закони XII таблиць «джерелами всього публічного і приватного права», оскільки давньоримські правознавці вважали їх витокami права. Таке розуміння джерела права відповідає первинному лінгвістичному значенню слова «джерело», під яким розуміють те, що дає початок чому-небудь.

Правові акти можуть набувати різної форми, звідси і розрізняють форми права.

Форма права – це спосіб юридичного виразу права, який формально закріплює та організує правове явище.

Право завжди повинно мати певну форму, а форма має бути змістовною. Якщо нормі не надано певної форми, ця норма залишається лише нормою поведінки, але не нормою права.

2. Правовий звичай

Першою історичною формою права є правовий звичай.

Правовий звичай – це санкціоноване державою звичаєве правило поведінки загального характеру, яке в результаті багаторазового повторення впродовж тривалого часу стало традицією.

Не кожний звичай стає правовим, а тільки той, який відповідає інтересам певної групи людей, тієї чи іншої соціальної спільноти або суспільства в цілому. Місце звичаю в системі джерел права в різні епохи було різним. Наприклад, у Київській державі існували різні терміни для визначення звичаєвого права: звичай, норів, закон. Так, у «Повісті минулих літ» Нестора Літописця поняття «закон» згадується поряд з поняттям «звичай»: «...Мали звичаї свої і закони батьків своїх...».

Норми, присвячені правовому звичаю як джерелу цивільного права, містить Цивільний кодекс України. Правовим звичаєм Цивільний кодекс визнає правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є ustalеним у певній сфері цивільних відносин. Прикладом правового звичаю в цивільному праві є, наприклад, звичай ділового обороту.

3. Правовий прецедент

Правовий прецедент – це письмове або усне рішення судового або адміністративного органу, якому державою надається формальна обов'язковість, і воно стає нормою, еталоном, зразком під час розгляду всіх подібних справ у майбутньому.

Правовий прецедент характерний для країн, що належать до англо-американської правової сім'ї. Правила, які є в судових рішеннях, згідно з англійським правом використовуються і в майбутньому, інакше буде порушено стабільність загального права. У Великій Британії загальне право в основному складається із судових рішень, а також створено таку система правил дії прецеденту:

- рішення, винесене Палатою лордів, є обов'язковим не тільки для неї, але й для всіх судів;
- рішення, ухвалені апеляційним судом, обов'язкові для всіх інших судів, крім Палати лордів;
- рішення, ухвалені Вищим судом правосуддя, обов'язкові для нижчих судів.

4. Нормативний договір

Нормативний договір – це правило поведінки загальноного характеру, що встановлюється за взаємною домовленістю кількох суб'єктів і забезпечується державою.

Прикладом нормативного договору є Конституційний договір між Президентом України Л. Кучмою і Верховною Радою України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року. У трудовому праві за взаємною згодою між працівниками і власником або уповноваженою ним особою підписується колективний договір, який є за своєю суттю нормативним договором.

5. Нормативно-правовий акт. Міжнародно-правовий акт

Нормативно-правовий акт – це письмовий документ компетентного суб'єкта права, у якому закріплюються правила поведінки загального характеру, що забезпечуються державою.

Нормативно-правий акт є основною формою права романо-германської правової сім'ї (до якої належить Україна) і має низку переваг перед іншими джерелами права:

- нормативний акт може бути оперативно виданий і змінений у будь-якій своїй частині, що дозволяє відносно швидко реагувати на соціальні процеси в суспільстві;
- нормативні акти, як правило, систематизовані, що дозволяє легко орієнтуватися в системі законодавства;
- нормативні акти дозволяють точно фіксувати зміст правових норм, що сприяє проведенню єдиної політики не допускати довільного тлумачення.

Міжнародно-правові акти – це норми міжнародного співтовариства, які із санкції держави поширюються на її територію.

6. Міжнародний договір

Міжнародний договір – це письмова угода, що регулюється міжнародним правом, укладена між двома або декількома суб'єктами міжнародного права, незалежно від її конкретної назви (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо).

Міжнародний договір може бути складений у вигляді одного чи декількох документів (наприклад, обмін нотами). Договір складається або мовами всіх договірних сторін, або однією чи декількома узгодженими між сторонами мовами. Договори, укладені в рамках міжнародних організацій, складаються на офіційних мовах цих організацій. Міжнародні договори є одним з найважливіших джерел міжнародного права.

Найбільш важливими універсальними конвенціями, що регулюють відносини у зв'язку з укладанням і застосуванням міжнародних договорів, є:

- Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р., що докладно регламентує порядок укладення міжнародних договорів між державами, набуття ними чинності, тлумачення, використання та скасування, а також умови їхньої дійсності;
- Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р.;
- низка міжнародних звичаїв.

Важлива роль у регулюванні укладення та виконання договорів належить внутрішньому праву. В Україні це перш за все Конституція України. Так, у ст. 9 Конституції вказується, що «укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України».

Види міжнародних договорів

За кількістю учасників	За способом приєднання	Залежно від того, які органи представляють державу
<ul style="list-style-type: none"> ● Двосторонні ● Односторонні ● Правотворюючі (багатосторонні конвенції, спрямовані на впорядкування окремих сфер міждержавного співіснування) 	<ul style="list-style-type: none"> ● Відкриті (можуть приєднатися всі зацікавлені) ● Напіввідкриті (можна приєднатися тільки за згодою учасників) ● Закриті 	<ul style="list-style-type: none"> ● Міждержавні договори (укладаються на вищому рівні та від імені держави) ● Міжурядові (від імені уряду) ● Міжвідомчі (від імені міністерств і відомств)

§ 36. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. НОРМИ ПРАВА

I. Проаналізуйте правові норми: першу – усім класом, другу – у групах, третю – самостійно (див. *Статті для аналізу*). Проаналізуйте статтю нормативно-правового документа за поданими критеріями: 1) визначте елементи внутрішньої конструкції конкретної правової норми (гіпотезу, диспозицію, санкцію); 2) за поданим нижче теоретичним матеріалом охарактеризуйте кожний окремих елемент.

Гіпотези бувають абсолютно визначені, відносно визначені або альтернативні. В абсолютно визначеній гіпотезі дається вичерпний перелік обставин, за наявності або відсутності яких діє певне правило, у відносно визначеній – такий перелік відсутній, а в альтернативній – дія норми пов'язана з однією або кількома обставинами.

Абсолютно визначена диспозиція чітко визначає права і обов'язки, відносно визначена – не містить чіткого їх переліку, а альтернативна – указує на декілька можливих варіантів дій.

Серед санкцій розрізняють: абсолютно визначені, які точно визначають вид і міру відповідальності, наприклад розмір штрафу; відносно визначені, які визначають лише вищу і нижчу межі покарання, наприклад позбавлення волі на строк від 5 до 7 років; та альтернативні, які вказують на можливість застосування одного з перелічених заходів впливу, або... або.

Статті для аналізу (Кодекс України про адміністративні правопорушення)

1. Ст. 173. Дрібне хуліганство

Дрібне хуліганство, тобто нецензурна лайка у громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян, тягне за собою накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до

шістдесяти годин, або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб.

2. Ст. 175-1. Куріння тютюнових виробів у заборонених місцях

Куріння тютюнових виробів у місцях, де це заборонено законом, а також в інших місцях, визначених рішенням відповідної сільської, селищної, міської ради, тягне за собою попередження або накладення штрафу від трьох до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Повторне протягом року вчинення порушення, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню, тягне за собою накладення штрафу від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

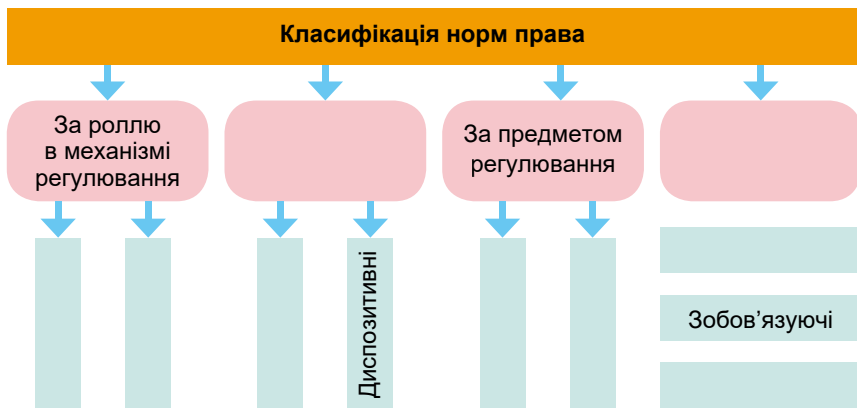
3. Ст. 183. Завідомо неправдивий виклик спеціальних служб

Завідомо неправдивий виклик пожежної охорони, поліції, швидкої медичної допомоги або аварійних служб тягне за собою накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Працюємо у групах

II. Заповніть схему.

III. Попрацюйте з нормативно-правовими актами та підберіть статті з прямим, відсылним та бланкетним способами викладення правової норми. Відповідь аргументуйте.

Приклад виконання завдання.

Ст. 172⁵ Кодексу України про адміністративні правопорушення. Порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків

Порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків тягне за собою накладення штрафу від ста до двохсот

неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією такого подарунка.

Примітка. Суб'єктом правопорушень у цій статті є особи, зазначені в пунктах 1, 2 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції».

У цьому випадку застосовується бланкетний спосіб викладу правової норми, де одні елементи норми викладено у вищенаведеній статті Кодексу України про адміністративні правопорушення, а суб'єкт правопорушення зазначається у статтях іншого нормативного акта, а саме – Законі України «Про запобігання корупції».

Запитання та завдання до теми 3

I. Виконайте тестові завдання.

1. Елементом поняття «джерело права» є:

А Правовий прецедент	В Нормативний договір
Б Правовий звичай	Г Воля держави

2. Письмове або усне рішення судового або адміністративного органу, якому надається державою формальна обов'язковість, і воно стає нормою, еталоном, зразком під час розгляду всіх подібних справ у майбутньому – це:

А Міжнародний договір	В Правовий прецедент
Б Нормативно-правовий акт	Г Нормативний договір

3. Застосування грошових штрафів (віри) замість кровної помсти в «Руській правді» є прикладом такої форми права:

А Нормативно-правового акта	В Нормативного договору
Б Правового звичаю	Г Правового прецеденту

4. Нормативно-правовий акт є основною формою права:

А Англосаксонської правової сім'ї
Б Традиційної правової сім'ї
В Мусульманської правової сім'ї
Г Романо-германської правової сім'ї

5. Угода про асоціацію з Європейським Союзом належить до такого виду міжнародних договорів:

А Відкриті	Б Напіввідкриті	В Закриті

6. Ратифікація міжнародного договору – це:

А Підготовка тексту договору
Б Підписання міжнародного договору
В Підтвердження договору компетентним органом державної влади
Г Анулювання міжнародного договору

II. Порівняйте поняття.

- Правовий прецедент – нормативно-правовий акт.
- Ратифікація міжнародного договору – денонсація міжнародного договору.
- Джерела права – форма права.

III. Ознайомтеся з текстом Угоди про асоціацію України з ЄС (підписана 27 червня 2014 р.) та схарактеризуйте її за видами міжнародних договорів.

Тема 4. Законодавство

Voluntas populi suprema lex est.

Воля народу – найвищий закон.

З висловлювань давньоримських юристів

§ 37. ПОНЯТТЯ ЗАКОНОДАВСТВА

1. Поняття законодавства. Право і законодавство

Законодавство – це зовнішня форма права, що відображає побудову його джерел, тобто систему нормативно-правових актів.

Право не існує поза законодавством, а законодавство в широкому його розумінні й є право. Законодавство – це форма існування, насамперед, правових норм, засіб надання їм визначеності й об’єктивності, спосіб об’єднання в конкретні правові акти.

Система права і система законодавства співвідносяться між собою як зміст і форма. Поняття системи права характеризує сутнісний внутрішній бік об’єктивного права, поняття системи законодавства відбиває його зовнішній бік – форму. Між системою права і системою законодавства є відмінності, які спостерігаються у структурних елементах, змісті, обсязі.

Відмінності системи права та системи законодавства

№	Система права	Система законодавства
1	Сукупність правових норм	Сукупність нормативно-правових актів
2	Норми права логічно розподілені за галузями, підгалузями та правовими інститутами	Система законодавчих актів, що складаються з нормативних приписів, які розподілено залежно від предмета регулювання за галузями та інститутами законодавства

Продовження таблиці

3	Формується об'єктивно, відповідно до існуючих суспільних відносин	Суб'єктивно-об'єктивне явище, оскільки виникає в результаті діяльності уповноважених суб'єктів
4	Складається з галузей права, які мають свій предмет і метод правового регулювання	Включає галузі законодавства, у яких відсутній метод регулювання, а предмет регулювання не завжди однорідний, як у галузей права

Формально визначене існування права у формі закону, а системи права у формі законодавства стало для більшості держав пріоритетним. Але право існує не тільки в законодавчих актах і ратифікованих міжнародних договорах, але й в інших нормативно-правових актах держави (наприклад, підзаконних актах). Право має й інші форми прояву – правовий прецедент, правовий звичай, нормативно-правовий договір тощо. Таким чином, система права має більш широку форму прояву, ніж система законодавства.

2. Система та структура законодавства

Система законодавства – це сукупність нормативно-правових актів, розташованих у певному порядку.

Структура законодавства – це внутрішній поділ законодавства на відносно відособлені групи нормативно-правових актів.

Розрізняють *три основні види* структурної організації законодавства:

Галузева структура (горизонтальна)

Елементи системи

- Нормативний припис
- Нормативний інститут
- Галузь законодавства

Субординаційна, або ієрархічна, структура (вертикальна)

Зумовлена різною юридичною силою нормативно-правових актів

Федеративна структура

(характерна для держав з федеративною формою державного устрою)

Наявність двох основних рівнів законодавства

- Загальнодержавного
- Суб'єктів федерації

За вертикальною структурою на вершині законодавчої ієрархії знаходяться конституція і (або) конституційні закони, яким підпорядковуються всі інші нормативно-правові акти держави. Нижче в цій структурі розташовуються звичайні закони. Наступною ланкою є підзаконні нормативно-правові акти.

Система законодавства України будується за галузевою й субординаційною структурами.

3. Горизонтальна структура законодавства

Нормативний припис – це логічно завершене правило поведінки, що міститься в тексті нормативно-правового акта, має загальнообов'язковий характер, тобто адресується невідзначеному колу осіб і стосується типових життєвих обставин.

Індивідуальний припис адресується конкретним суб'єктам, стосується конкретної ситуації та реалізується одноразово. Він виступає засобом реалізації нормативних актів уповноваженими органами в конкретних випадках. Індивідуальні акти є правозастосовними. Серед прикладів – вирок суду, наказ про зарахування до вищого закладу освіти, указ президента про присвоєння почесного звання або нагородження державною нагородою.

Нормативний інститут – це сукупність нормативних приписів, які регулюють певний вид суспільних відносин. Наприклад, у конституційному законодавстві існує інститут президентства.

Галузь законодавства – це сукупність нормативних приписів, які регулюють певну сферу суспільних відносин (наприклад, екологічне, цивільне законодавство).

Поняття «галузей права» і «галузей законодавства» часто ототожнюються. Наприклад, існує кримінальна галузь права і наявність Кримінального кодексу дає підстави стверджувати, що також існує і кримінальне законодавство. Але галузей законодавства значно більше, ніж галузей права. Наприклад: повітряне законодавство регулює відносини, пов'язані з використанням повітряного простору. Воно містить норми конституційного права (установлюється повний і виключний сувере-

нітет України над її повітряним простором), адміністративного права (установлюється порядок сертифікації – письмового посвідчення – і реєстрації повітряних суден та аеродромів, правил безпеки польотів), цивільного права (регулюється перевезення пасажирів і багажу, установлюється цивільно-правова відповідальність перевізника за цілісність багажу й вантажу, а також за збиток, заподіяний пасажиром та іншим особам), трудового права (визначаються права членів екіпажа).

§ 38. НОРМАТИВНІ АКТИ

1. Види нормативних актів

Нормативний акт – це офіційний письмовий документ, ухвалений уповноваженими фізичними особами у визначеній законодавством формі та за встановленою законодавством процедурою, спрямований на регулювання суспільних джерел права, що містить норми права, має загальний характер і розрахований на неодноразове застосування.

Іншими словами, нормативно-правовий акт – це документ, ухвалений у визначеному порядку компетентним державним органом, у якому містяться норми права. У правовій системі України нормативно-правовий акт є основним джерелом права.

Для нормативних правових актів характерні такі ознаки:

- мають вольовий, свідомий характер;
- ухвалюються лише правотворчими суб'єктами в межах їх компетенції;
- створюються з дотриманням певної законодавчо визначеної особливої процедури, стадіями якої є розроблення, розгляд та обговорення проектів, ухвалення нормативних актів, їх офіційне опублікування і введення в дію;
- ухвалюються суб'єктами правотворчості у формах, визначених законодавством для відповідного акта (так, Верховна Рада України ухвалює закони, Президент України – укази, Кабінет Міністрів України – постанови).

Закони

- Конституційні закони
- Звичайні (прості) закони

Підзаконні нормативно-правові акти

- Постанови парламенту
- Укази і розпорядження президента
- Постанови і розпорядження уряду
- Накази, інструкції міністерств
- Рішення місцевих рад

Підзаконні нормативно-правові акти – це нормативно-правові акти уповноважених органів держави (їх посадових осіб) та інших суб'єктів, що ухвалюють відповідно до законів і розвивають або деталізують їх положення.

2. Дія нормативних актів у часі, просторі та щодо кола осіб

Дія нормативного акта – це обов'язковість виконання громадянами, посадовими особами, державними органами та іншими суб'єктами права стосовно певної сфери суспільних відносин, за певних обставин, протягом певного часу, на певній території та щодо конкретного кола суб'єктів права.

Межі дії нормативних актів визначаються такими критеріями:

- предметом регулювання;
- обставинами, настання яких зумовлює необхідність застосування регулятивної функції цих актів;
- часовими вимірами;
- просторовими вимірами (або територією в широкому розумінні слова);
- колом осіб, на яких поширюються норми акта.

Дія нормативного акта в часі окреслює питання набрання та втрати чинності та зворотної дії. За загальним правилом нормативні акти набирають чинності через 10 днів з моменту опублікування. Також термін може бути встановлений у самому акті чи у спеціально ухваленому акті. Втрачають чинність нормативні акти внаслідок спливу строку, на який видався акт, прямого скасування акта та за іншими підставами.

Щодо зворотної сили, то діє правило «закон не має зворотної сили» одночасно з правилом «закон має зворотну силу». Якщо нормативний акт, ухвалений після скоєння правопорушення, звільняє від юридичної відповідальності або пом'якшує її, то він має зворотну силу, а якщо встановлює чи обтяжує відповідальність, то він зворотної сили не має.

Дія нормативного акта у просторі – це здатність нормативного акта створювати юридичні наслідки на певній території. Дія нормативно-правового акта у просторі відбувається відповідно до територіальних і екстериторіальних принципів.

Територіальний принцип є основним принципом дії нормативного акта у просторі. Дія акта в межах усєї території відповідної держави пов'язана з концепцією державного суверенітету й обумовлена територіальним верховенством державної влади, необхідністю для тих, хто перебуває на території цієї

держави, підпорядковуватися створеним нею правовим нормам. Держава може встановлювати права та обов'язки для осіб, які перебувають на її території, а також визначати юридичний статус суб'єктів права та майна.

Слід звернути увагу, що, окрім «традиційної» території держави в межах кордонів, до неї прирівнюються: космічні об'єкти під прапором і гербом держави; трубопроводи; підводні кабелі та нафтові морські вишки; повітряні, військові та торговельні судна у відкритому морі, які ходять під державним прапором; території дипломатичних представництв і консульств за кордоном.

Екстериторіальність впливає з дипломатичного імунітету (від лат. *immunitas* – звільнення, свобода). Дипломатичний імунітет – це сукупність привілеїв, що надаються певному колу осіб – громадянам іноземної держави на засадах взаємності. Проте екстериторіальність не вичерпує всього обсягу дипломатичного імунітету, оскільки йдеться лише про імунітет територій, територіальний імунітет. Можливий ще особистий імунітет, тобто імунітет осіб незалежно від конкретного місця – території їх знаходження.

Дія нормативного акта за колом осіб – це здатність акта створювати юридичні наслідки для певних суб'єктів права.

Дію нормативних актів за колом осіб можна класифікувати залежно від її обсягу:

Загальна дія	Спеціальна дія	Виняткова дія
Акт поширюється на всіх осіб на території держави (громадяни, іноземні громадяни, біженці)	Деякі акти поширюються на всіх індивідуальних і колективних суб'єктів права на території держави, що діють у певній визначеній сфері відносин; інші охоплюють лише конкретну категорію осіб (держслужбовців, депутатів, військовослужбовців тощо)	Акти поширюються на осіб, які тимчасово перебувають на території держави (іноземні громадяни, особи без громадянства)

Окремі іноземні громадяни мають імунітет від юрисдикції держави перебування (дипломатичні представники країн, міжнародних організацій тощо).

3. Індивідуальний акт

На відміну від нормативного акта, який врегулює певну групу однорідних суспільних відносин і має загальний характер, оскільки є актом багаторазового застосування, індивідуальний

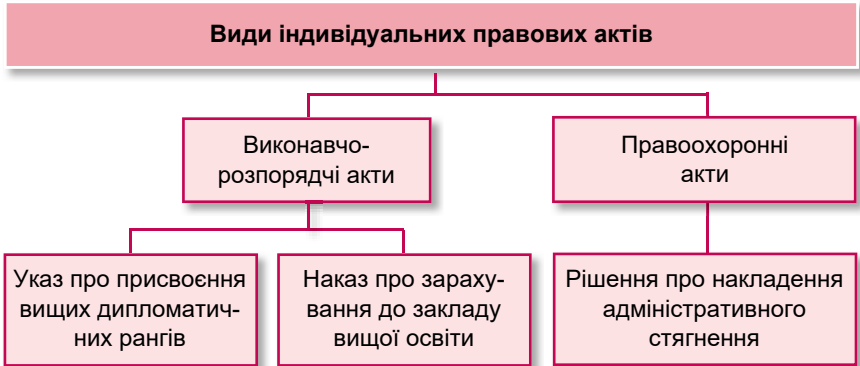

правовий акт стосується лише конкретного випадку або конкретної особи чи групи осіб.

Поява індивідуального правового акта є юридичним фактом, який зумовлює для конкретних осіб певні юридичні наслідки, тобто виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Індивідуальний акт – це індивідуальний правовий припис, що виступає засобом реалізації нормативних актів уповноваженими органами в конкретних випадках правовідносин.

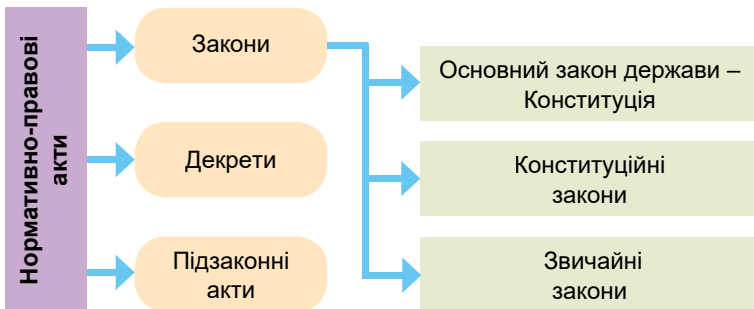

Традиційно вважається, що індивідуальними правовими актами є лише підзаконні акти, але ними можуть бути і закони. Наприклад, закон про ратифікацію міжнародного договору є індивідуальним правовим актом, оскільки стосується лише цього договору.

§ 39. ЗАКОНИ І ПІДЗАКОННІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ

1. Закон: поняття та види

Нормативно-правові акти поділяють на закони й підзаконні нормативно-правові акти.

Закон – це нормативний акт вищої юридичної сили, що ухвалюється законодавчим органом і регулює найважливіші суспільні відносини в державі.

Основні ознаки закону:

- ухвалюється лише законодавчим органом представницького характеру або населенням держави в порядку референдуму, що забезпечує певний рівень демократизму процесу правотворчості;
- у межах своєї дії регулює найважливіші суспільні відносини, що зумовлює його високу ефективність;
- має найвищу юридичну силу в системі нормативних актів країни. Будь-який інший правовий акт ухвалюється на основі, на виконання і відповідно до закону;
- має загальний характер;
- як різновид нормативних актів установлює загальнообов'язкові правила поведінки, має належну форму, породжує юридичні наслідки та гарантується державою.
- є стабільним нормативним актом. У разі необхідності може доповнюватися, змінюватися або скасовуватися в певному порядку;
- має відповідну структуру, тобто організацію змісту;
- ухвалюється з додержанням особливої законодавчої процедури, яка називається законодавчим процесом;
- охороняється та гарантується державою.

Особливе місце серед правових актів посідають декрети.

Декрет – це правовий акт, постанова органу влади або посадової особи, що має силу закону.

Право на видання декретів орган виконавчої влади отримує як тимчасово делеговану йому органом законодавчої влади частину своїх повноважень у зв'язку з особливими обставинами. Наприклад, у зв'язку з надзвичайною економічною ситуацією, яка склалася в Україні в 1992 році, Верховна Рада делегувала Кабінету Міністрів право видавати декрети.

2. Конституція: ознаки та види

Термін «конституція» у різні часи використовувався в різних значеннях. Уважається, що слово *constitution* як нормативно-правовий термін уперше з'явилося в актах Стародавнього Риму. Вони починалися зі словосполучення *Rem Publicus Constituere...* що означає – «Римський народ установлює...» («римський народ» – тут: офіційна назва держави). «Батьком» нормативно-правового терміна «конституція» в його сучасному значенні вважають Шарля Монтеск'є (1689–1755), який використовував його для характеристики державного ладу тогочасної Великої Британії.

Конституція – Основний закон держави, що ухвалюється в особливому порядку, має найвищу юридичну силу та регулює найважливіші суспільні відносини.

Ознаки конституції

Види конституцій

За формою (структурою)

Писані (єдиний нормативний акт).
Т. Пейн: «Конституції немає, якщо її не можна покласти в кишеню»

Неписані (складаються з декількох джерел, кількість яких не визначена, серед них можуть бути як писані (акти парламенту), так і неписані (конституційні звичаї))

За терміном дії

Постійні (не передбачають певного терміну дії, але це не означає неможливості зміни або скасування)

Тимчасові (ухвалюються на обмежений строк або до настання певних подій)

За способом ухвалення

Окрійовані (розроблені без участі представницького органу та даровані народу монархом)

Народні (ухвалені представницьким органом або шляхом референдуму)

За порядком внесення змін, поправок і доповнень

- **Гнучкі** (змінюються в такому самому порядку, як і звичайні закони);
- **Жорсткі** (змінюються в особливому порядку з дотриманням ускладненої процедури)

За більш як 300-річну історію сучасного конституційного розвитку було створено велику кількість конституцій.

3. Підзаконні нормативно-правові акти та їх види

Підзаконні нормативно-правові акти – це результат нормотворчої діяльності компетентних органів держави (їх посадових осіб), уповноважених на те державою, з установа, зміни і скасування нормативних документів, що розвивають або деталізують окремі положення законів.

Ієрархія підзаконних нормативно-правових актів залежно від суб'єктів, що їх видали, така:

- постанови парламенту;
- укази і розпорядження президента;
- постанови та розпорядження уряду;
- накази, статuti, положення та інструкції міністерств та відомств;
- розпорядження голів і накази керівників підрозділів місцевих державних адміністрацій; рішення місцевих рад та їх виконкомів.

4. Акти органів місцевого самоврядування

Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, ухвалюють рішення, обов'язкові до виконання на відповідній території. Це статuti громад, рішення, ухвалені на місцевих референдумах, регламенти місцевих рад, рішення рад, розпорядження сільських, селищних, міських голів, рішення виконавчих комітетів рад, договори про розмежування предметів відання місцевих рад та органів місцевої виконавчої влади тощо. Реалізація права їх видавати є засобом саморегуляції життєдіяльності громади, системи місцевого самоврядування.

Громада

- Статuti територіальних громад
- Рішення місцевих референдумів

Місцева рада

- Регламенти місцевих рад
- Рішення місцевих рад

Виконавчі комітети рад

- Рішення виконавчих комітетів рад

Голова місцевої ради

- Розпорядження сільських, селищних, міських голів

Рада в межах своїх повноважень ухвалює нормативні та інші акти у формі рішень. Загалом рішення ухвалюється на пленарному засіданні після обговорення більшістю депутатів

від загального складу ради. Під час установлення результатів голосування до загального складу сільської, селищної, міської ради включається сільський, селищний, міський голова, якщо він бере участь у пленарному засіданні ради, і враховується його голос. Рішення ради ухвалюється відкритим або таємним голосуванням.

Місцева рада може ухвалювати рішення у формі:

- *ухвали* – рішення ради, ухваленого в межах її компетенції для досягнення певної цілі, що спричиняє юридичні наслідки. Ці рішення є обов'язковими до виконання на території, підвідомчій раді;
- *доручення* – рішення ради, що стосується органу чи посадової особи ради і містить зобов'язання або повноваження одноразової дії;
- *звернення* – рішення ради, зверненого до непідпорядкованих їй суб'єктів із закликом до певних дій або ініціатив;
- *заяви* – рішення ради, що містить позиції ради з певних питань;
- *процедурного рішення* – рішення, ухваленого радою з процедурних питань (про перерву в засіданні, проведення додаткової реєстрації, перерахунок голосів).

Акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування доводяться до відома населення. Акти ради, сільського, селищного, міського голови, виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради, ухвалені в межах наданих їм повноважень, є обов'язковими до виконання всіма розташованими на відповідній території органами виконавчої влади, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами, а також громадянами, які постійно або тимчасово проживають на відповідній території.

Запитання та завдання до теми 4

I. Виконайте тестові завдання.

1. Сукупність нормативних приписів, які регулюють певний вид суспільних відносин, – це:

- А Нормативний інститут
- Б Галузь законодавства

- В Нормативний припис
- Г Індивідуальний припис

2. Наказ про зарахування до вищого навчального закладу є:

- А Нормативним актом
- Б Індивідуальним актом

- В Локальним актом
- Г Актом органу місцевого самоврядування

3. Указ президента країни належить до:

- А Звичайних законів
- Б Конституційних законів
- В Підзаконних нормативно-правових актів
- Г Нормативних актів державних адміністрацій

4. Принцип «закон не має зворотної сили» належить до:

- А Дії нормативного акта в часі
- Б Дії нормативного акта у просторі
- В Дії нормативного акта за колом осіб
- Г Дії нормативного акта за предметом регулювання

5. Серед поданих ознак оберіть ту, що стосується підзаконного нормативно-правового акта.

- А Ухвалюється лише законодавчим органом влади
- Б Має найвищу юридичну силу
- В Регулює найважливіші суспільні відносини
- Г Деталізує окремі положення законів

6. Установіть відповідність між актом органів місцевого самоврядування і безпосередньо органом, який ухвалює цей вид нормативно-правового акта.

А Статути	1. Голова місцевої ради
Б Рішення	2. Місцева рада
В Розпорядження	3. Громада

II. Порівняйте поняття.

- Закон – нормативно-правовий акт.
- Нормативний акт – індивідуальний акт.

Тема 5. Правотворення. Систематизація законодавства

Правотворчість – це процес, яким суспільство, народ, держава творять форми державної і суспільної організації, комбінують і пристосовують до потреб життя елементи звичаєвого права, традиції, старе право, впливи найновіших правових систем.

Михайло Грушевський, український громадський і державний діяч

§ 40. ПРАВОТВОРЧІСТЬ

1. Правотворчість як процес організації права

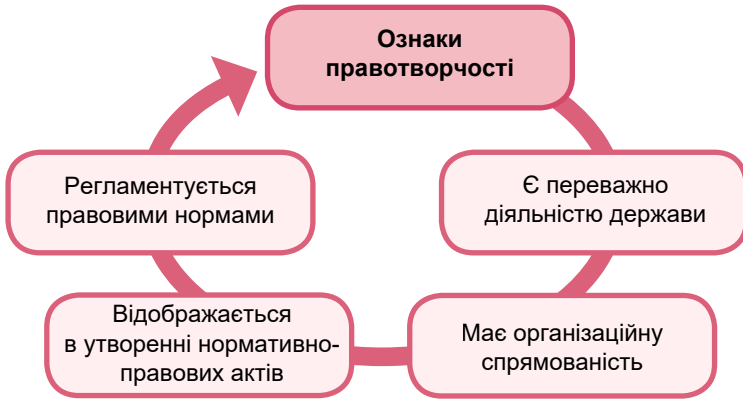

Правотворчість – це форма владної діяльності уповноважених суб'єктів, яка спрямована на утворення нормативно-правових актів, за допомогою яких у чинній юридичній

системі запроваджуються, змінюються чи скасовуються правові норми.

Принципи правотворчості – це керівні, основоположні ідеї, що обумовлюють єдність та загальну спрямованість правотворчої діяльності.

Основні принципи правотворчості:

- *принцип законності* полягає в тому, що розробка та ухвалення нормативно-правових актів повинні проходити з дотриманням правової процедури;
- *принцип науковості* означає, що діяльність науковців відіграє важливу роль на всіх етапах підготовки нормативного акта;
- *принцип демократизму*. Реальна участь громадян у розробці правових актів свідчить про демократизм цього процесу і дає можливість узагальнювати і враховувати волю та інтереси громадян;
- *принцип системності й узгодженості* означає послідовність у правотворчості, взаємозв'язок і взаємодію законодавчих актів, обов'язкову узгодженість кожного нормативного акта з нормами конституції і законів;
- *принцип наступності* означає, що ухваленню нормативного акта повинно передувати використання минулого правотворчого досвіду;
- *принцип гуманізму*, тобто формування нормативно-правових актів на основі загальнолюдських цінностей, природних прав людини.

Методи правотворчості розрізняються залежно від того, як створюються правові норми. Основними методами є нормотворчість та санкціонування звичаю. До першого належить

установлення правових норм шляхом ухвалення нормативного акта. До другого – санкціонування інших соціальних норм (зокрема, звичаю).

Уважається, що існує три функції правотворчості:

- функція оновлення нормативного матеріалу;
- функція усунення прогалин;
- функція упорядкування правового матеріалу.

Види правотворчості

За суб'єктами	За способами формування норм права	За юридичною силою актів
<ul style="list-style-type: none"> ● Безпосередня (пряма) правотворчість (наприклад, референдум) ● Правотворчість державних органів ● Правотворчість громадських об'єднань і трудових колективів 	<ul style="list-style-type: none"> ● Утворення правових норм ● Санкціонування – надання юридичних властивостей уже існуючим соціальним нормам 	<ul style="list-style-type: none"> ● Законодавча діяльність ● Діяльність щодо створення підзаконних актів

Особливий вид правотворчості, який належить до підзаконної правотворчості – правотворчість органів місцевого самоврядування і недержавних юридичних осіб.

2. Етапи правотворчої діяльності

Правотворчий процес – це юридично встановлена процедура діяльності суб'єктів правотворчості, порядок формування і закріплення їх волі в загальнообов'язкових юридичних приписах, упорядкована система стадій діяльності щодо встановлення, зміни чи скасування правових норм.

У правотворчому процесі можна виділити дві основні стадії:

1. Попереднє формування проекту нормативного акта

Розробляється своєрідна модель, формулюються пропозиції щодо її побудови.

Складається з дій, які безпосередньо не продовжують правових норм.

2. Офіційне надання юридичної сили правовим нормам

Проект нормативного акта перетворюється на правовий акт.

Доведення ухваленого нормативного акта до відома виконавців, його офіційне оприлюднення.

Стадія офіційного надання юридичної сили правовим нормам складається з таких етапів:

- офіційне схвалення проекту (передача проекту на розгляд суб'єкта правотворчості; розгляд проекту; обговорення проекту);
- ухвалення офіційного рішення щодо проекту нормативного акта;
- офіційне оприлюднення (промульгація) ухваленого акта.

Ці етапи правотворчості чітко й повно проявляються у правотворчій діяльності державних органів. Адже демократична природа правової держави вимагає, щоб у діяльності її органів під час підготовки та видання будь-якого нормативного акта відбивалися всі вищезгадані етапи. Це є надійною гарантією ухвалення нормативних актів належної якості, ретельності відпрацювання їх юридичної форми.

§ 41. ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

1. Правозастосування. Правозастосовний акт

Правозастосування – це владна діяльність компетентних органів та посадових осіб з підготовки й ухвалення індивідуального правового рішення в юридичній справі на основі юридичних фактів і конкретних правових норм.

Правозастосування є процесом підведення конкретного життєвого випадку під загальну правову норму й ухвалення з приводу цього спеціального акта (правозастосовного акта). У країнах романо-германських правових систем застосування правових норм, що містяться в законах і підзаконних нормативних актах, вважають основною формою реалізації права суддями та іншими посадовими особами держави.

Застосування права має такі ознаки:

- здійснюється органами чи посадовими особами, яких наділено функціями державної влади;
- має індивідуальний характер;
- направлене на встановлення конкретних юридичних наслідків – суб'єктивних прав, обов'язків, відповідальності;
- реалізується у спеціально передбачених процесуальних формах;
- завершується винесенням індивідуального юридичного рішення.

Необхідність застосування норм права виникає в разі правопорушень, у разі необхідності офіційного встановлення наявності чи відсутності юридичних фактів, у разі спору, коли сторони самі не можуть виробити узгоджене рішення про наявність прав та обов'язків, і в інших випадках.

Правозастосування полягає:

- у наділенні одних учасників правовідносин суб'єктивними юридичними правами і покладанні на інших суб'єктивних юридичних обов'язків;
- у вирішенні спору про право – про наявність або міру суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків;
- у визначенні міри юридичної відповідальності правопорушника.

Стадії правозастосування

1. Установлення кола фактичних обставин

2. Юридична оцінка фактичних обставин

3. Винесення рішення у справі

Рішення в юридичній справі являє собою акт застосування права.

Правозастосовний акт – це правовий акт компетентного органу або посадової особи, виданий на підставі юридичних фактів і норм права, який визначає права, обов'язки або міру юридичної відповідальності конкретних осіб.

До правозастосовного акта належать: постанова Верховної Ради України, наказ про звільнення, вирок суду, постанова компетентного органу про накладення штрафу та інші.

2. Тлумачення норм права

Тлумачення норм права – це з'ясування фактичного змісту правових норм, тобто висловленої в них волі законодавця як загального правила, що дає змогу встановити, чи відповідає цьому правилу конкретний випадок суспільного життя.

З'ясування змісту норми

Роз'яснення змісту норми

Елементи процесу тлумачення правових норм

З'ясування змісту правової норми виступає як внутрішній процес мислення. Під час роз'яснення об'єктивуються резуль-

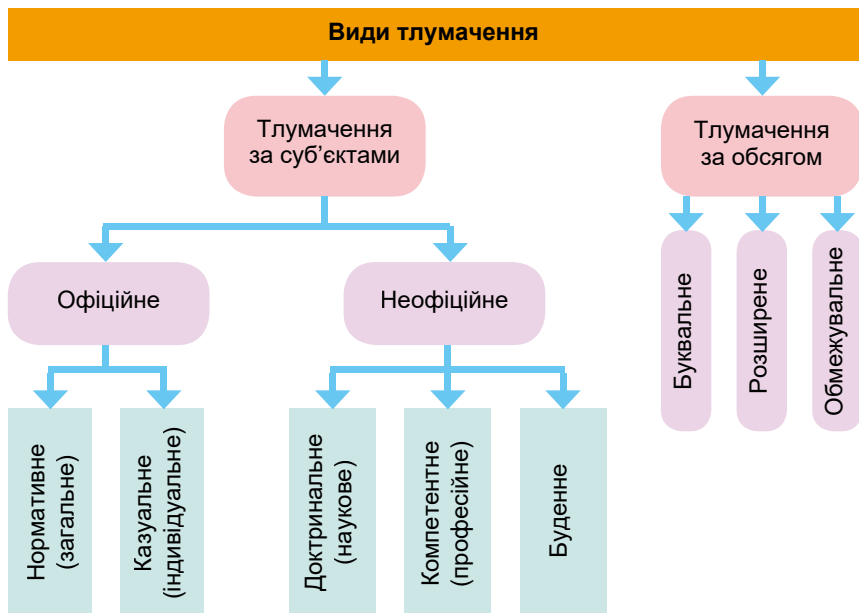

тати в письмовій формі (офіційний акт, правовий акт) або в усній (порада, рекомендації). Отже, тлумачення можна визначити як інтелектуально-вольову діяльність щодо з'ясування та роз'яснення змісту норм права з метою їх найбільш правильної реалізації, яка знаходить відображення в особливому акті.

Тлумачення права – особлива діяльність, специфіку якої обумовлено цілою низкою чинників:

- ця діяльність пов'язана з інтерпретацією не довільних письмових джерел, а правових актів;
- тлумачення правових норм має за мету реалізацію правових приписів;
- в установлених законом випадках ця діяльність здійснюється компетентними державними органами;
- реалізація тлумачення закріплюється у спеціальних правових (інтерпретаційних) актах.

3. Способи тлумачення правових норм

Спосіб тлумачення – це сукупність прийомів і засобів, які дозволяють з'ясувати зміст норми права та вираженої у ній волі з метою їх реалізації. Кожен із способів відрізняється від іншого своїми специфічними особливостями та засобами з'ясування змісту правової норми.

Основні способи тлумачення норми права:

- *граматичний спосіб тлумачення* – це з'ясування змісту правової норми шляхом граматичного аналізу її словесного формулювання на підставі лексичних, морфологічних, синтаксичних норм мовознавства. Іноді це тлумачення називають філософським, мовним, текстуальним. Наприклад, у буденності існують як синоніми два слова «термін» і «строк», тоді як у правовій науці вони мають досить конкретні значення;
- *логічний спосіб тлумачення* полягає в тому, що тлумачення правового акта здійснюється з використанням різних логічних прийомів, законів формальної логіки. Інтерпретатор може робити висновки за аналогією. Йому надається право розширити певні ознаки і факти. Наприклад, у законодавстві дається перелік подій стихійного лиха: заноси, землетруси, повені тощо. У цьому випадку перелік стихійних подій можна доповнити, якщо вони мають місце, а в законодавчому акті не були зазначені;
- *систематичний спосіб тлумачення* – це з'ясування змісту конкретних норм шляхом зіставлення їх з іншими нормами. Цей спосіб найбільш повно проявляється під час зіставлення норм загальної частини галузі права з особливою частиною;
- *історико-політичний спосіб тлумачення* встановлює зміст норми права, виходячи із соціально-економічних і політичних умов ухвалення нормативно-правових актів;
- *телеологічне (цільове) тлумачення* виражається в аналізі суті правової норми шляхом з'ясування її мети;
- *спеціально-юридичне тлумачення* – це розуміння конструкції норми з точки зору юридичної науки, практики.

§ 42. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА

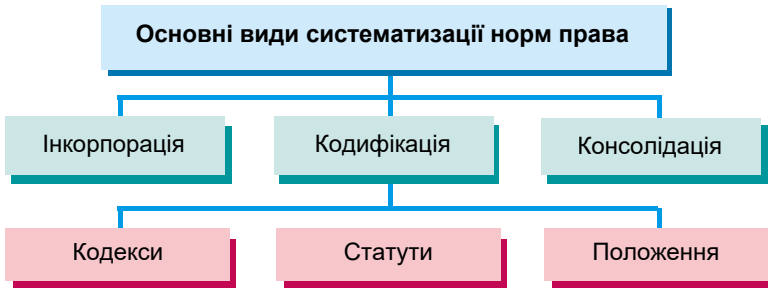
1. Поняття систематизації законодавства

Законодавство складається з великої кількості актів, ухвалених державними органами в різні історичні періоди. Час від часу виникає необхідність приведення його в чітку систему з метою ліквідації протиріч шляхом внесення змін і доповнень, здійснення систематизації.

Систематизація норм права – це впорядкування та вдосконалення нормативно-правових актів, приведення їх до певної внутрішньої узгодженості шляхом створення єдиних нормативних актів та їх збірників.

2. Інкorporація та її види

Інкorporація – це вид систематизації нормативних актів, який полягає у зведенні їх у збірники в певному порядку без зміни змісту.

Види інкорпорації

Офіційна – передбачає затвердження збірників інкорпорованих актів компетентним органом	Неофіційна – не має обов'язкового характеру, здійснюється науковими установами, іншими суб'єктами юридичної діяльності для зручності в користуванні нормативними актами	Хронологічна – здійснюється в певній послідовності за ознакою часу видання нормативних актів	Предметна – нормативні акти об'єднуються на підставі однорідності суспільних відносин, що становлять відокремлений предмет правового регулювання
---	--	---	---

Існують також інші види інкорпорації, що здійснюються за такими критеріями: алфавітний порядок, галузь права, суб'єкт ухвалення нормативного акта, тематика наукового дослідження, сфера діяльності тощо. Так відбувається об'єднання цілісних нормативно-правових актів у збірники правового матеріалу за критерієм, який обирає сам систематизатор.

3. Консолідація

Консолідація – це вид систематизації, який передбачає об'єднання декількох актів, виданих з одного питання, у новому документі. У процесі консолідації створюється новий нормативно-правовий акт, який повністю замінює попередні; усі нормативні положення раніше ухвалених актів об'єднуються в ньому без змін, як правило, здійснюється їх редакційна правка: усуваються суперечності, повтори тощо.

У ході законодавчої діяльності Верховної Ради України відбувалися процеси, які дуже близькі за своєю природою до

консолідації. Ідеться про ухвалення законів «у пакеті» (один закон не ухвалюється без іншого). Ухвалюючи закони «у пакеті», законодавець ніби підкреслює, що вони регулюють одне й те саме коло відносин і відокремлені один від одного не дадуть очікуваного результату. Подібне ухвалення законів «у пакеті» є різновидом консолідації.

4. Кодифікація та її види

Кодифікація – це вид систематизації нормативних актів, які мають спільний предмет регулювання, що полягає в їх змістовній переробці (усуненні розбіжностей і суперечностей, скасуванні застарілих норм) і створенні зведеного нормативного акта.

Характерні риси кодифікації:

- охоплює як зовнішню, так і внутрішню переробку нормативного матеріалу. Відбувається таке об'єднання нормативних актів, що дає змогу підготувати до ухвалення новий єдиний документ;
- зміст нового нормативного акта може бути істотно перероблений відповідно до вимог державно-правового регулювання. Вносяться додатки, скасовуються застарілі норми, змінюються деякі положення, вимоги, правові приписи;
- здійснюється виключно державними органами згідно з їх компетенцією і має офіційний характер.

Мета кодифікації – оновлення законодавства, усунення суперечностей, прогалин, приведення до вимог сучасності.

Види кодифікації

Загальна

Підготовка зведених кодифікованих актів за основними галузями права (наприклад, Звід законів)

Галузева

Систематизація нормативно-правових актів у межах однієї галузі (наприклад, Цивільний кодекс)

Спеціальна

Об'єднання та переробка нормативного матеріалу в межах одного або кількох інститутів (наприклад, Бюджетний, Митний кодекси)

Кодекс – це кодифікований акт, який забезпечує детальне правове регулювання певної сфери суспільних відносин і має структурний розподіл на частини, розділи, підрозділи, статті, що певною мірою відображають зміст тієї чи іншої галузі права.

У сучасному законодавстві існують Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Цивільний кодекс України, Сімейний, Земельний, Житловий, Водний та інші кодекси.

Статутти, положення – це кодифіковані акти, у яких визначається статус певного виду державних організацій та органів.

§ 43. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ВИДИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ПРАВОВИХ АКТІВ

Працюємо самостійно

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте, який з перелічених правових актів є актом правотворчості.

А Закон України «Про заходи стимулювання зовнішньоекономічної діяльності»

Б Указ Президента України «Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня незалежності України»

В Наказ директора загальноосвітньої школи

Г Вирок міжрайонного суду з конкретної юридичної справи

Д Постанова слідчого про проведення обшуку

2. Позначте органи, які мають право давати офіційне тлумачення правових норм.

А Генеральна Прокуратура України

Б Адвокатура України

В Народні депутати України

Г Кабінет Міністрів України

Д Конституційний Суд України

3. Позначте вид систематизації законодавства, за якого зведення нормативних матеріалів робиться за хронологічним, предметним та іншими критеріями.

А Консолідація

В Кодифікація

Б Інкорпорація

Г Імплементация

4. Система законодавства – це:

А Сукупність усіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів держави, насамперед законів

Б Виконання вимог закону суб'єктами правовідносин

В Порядок створення актів вищої юридичної сили – законів

Г Діяльність з упорядкування чинних нормативно-правових актів і приведення їх у певну систему

Д Система державних органів, що мають законотворчі повноваження

5. Не є ознакою кодифікації:

- А Завжди має офіційний характер
- Б Здійснюється виключно органами виконавчої влади
- В Уважається різновидом правотворчості
- Г Допускаються зміни в тексті нормативно-правових актів
- Д Вид систематизації законодавства

6. Індивідуально-правові акти є похідними від актів:

- А Правозастосування
- Б Правовикористання
- В Тлумачення
- Г Правотвілення
- Д Нормативно-правових

7. Позначте нормативний акт, який має вищу юридичну силу.

- А Відомчий акт
- Б Указ Президента України
- В Закон України
- Г Постанова Кабінету Міністрів України
- Д Рішення колегії міністерства

8. Система законодавства (за юридичною силою) має таку структуру:

- А Гіпотеза, диспозиція, санкція
- Б Суб'єкти, об'єкти, зміст, юридичні факти
- В Конституція, звичайні закони, підзаконні акти
- Г Постанови Кабінету Міністрів, накази міністерств, рішення обласних державних колегій
- Д Норми права, інститути права, галузі права

9. Автентичне тлумачення норм права – це:

- А Тлумачення юристами-практиками
- Б Тлумачення вищим законодавчим органом країни
- В Тлумачення спеціально уповноваженим суб'єктом
- Г Тлумачення суб'єктом, який цю норму прийняв
- Д Тлумачення органом місцевого самоврядування

10. Установіть відповідність між видом кодифікації та відповідним ак-

том.

А Загальна	1. Лісовий кодекс України
Б Галузева	2. Цивільний кодекс України
В Спеціальна	3. Кримінально-процесуальний кодекс України
	4. Звід законів Російської імперії 1832 р.
	5. Земельний кодекс України
	6. Конституція України

Працюємо в парах

II. Порівняйте поняття.

1. Інкорпорація – кодифікація.

Спільні риси:

1. Це види систематизації законодавства.

2. _____

3. _____

Відмінні риси:

№	Критерій порівняння	Поняття для порівняння	
		Інкорпорація	Кодифікація
1			
2			
3			

2. Закон – підзаконний акт.

Спільні риси:

1. Це нормативно-правові акти.

2. _____

3. _____

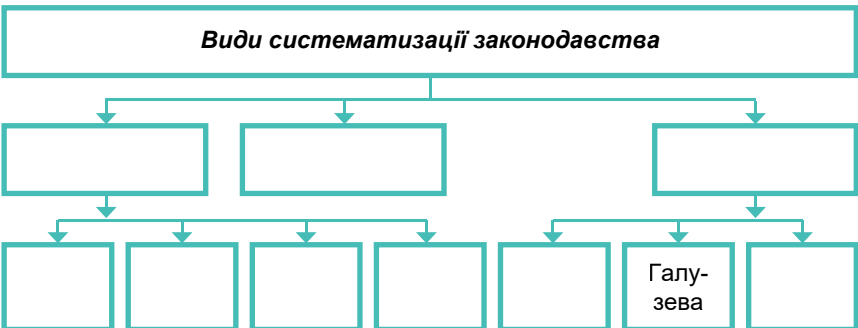
Відмінні риси:

№	Критерій порівняння	Поняття для порівняння	
		Закон	Підзаконний акт
1			
2			
3			

Працюємо у групах

III. Заповніть схему.

Запитання та завдання до теми 5

I. Виконайте тестові завдання.

1. Форма владної діяльності уповноважених суб'єктів, спрямованої на утворення нормативно-правових актів, за допомогою яких у чинній юридичній системі запроваджуються або скасовуються правові норми.

- А Правотворчість   В Тлумачення норм права
Б Правозастосування   Г Систематизація правових актів

2. Систематизація законодавства за хронологічним або алфавітним принципом – це:

- А Імплементация   В Кодифікація
Б Інкорпорація   Г Консолідація

3. Розставте в логічній послідовності етапи правотворчого процесу.

- А Офіційне схвалення проекту
Б Ухвалення рішення про розробку проекту
В Промульгація
Г Підготовка тексту нормативно-правового акта

4. Позначте зайву стадію правозастосування.

- А Установлення кола фактичних обставин
Б Юридична оцінка фактичних обставин
В Винесення рішення у справі
Г Офіційне оприлюднення рішення

5. Позначте офіційний вид тлумачення.

- А Доктринальне   В Компетентне
Б Казуальне   Г Буденне

6. Позначте спосіб тлумачення норм права, який полягає в з'ясуванні змісту конкретних норм шляхом зіставлення їх з іншими нормами.

- А Граматичний   В Систематичний
Б Логічний   Г Історико-логічний

II. Порівняйте поняття.

- Кодифікація – інкорпорація – консолідація.

Тема 6. Правовідносини

Рівність прав не в тому, що всі ними користуються, а в тому, що вони всім надані.

Сенека, давньоримський філософ

§ 44. ПОНЯТТЯ ПРАВОВІДНОСИН

1. Поняття та ознаки правовідносин

Правові норми є особливим, офіційним регулятором суспільних відносин. Регулюючи ті чи інші суспільні відносини, вони

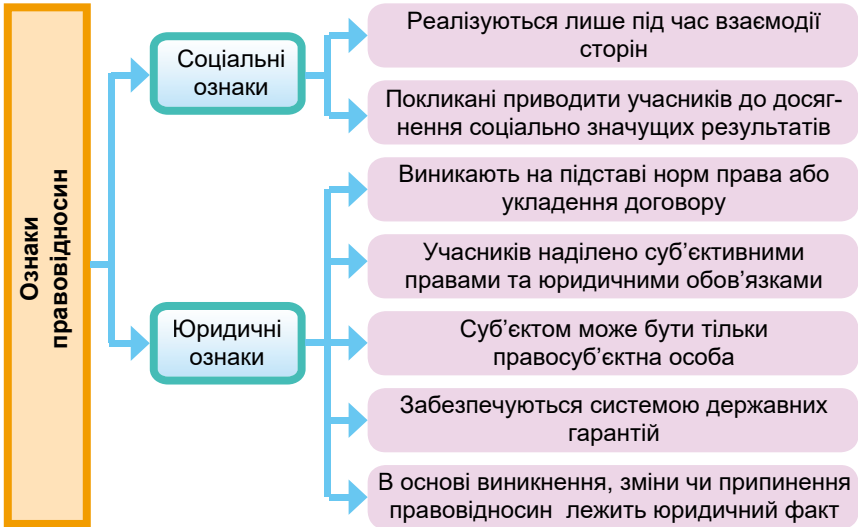

тим самим надають їм правову форму. Таким чином, виникає особливий вид суспільних відносин – правовідносини.

Правовідносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких мають суб'єктивні права та обов'язки, що забезпечуються державою.

2. Види правовідносин

Існують різні види правовідносин, в основу класифікації яких покладено відповідні критерії.

За кількістю суб'єктів правовідносини поділяють на *прости*, у яких два суб'єкти пов'язані з реалізацією приписів однієї норми (наприклад, відносини з приводу укладення дрібної побутової угоди), та *складні*, які виникають у процесі реалізації комплексу юридичних норм, об'єднаних єдиним цільовим призначенням (наприклад, правовідносини у сфері правосуддя).

За предметом правового регулювання правовідносини поділяють на *конституційно-правові*, *адміністративно-правові*, *цивільно-правові*, *кримінально-правові*, *фінансово-правові*, *сімейно-правові* та ін.

За дією в часі правовідносини поділяють на *короткотривалі*, які припиняються після виконання обов'язку (наприклад, сплати неустойки у вигляді штрафу чи пені), та *довготривалі*, які існують певний час (наприклад, правовідносини між адміністрацією навчального закладу та учнем чи студентом до завершення навчання).

За *методом правового регулювання* правовідносини поділяють на *диспозитивні (договірні)*, які виникають у процесі укладення та здійснення цивільного договору (наприклад, підряду, майна, перевезення тощо), та *імперативні (керівні)*, які виникають, коли один суб'єкт правовідносин має державні та інші законні повноваження (наприклад, призов до армії, сплата податків тощо).

За *змістом поведінки зобов'язаної сторони* правовідносини поділяють на *активні*, які мають місце в разі активної діяльності суб'єктів у зв'язку з виконанням робіт, передачею майна тощо, та *пасивні*, які утворюються, коли суб'єкти повинні утримуватися від дії, наприклад, від порушення права власності, авторського права тощо.

За *функціональним призначенням* правовідносини поділяють на *регулятивні* та *охоронні*. Регулятивні виникають із правомірних дій суб'єктів. Наприклад, правові відносини між замовником та перевізником виникли на підставі правомірних дій – укладення договору перевезення – і тому є регулятивними. Правові відносини між особою, яка підозрюється в здійсненні злочину, та слідчим, який веде розслідування, є охоронними у зв'язку з тим, що поштовхом до їх виникнення послужили неправомірні дії підозрюваного.

За *розподілом прав та обов'язків між суб'єктами: односторонні* (кожна сторона має або лише права, або лише обов'язки); *двосторонні* (кожна сторона має як права, так і обов'язки).

§ 45. СТРУКТУРА ПРАВОВІДНОСИН

1. Структура правовідносин

Структурні елементи правовідносин

Суб'єкти – це учасники правовідносин, які є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків

Об'єкти – це ті реальні соціальні блага, які задовольняють інтереси і потреби людей, з приводу яких виникають, змінюються чи припиняються правовідносини

Зміст: 1) **юридичний зміст** (права та обов'язки суб'єктів); 2) **фактичний зміст** (поведінка суб'єктів, їхня діяльність)

2. Суб'єкти правовідносин

Суб'єкти права та суб'єкти правовідносин не є тотожними поняттями.

Суб'єкти права – це люди та їх об'єднання, які є носіями прав та обов'язків.

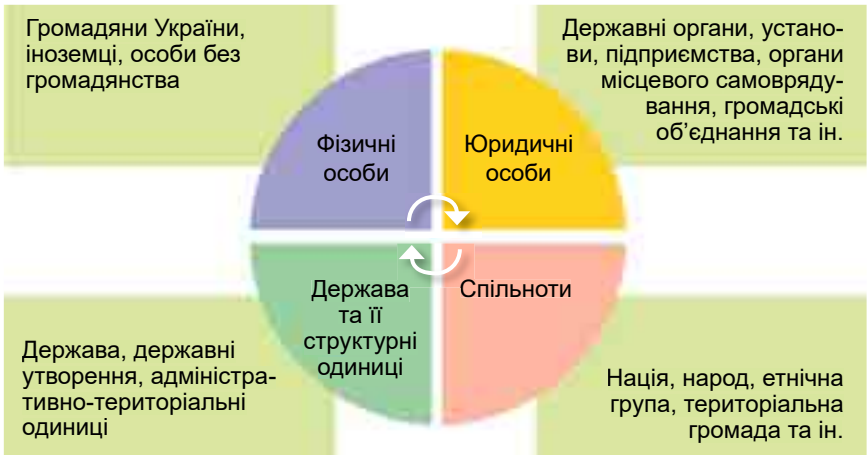

Суб'єкти права – необхідний елемент правовідносин у всіх галузях права, але можуть бути лише носіями суб'єктивного права, не беручи безпосередньої участі у правовідносинах. Наприклад, особи, яких за рішенням суду визнано недієздатними, не можуть бути суб'єктами правовідносин. Тобто учасниками правовідносин можуть бути не всі люди, а лише ті, хто володіє правосуб'єктністю та дієздатністю (правосуб'єктністю).

Суб'єкти правовідносин – це особи, які на підставі юридичних норм можуть бути учасниками правовідносин – носіями суб'єктивних прав та обов'язків. Суб'єктами правовідносин є:

3. Об'єкти правовідносин

Об'єкти правовідносин – це матеріальні, духовні та інші соціальні блага, що задовольняють інтереси та потреби фізичних та юридичних осіб і з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини.

Серед об'єктів традиційно розрізняють:

- матеріальні цінності – речі (рухоме й нерухоме майно);
- нематеріальні цінності – результати інтелектуальної творчої діяльності, послуги, честь, гідність, ділова репутація особи тощо.

Залежно від соціального призначення розрізняють такі види об'єктів:

Засоби виробництва – об'єкти, за допомогою яких створюється новий продукт (заводи, машини, механізми, комп'ютери)

Предмети споживання – предмети, призначення яких полягає в задоволенні життєвих потреб людей (продукти харчування, одяг, взуття, житло)

Продукти духовної (інтелектуальної) творчості людини (твори літератури, образотворчого мистецтва, наукові твори)

Особисті немайнові блага фізичної особи (здоров'я, ім'я, життя, честь, гідність)

Кошти, гроші та цінні папери (облігації, заставні розписки)

Результати поведінки суб'єктів, процеси (будівництво будинків, доріг, ремонт побутової техніки)

Стан природних об'єктів (заповідники, заказники, екологічна чистота водосховищ)

Те саме благо може бути об'єктом різноманітних правовідносин. Наприклад, картина, яку створив художник, є об'єктом авторського права; об'єктом купівлі-продажу, якщо автор виставляє її на продаж; об'єктом права власності, якщо її хтось купить; об'єктом охорони культурних цінностей тощо.

4. Зміст правовідносин

Зміст правовідносин – це конкретна поведінка суб'єктів правовідносин та її юридичне закріплення нормами права у вигляді суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

До змісту правовідносин належать права і обов'язки учасників суспільних відносин. Розрізняють юридичний і фактичний зміст правовідносин. Юридичний зміст – це можливість відповідних дій, необхідність дій або необхідність утримання від заборонених дій суб'єкта. Фактичний зміст – це реальні дії, у яких реалізуються права і обов'язки.

Юридичний і фактичний зміст – це нетотожні поняття. Перший – містить невизначену кількість можливостей. Наприклад, особа, що здобула повну базову середню освіту й отримала

сертифікат ЗНО, наділена правом вступати в заклад вищої освіти, тобто перед нею великий вибір можливостей. Проте реально можна вступити на бюджетне місце лише в один навчальний заклад. Отже, фактичний зміст – тільки один з варіантів реалізації суб'єктивного права.

Таким чином, *фактичний зміст* правовідносин – це реальна поведінка суб'єктів, їх діяльність, у якій реалізуються суб'єктивні права та юридичні обов'язки. *Юридичний зміст* безпосередньо складають суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників правовідносин, тобто можливість певних дій. Ці суб'єктивні права і обов'язки закріплено в нормативно-правових актах та інших нормах права.

Суб'єктивне право – це вид і міра можливої поведінки суб'єкта, яка охороняється, захищається й гарантується державою.

Юридичний обов'язок – це міра належної (необхідної) поведінки суб'єкта права.

Суб'єктивне право та юридичний обов'язок складають структуру юридичного змісту правовідносин.

Видами суб'єктивних прав є громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні, екологічні, сімейні та ін. Конституційні обов'язки закріплено в Основному законі України – Конституції. Права і обов'язки суб'єктів правовідносин тісно пов'язані між собою: не можна одержати які-небудь права, щоб одночасно не виникли певні обов'язки.

Зміст суб'єктивного права

- Діяльність за своїм бажанням
- Вимагання певних дій від зобов'язального суб'єкта
- Користування соціальними благами
- Звернення до компетентного органу чи посадової особи за захистом свого права

Зміст юридичних обов'язків

- Необхідність здійснювати певні дії
- Необхідність утримуватися від дій, що суперечать інтересам інших осіб
- Юридична відповідальність за невиконання або неналежне виконання передбачених нормою права дій

5. Юридичні факти та їх види

Правовідносини – явище динамічне, вони виникають, змінюються, припиняються на підставі реальних життєвих обставин, з якими норма права пов'язує настання певних правових

наслідків. Реальні життєві обставини, тобто так звані юридичні факти, фіксуються в гіпотезі норми права.

 Юридичні факти – це передбачені нормами права конкретні життєві обставини, які зумовлюють виникнення, зміну або припинення правових відносин.

Види юридичних фактів

1. Залежно від характеру правових наслідків, які вони породжують:

Правоутворюючі

Зумовлюють виникнення правовідносин (укладення шлюбу)

Правозмінюючі

Зумовлюють зміну правовідносин (отримання чергового рангу, чину тощо)

Правоприпиняючі

Зумовлюють припинення правовідносин (припинення дії найму (оренди) житла)

2. За характером діяльності:

- факти одноразової дії (купівля квитка для оплати проїзду);
- факти безперервних юридичних дій, тобто юридичного стану (перебування на службі в Національній поліції)

3. За складом:

Прості

Складаються з одного факту, якого досить для настання юридичних наслідків

Складні

Складаються із сукупності окремих фактів, необхідних для настання юридичних наслідків (для виникнення пенсійних відносин необхідно досягти певного віку, мати трудовий стаж, рішення відповідного органу про призначення пенсії)

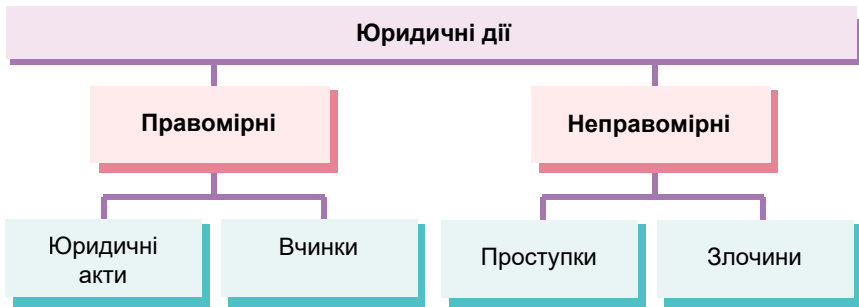
4. За вольовим критерієм (див. с. 150):

Юридичні події

Абсолютні

Відносні

Події – це обставини (явища), що не пов’язані з волею учасників конкретних правовідносин. До них належать дії сил природи (землетрус, повінь), народження та природна смерть людини, спливи строків.

Абсолютні події – це ті факти, які абсолютно не залежать від волі людей (наприклад, природні явища).

Відносні події не пов’язані з волею учасників конкретних правовідносин, але пов’язані з волею третіх осіб (наприклад, підпал будинку може призвести до виникнення страхових відносин між власником та страховою компанією).

Дії – це такі факти, настання яких залежить від волі особи (наприклад, укладення договору, скоєння правопорушення). До дій в юридичному розумінні не належать внутрішні психічні процеси (думки, ідеї тощо), а також діями не вважаються вчинки, які здійснені без участі свідомості й волі особи. Одночасно до дій належать не лише зовнішньо виражені активні вчинки, але й свідоме утримання від дій.

За юридичною природою розрізняють *правомірні* й *неправомірні (протиправні)* дії.

Правомірні дії поділяють:

- на *юридичні акти* (дії, що здійснюються з наміром породити юридичні наслідки, які є наслідком активної реалізації права): 1) адміністративні акти – накази, розпорядження, інструкції тощо; 2) акти юрисдикційних органів – адміністративних органів, судів; 3) правочини – як юридичних, так і фізичних осіб;
- на *юридичні вчинки* (фактичні правомірні дії, що не суперечать праву і приводять до юридичних наслідків незалежно від намірів особи, яка їх породжує). Наприклад, знахідка, творчість у її багатоманітних формах – науковій, літературній, художній, раціоналізаторській.

До неправомірних дій належать: дисциплінарні проступки, адміністративні правопорушення, цивільні правопорушення (делікти – від лат. *delictum* – проступок, правопорушення) та злочини.

§ 46. ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ

1. Правосуб'єктність

У межах однієї галузі права виділяють загальні та спеціальні суб'єкти, які вирізняються такими соціально-юридичними властивостями, як правоздатність, дієздатність, угодоздатність, деліктоздатність та правосуб'єктність.

Суб'єктами правовідносин є особи, які мають *правоздатність* та *дієздатність*.

Правоздатність – це здатність суб'єкта права бути носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати та реалізовувати суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Дієздатність пов'язана з психічними та віковими властивостями людини. Правоздатність реалізується завдяки дієздатності.

Дієздатність включає в себе угодоздатність і деліктоздатність. *Угодоздатність* – це здатність особи укладати договори. *Деліктоздатність* – це здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення, за невиконання чи неналежне виконання обов'язку.

Сукупність правоздатності та дієздатності утворює правосуб'єктність особи.

Правосуб'єктність – це здатність (можливість) особи бути учасником правовідносин. Правосуб'єктність настає в певний момент, пов'язана з віком для фізичної особи, реєстрацією для юридичної особи. Правосуб'єктність характеризує особу як суб'єкта права.

2. Правоздатність. Дієздатність. Деліктоздатність

Виникнення та обсяг правоздатності та дієздатності дещо різні у фізичних і юридичних осіб.

Правосуб'єктність юридичних осіб (державних і громадських підприємств, установ чи організацій) визначається змістом їх компетенції, тобто сукупністю закріплених у нормах права повноважень, які надаються для забезпечення виконання покладених на них функцій.

Правоздатність і дієздатність юридичної особи набуваються одночасно в момент її державної реєстрації і припиняються з її ліквідацією.

Правосуб'єктність юридичної особи носить спеціальний характер, тобто юридична особа має лише ті права та обов'язки, які відповідають її діяльності. Цілі та види діяльності юридичної особи визначаються рішенням її засновників і закріплюються установчими документами (установчими договором чи статутом). Для здійснення деяких видів діяльності юридична особа отримує ліцензію (спеціальний дозвіл на здійснення такого роду діяльності, як, наприклад, надання освітніх послуг, виготовлення ліків тощо). Дієздатність юридичної особи здійснюється через органи управління. Дії органів управління юридичної особи є діями самої юридичної особи – тобто вони здійснюються без будь-якої на те довіреності.

Деліктоздатність юридичної особи виявляється в тому, що юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями майном, яке належить їй на правах власності.

Правосуб'єктність фізичної особи – складніше явище. Правоздатність і дієздатність фізичної особи має універсальний характер, тобто фізична особа може набувати й реалізовувати будь-які суб'єктивні права та юридичні обов'язки (набувати майно, виконувати роботу на замовлення, брати участь у виборах, платити податки тощо).

Правоздатність фізичної особи виникає з моменту народження, а припиняється зі смертю. Правоздатність буває загальною, галузевою та спеціальною (здатність мати права і обов'язки, що виникають з факту обіймання певної посади).

Дієздатність фізичної особи залежить від низки факторів:

- віку (повна дієздатність настає з 18 років);
- стану психічного здоров'я;
- рівня освіти (наприклад, обіймати посаду судді може людина, що має вищу юридичну освіту).

За загальним правилом, повна дієздатність настає з досягненням повноліття. Особа, що страждає на психічну хворобу або недоумство, за рішенням суду може бути визнана недієздатною. Недієздатні особи можуть бути носіями прав і обов'язків, але їх реалізацію здійснюють інші особи (опікуни).

Запитання та завдання до теми 6

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте види правовідносин за методом правового регулювання.

А Цивільні, кримінальні, фінансові, сімейні та ін.

Б Короткотривалі та довготривалі

В Імперативні та диспозитивні

Г Регулятивні та охоронні

2. Реальні соціальні блага, з приводу яких виникають, змінюються чи припиняються правовідносини, – це:

А Суб'єкти

В Юридичний зміст

Б Об'єкти

Г Фактичний зміст

3. Установіть відповідність між визначенням поняття й терміном.

1. Здатність суб'єкта права бути носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

2. Здатність особи своїми діями набувати та реалізовувати суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

3. Здатність (можливість) особи бути учасником правовідносин.

4. Здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення, за невиконання або неналежне виконання обов'язку.

А Правосуб'єктність

Г Угодоздатність

Б Правоздатність

Д Деліктоздатність

В Дієздатність

4. Міра належної (необхідної) поведінки суб'єктів права – це:

А Суб'єктивне право

В Деліктоздатність

Б Юридичний обов'язок

Г Правоздатність

5. Залежно від характеру правових наслідків юридичні факти поділяються на:

А Дії та події

Б Прості та складні

В Факти одноразової дії та факти безперервної юридичної дії

Г Правоутворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі

6. Установіть відповідність між конкретним юридичним фактом і його кваліфікацією за вольовим критерієм.

1. Знахідка

А Злочин

2. Хуліганство

Б Відносна подія

3. Торнадо

В Юридичний акт

4. Рішення суду

Г Юридичний вчинок

Д Абсолютна подія

II. Порівняйте поняття.

- Правоздатність – дієздатність.
- Юридичні дії – юридичні події.

III. Працюємо самостійно

1. Укажіть, які твердження правильні, а які – неправильні.

1. Правовідносини – це відносини, що виникають у процесі спільної діяльності.

2. Суб'єкти правовідносин – це фізичні особи, об'єднання, соціальні спільноти.

3. Об'єкти правовідносин – це матеріальні та нематеріальні блага.

4. Ознаками правовідносин є соціальні, економічні та культурні ознаки.

5. Правосуб'єктність – це правоздатність та угодоздатність.

6. У структуру правовідносин входять суб'єктивні права й політичні обов'язки.

2. Визначте, які з нижченаведених юридичних фактів є юридичними вчинками, а які – юридичними актами. Свою відповідь обґрунтуйте.

1. Микола та Ірина уклали шлюбний договір. 2. Артем створив винахід. 3. Марія написала роман. 4. Максим знайшов скарб. 5. Суд визнав за Микитою права власності на самовільно збудований гараж після того, як йому було надано земельну ділянку під гараж.

Тема 7. Правомірна поведінка і правопорушення

*Duae res sunt, quae homines ad maleficium impellunt.
Є дві речі, що штовхають людей на злочин, – розкіш і жадоба.*

З висловлювань римських юристів

§ 47. ПОНЯТТЯ ПОВЕДІНКИ

1. Поняття поведінки

Поведінка людей, соціальних груп, громадських спільнот обумовлює в широкому значенні розвиток суспільства в цілому. Відхилення від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів завжди становить певний рівень небезпеки для соціальної стабільності, значною мірою загрожує життю людей, вважається негативним явищем. У свою чергу, суспільство через свої інститути намагається запобігати небажаним проявам життєдіяльності людей і, за можливості, блокувати їх.

Для соціології характерне розмежування понять «поведінка» і «соціальна поведінка». І якщо «поведінка» розглядається як взаємодія всіх живих істот з довкіллям, то «соціальна поведінка» розкривається вже як поведінка людини, що формується, розвивається і виявляється в умовах суспільного життя, і тому має соціально зумовлений характер.

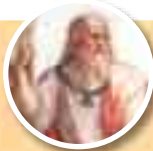
У сучасній психології термін «поведінка» розглядається як родове поняття, яке охоплює всі вимірювані реакції організму: дію, діяльність, реакцію, рух, процес, операцію тощо.

У філософії поняття «поведінка» також характеризує процес взаємодії живих істот з довкіллям, а поведінка людини визначається як здатність людини до діяльності в матеріальній, інтелектуальній і соціальній сферах життя.

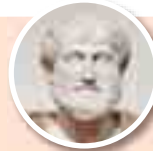
Для того щоб з'ясувати сутність поведінки, розглянемо, який зміст у це поняття вкладали мислителі в різні епохи. Античних філософів небезпідставно вважають основоположниками дослідження сутності поведінки людини.

Демокріт пов'язував активність живих істот із задоволенням потреб. Важливою потребою він вважав «добрий стан духу». Жити неморально, нестримано і нечесливо – означає не погано жити, а повільно вмирати.

Платон вважав, що потреби й пристрасті утворюють «пристрастну», або «низьку», душу, яка схожа на тваринне стадо і вимагає керівництва з боку «розумної і благородної душі».

Арістотель пояснював механізми поведінки в трактаті «Про душу»: «Душа є те, чим ми живемо, відчуваємо і думаємо». Душа – це ентелехія (здійснення цілеспрямованого процесу, зумовленість через мету).

Поведінка людини – це здатність людини до діяльності в матеріальній, інтелектуальній та соціальній сферах життя, відображення процесу її соціалізації, передбачаючи адаптацію до соціального середовища з огляду на індивідуальні особливості особи.

2. Суспільно корисна і суспільно шкідлива поведінка

Досліджуючи поведінку людини з точки зору розвитку суспільства, виділяють суспільно корисну і суспільно шкідливу поведінку. Якщо поведінка людини оцінюється з точки

зору відповідності вимогам права, виділяють правову і неправову поведінку. А якщо критерієм її оцінки є соціальна значущість, говорять про суспільно корисну й суспільно шкідливу поведінку.

Оцінку нормативній поведінці дають соціальні спільноти. У суспільстві зазвичай існує багато нормативних систем, які взаємодоповнюють одна одну, утворюючи надзвичайно ефективний регулятор людських вчинків. Взаємодіють також санкції норм різних видів, або норма одного виду може підкріплюватися санкцією норми іншого виду (наприклад, правопорушення може спричинити не лише покарання, але й моральний осуд).

Бажаність чи обов'язковість дотримання норми впливає на формування потреб, інтересів, на прийняття рішень, поєднуючи різні елементи поведінки. Наявність позитивної чи негативної санкції вказує, що норма не може ігноруватися суб'єктом і має обов'язково братися до уваги при визначенні лінії поведінки. Усе це формує нормативну поведінку особи, спрямовує її відповідно до суспільно корисних вимог.

Але нормативна поведінка не є єдиним різновидом людської поведінки. У реальності багато людських діянь не є нормативними не лише тому, що вони здійснюються всупереч нормам, але й через те, що норми поведінки існують не з кожного конкретного питання людських взаємовідносин. Отже, поняття ненормативної поведінки включає два різновиди: 1) поведінка, не врегульована нормою, 2) поведінка, що суперечить нормі.

Їх поєднує те, що в обох випадках особа не керується чинною нормою поведінки, а діє згідно із самостійно прийнятим рішенням.

Можливість ненормативної поведінки обумовлена тим, що людська свідомість здатна виходити за межі будь-яких стереотипів і випрацювати нові, раніше не існуючі варіанти поведінки. Корисна ненормативна поведінка відрізняється творчим початком; розпочинаючи з індивідуальних діянь невеликих масштабів, вона здатна набути розповсюдження і стати, у свою чергу, соціальною нормою. Така поведінка сприяє руху вперед, вирішенню актуальних задач. Але існує й інша ненормативна поведінка, що є шкідливою для суспільства, перешкоджає його розвитку. У цьому випадку маємо соціальну патологію, що викликає негативну соціальну реакцію і вимагає використання різних засобів соціального контролю.

Як уже зазначалося, похідним від «соціальної норми» є поняття «соціальні відхилення», це два умовних полюси осі

«соціально значуща поведінка». Соціальні відхилення мають різні значення для суспільства. Позитивні служать засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних чи реакційних стандартів поведінки. Це – соціальна творчість: наукова, технічна, художня, суспільно-політична. Негативні – дезорганізують систему, підриваючи її основи. Це – соціальна патологія: злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид.

Під **девіантною** (від лат. *devians* – той, що відхиляється) поведінкою розуміють:

- вчинок, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам);
- соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, що не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам. До форм девіантної поведінки в сучасних умовах належать злочинність, алкоголізм, проституція, наркоманія.

На прикладі алкоголізму розуміємо, що така поведінка є суспільно шкідливою, але норми права вона не порушує, тобто не є правопорушенням. Утім потрібно пам'ятати, що великий відсоток злочинів і проступків вчиняється якраз у стані алкогольного сп'яніння. Тому шкідливість цієї поведінки очевидна.

Суспільно необхідна, бажана і допустима поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів полягає в дотриманні (виконанні, використанні) норм права. З точки зору права вона є поведінкою правомірною.

§ 48. ПРАВОВА ПОВЕДІНКА

1. Правова поведінка, її види

Поведінка людей надзвичайно різноманітна і має різні форми вираження, інтенсивність, мотиви, цілі та наслідки. Крім того, будь-яка поведінка є об'єктом моральної та правової оцінки.

Правова поведінка – це юридично значуща (тобто врегульована нормами права), усвідомлена поведінка особи, що спричиняє юридичні наслідки.

З позиції права поведінка людини може бути оцінена по-різному. Окремі відносини людей перебувають поза сферою правового регулювання, а тому взагалі не можуть бути оцінені з точки зору права (наприклад, відносини кохання, дружби та ін.). Ці відносини піддаються лише моральній оцінці.

Соціальна значущість (може бути або суспільно корисною або суспільно шкідливою)

Чітка регламентація правом (тобто регулюється правовими нормами, які передбачають реакцію держави)

Ознаки правової поведінки

Спроможність спричинити юридичні наслідки, оскільки пов'язана з реалізацією інтересів суб'єкта

Має свідомо вольовий характер, тобто припускає можливість керувати своїми вчинками

За своїм характером і правовими наслідками правова поведінка підрозділяється на **два основних види**:

- 1) *правомірна поведінка* – відповідає приписам права;
- 2) *неправомірна поведінка* (правопорушення) – порушує приписи права.

На межі цих основних видів правової поведінки міститься: *зловживання правом* – правомірна, але соціально шкідлива поведінка; об'єктивно неправомірне діяння – неправомірне, соціально шкідливе діяння, яке не містить складу правопорушення.

2. Правомірна і протиправна поведінка

Правомірна поведінка – це суспільно необхідна, бажана і допустима з точки зору інтересів громадянського суспільства поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, яка полягає в дотриманні (виконанні, використанні) норм права, що охороняються і гарантуються державою.

Ознаки правомірної поведінки

№	Ознака	Пояснення	Приклад
1	Соціально корисна	Дії особи повинні бути корисними для нормального функціонування суспільства	Здобуття освіти; материнство або батьківство
2	Об'єктивно необхідна	За її відсутності держава не зможе виконувати свої функції	Захист Батьківщини; дотримання правил дорожнього руху
3	Бажана для суспільства	Закріплюється не як обов'язок, а як право	Участь у виборах; вступ у шлюб

4	У деяких випадках правомірна соціально допустима поведінка	Держава не зацікавлена в поширенні такої поведінки. Проте ці дії правомірні, дозволені законом. А тому можливість їх здійснення забезпечується державою	Страйк для захисту своїх економічних інтересів; припинення шлюбу
5	Відповідає вимогам правових норм	Особа діє правомірно, якщо вона точно дотримується правових приписів і не порушує їх	

Протиправна поведінка – це поведінка індивіда або групи осіб, яка не відповідає нормам права, унаслідок чого відбувається порушення цих норм.

Прочитайте запропоновані нижче ситуації. З'ясуйте, чи є ці випадки прикладом правомірної поведінки, чи вони ілюструють порушення норм права. Самостійно заповніть таблицю. Об'єднавшись у пари, порівняйте результати, обговоріть розбіжності. Якщо в парі ви не досягли згоди, винесіть обговорення на аудиторію.

Номер ситуації, яка ілюструє правомірну поведінку	Номер ситуації, яка демонструє випадок порушення норм права

Ситуації

1. Громадянка Самовпевнена Н. самовільно зайняла занедбану ділянку міського парку й почала вирощувати там городину й квіти.

2. Громадянин Лісовик Г. із 16-річним сином займалися заготовлею дров, вирубуючи старі дерева на лісовій смузі, що простяглася вздовж берега річки.

3. Батьки 7-річної Оленки погодилися, щоб остання проживала в бабусі в іншому місті й навчалася там у школі до досягнення нею 15 років.

4. 16-річні юнаки підпалили опале сухе листя в парку.

5. 17-річний Руслан подарував Марині 4 сотні пролісків, які зібрав у весняному лісі.

6. Громадянин Швидько С., керуючи велосипедом у невеликому містечку, не зупинився на червоне світло світлофора, коли побачив, що транспортних засобів на дорозі взагалі немає, знаючи, що на цій дорозі вони з'являються дуже рідко.

7. 25-літній Невдалий А. відмовився раз на два дні купувати продукти й доставляти їх своїй матері, що проживала на сусідній вулиці

й була позбавлена можливості пересуватися. Відмову він мотивував тим, що він працює, а в матері є ще молодший син, який може покинути навчання в обласному центрі й доглядати за старенькою.

8. Керівник слюсарних майстерень на вмотивоване й наполегливе прохання 17-річного студента працювати в нічну зміну відповіла відмовою.

Довідкова інформація для роз'яснення ситуацій

Якщо у вас виникнуть суперечки щодо правильності тієї чи іншої думки, ви можете звернутися до нормативно-правових актів і перевірити себе:

- 1) ст. 53-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення;
- 2) ст. 65-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення;
- 3) ст. 160 і 151 Сімейного кодексу України;
- 4) ст. 77-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення;
- 5) ст. 90 Кодексу України про адміністративні правопорушення;
- 6) ст. 127 Кодексу України про адміністративні правопорушення;
- 7) ст. 172 Сімейного кодексу України;
- 8) ст. 55 Кодексу законів про працю України.

§ 49. ПРАВОПОРУШЕННЯ

1. Поняття та ознаки правопорушення

Правопорушення є прямою протилежністю правомірній поведінці, у соціальному розумінні суперечить інтересам суспільства.

Правопорушення – це протиправне, винне, суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, яке тягне за собою юридично визначені для правопорушника негативні наслідки.

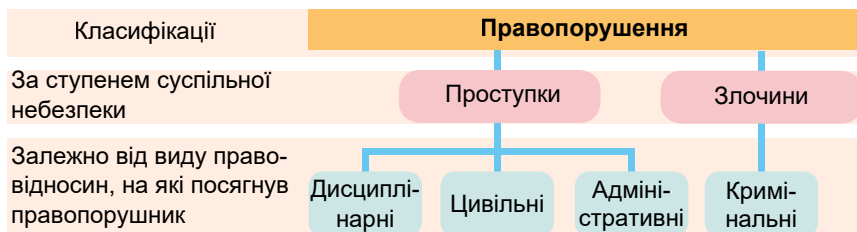

Відсутність хоча б однієї ознаки не дозволяє розглядати діяння як правопорушення. Для того щоб те чи інше конкретне діяння було визнано правопорушенням, необхідно, щоб воно відповідало певним ознакам, які дозволяють відмежовувати правопорушення від порушення інших соціальних норм і утворюють поняття «склад правопорушення».

Існує досить багато класифікацій правопорушень. Найбільш поширеними вважають класифікації за ступенем суспільної небезпеки та залежно від виду правовідносин. Якщо об'єднати ці два критерії, можна представити види правопорушень у вигляді такої схеми:

 Злочин – це найбільш небезпечний вид порушення норм права. Злочином є тільки така суспільно небезпечна поведінка, яка передбачена кримінальним законодавством. Злочин – це діяння, що посягає на суспільний лад держави, її політичну й економічну систему, власність, особу, права і свободи громадян тощо.

 Проступки – це всі правопорушення, не віднесені до злочинів. Проступки суспільно шкідливі, але не такі небезпечні для суспільства в цілому та його членів.

2. Склад правопорушення

 Склад правопорушення – це сукупність передбачених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак суспільно небезпечного діяння, за вчинення якого винна особа несе юридичну відповідальність.

Об'єктом правопорушення можуть бути тільки суспільні відносини, що охороняються нормами права, а матеріальні предмети та духовні блага можуть виступати як *предмет* правопорушення.

Розрізняють такі *види об'єктів правопорушення*:

- *загальний об'єкт правопорушення* – це суспільні відносини, узяті під охорону певною галуззю права;
- *родовий об'єкт* – це певне коло однорідних і взаємопов'язаних відносин, узятих під охорону окремою групою право-

вих норм (наприклад, правопорушення, спрямовані проти права власності в кримінальному праві);

- *безпосереднім об'єктом* є суспільні відносини з приводу конкретних матеріальних (майно, цінні папери тощо) і нематеріальних (життя, здоров'я, честь, гідність) благ у різних сферах життя суспільства.

Об'єктивна сторона, як і інші елементи складу правопорушення, чітко закріплена в законі. Наприклад, тілесні ушкодження можуть бути тяжкими, менш тяжкими, легкими. Кожне з них утворює самостійний склад злочину, що передбачений Кримінальним кодексом України.

Ознаками об'єктивної сторони правопорушення є:

- дія чи бездіяльність;
- суспільно-небезпечні наслідки;
- причинний зв'язок між діяннями і небезпечними наслідками;
- факультативні (додаткові) елементи: місце, час, спосіб, знаряддя, обставини скоєння правопорушення.

У кримінальних, адміністративних і трудових правопорушеннях суб'єктами складу правопорушення є індивіди, тобто фізичні особи, які досягли певного віку та є осудними. *Осудність* – це стан людини, за якого вона розуміє характер і значення своїх дій і може керувати ними. Не підлягає відповідальності особа, яка під час вчинення злочину перебувала у стані неосудності. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

Ставлення особи до вчиненого нею діяння та його наслідків називають суб'єктивною стороною правопорушення. Головний елемент суб'єктивної сторони – це вина у формі умислу або необережності. Факультативними (необов'язковими) елементами суб'єктивної сторони є мотив і мета правопорушення.

Об'єкт правопорушення – це ті суспільні відносини, які охороняються нормами права і на які посягає правопорушення

Суб'єкт правопорушення – деліктоздатна фізична чи юридична особа

Об'єктивна сторона – це зовнішній прояв протиправного діяння, викликані ним небезпечні наслідки і причинний зв'язок між діяннями і наслідками

Суб'єктивна сторона – це внутрішня психічна діяльність суб'єкта, пов'язана зі скоєнням правопорушення

3. Вина

Обов'язковим елементом суб'єктивної сторони правопорушення є *вина* – психічне ставлення особи до суспільно небезпечного діяння, яке вона вчинила, та його шкідливих наслідків.

4. Мотив, мета правопорушення

Крім обов'язкового елемента – вини, суб'єктивна сторона має і факультативні елементи:

- *мотив* – усвідомлене прагнення до здійснення конкретних вольових дій чи утримання від них (бездіяльність);
- *мета* – це уявлення особи про бажаний результат, до якого вона прагне, скоюючи правопорушення.

Мотив і мета близькі за значенням. Якщо мотив пояснює, чим керується особа, що скоює правопорушення, то мета показує спрямованість діяння правопорушника, найближчий результат, тобто те, до чого правопорушник прагне, чого хоче досягти.

Мотив і мета є самостійними психологічними ознаками суб'єктивної сторони, але вони взаємозалежні, взаємопов'язані і лише у своїй єдності можуть дати повне уявлення про спрямованість поведінки особи, наприклад, корисливий мотив і корислива мета в таких злочинах, як крадіжка, грабж, шахрайство.

Мотиви можуть мати *різний характер*:

- низький (наприклад, корисливість, помста, хуліганство);
- такі, що не мають низького характеру (наприклад, жалість, співчуття, прагнення допомогти іншій людині тощо).

Виділяють такі *різновиди мети*:

- мета незаконного збагачення;
- мета приховати інший злочин;
- мета насильницької зміни конституційного ладу;
- мета збуту підроблених цінних паперів та ін.

Запитання та завдання до теми 7

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте поняття, яке характеризується, як додержання встановлених правовими нормами правил поведінки.

А Суспільний порядок

В Законність

Б Дисципліна

Г Правомірна поведінка

2. Позначте ознаку правомірної поведінки особи.

А Шкідливість

В Суспільна корисність

Б Протиправність

Г Винність

3. Час, місце, спосіб, знаряддя та засоби вчинення правопорушення – це факультативні ознаки:

А Об'єкта правопорушення

Б Об'єктивної сторони правопорушення

В Суб'єкта правопорушення

Г Суб'єктивної сторони правопорушення

4. Позначте елемент, який не зараховують до складу правопорушення.

А Зміст правопорушення

Б Об'єкт правопорушення

В Суб'єкт правопорушення

Г Суб'єктивна сторона правопорушення

5. Установіть відповідність між характеристикою та формою вини.

1. Особа під час скоєння забороненого законом діяння усвідомлювала його протиправний характер, не бажала, але передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків.

2. Особа не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була та могла їх передбачити.

3. Особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх відвернення.

4. Особа усвідомлювала протиправний характер свого діяння, передбачала його небезпечні наслідки і бажала їх настання.

А Прямий умисел	В Протиправна самовпевненість
Б Непрямий умисел	Г Протиправна недбалість

6. Позначте правопорушення, яке не належить до проступків.

А Адміністративне	В Дисциплінарне
Б Кримінальне	Г Цивільно-правове

II. Порівняйте поняття.

- Умисел – необережність.
- Суспільно корисна поведінка – суспільно шкідлива поведінка.

III. Розв'яжіть ситуації.

1. Під час перерви учні 10-го класу вийшли на шкільне подвір'я і почали грати в сніжки. Один із школярів, вирішивши продемонструвати свою силу, почав кидати сніжки на дах школи. Одна зі сніжок влучила у вікно, у результаті чого було розбито скло і його уламком поранено школярку 3-го класу.

Чи можна вважати це правопорушенням? Доведіть.

2. Десятикласники Микола й Петро вирішили здійснити взаємовигідний обмін. За два диски Миколи із записами сучасних фільмів Петро віддавав комп'ютерний ігровий компакт-диск. Удома Петро виявив, що на дисках нічого не записано.

Чи здійснив Микола правопорушення? Доведіть.

Тема 8. Юридична відповідальність

Краще попереджати злочини, ніж карати за них. У цьому головна мета будь-якого гарного законодавства.

Чезаре Беккарія, італійський юрист і публіцист

§ 50. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИ

1. Відповідальність особи: перспективна і ретроспективна

Людина формується й розвивається в суспільстві і тому пов'язана певними правилами співжиття, які встановлюються, підтримуються та охороняються самим суспільством, державою та її органами. Крім того, існує відповідальність за їх невиконання або недотримання.

Відповідальність виступає як усвідомлення особою свого місця в суспільстві, своєї ролі в розвитку суспільного прогресу.

су, своєї особистої участі в справах держави. Відповідальність у цьому сенсі є своєрідним моральним, політичним регулятором поведінки людей.

Основи відповідальності як соціального явища закладено ще в моральних нормах первісного ладу. З давніх часів цей термін вживався у значенні «борг», «обов'язок» чи «покарання». В античних філософів ідея відповідальності входила до категорії «справедливість», «розумність» як необхідна поведінка та неухильне слідування законам.

Відповідальність – це обов'язок особи зазнати негативних наслідків за вчинки, які не відповідають установленим суспільством соціальним нормам.

Соціальна відповідальність розглядається в двох аспектах, залежно від того, якою є поведінка особи – соціально корисною чи соціально шкідливою.

У *проспективному (перспективному, позитивному) аспекті* відповідальність характеризує позитивне ставлення особи до своїх вчинків, тобто розуміння їх важливості для суспільства. Це відповідальність за майбутню поведінку.

У *ретроспективному аспекті* – це відповідальність за раніше вчинене. Така відповідальність передбачає зовнішній вплив з боку суспільства, держави, інших осіб, також може бути правовою (юридичною) або позаправовою.

Юридична відповідальність є особливим різновидом соціальної відповідальності. Саме належність юридичної відповідальності до соціальних категорій визначає наявність у неї всіх ознак соціальної, адже вона здійснюється в суспільстві, забезпечує суспільний порядок, гарантує захист суспільних інтересів та передбачає наявність суспільних суб'єктів. Однак самостійний характер юридичної відповідальності зумовлює існування й особливих рис, які визначають своєрідність цієї категорії та надають можливість віднести її до правових понять.

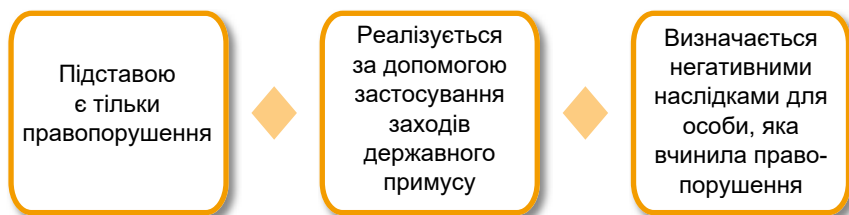
2. Поняття, підстави, принципи, цілі й функції юридичної відповідальності

Відповідальність як така – не юридичний термін, а соціологічний. Не можна говорити про відповідальність виключно в негативному значенні. Наприклад, словосполучення «вчинити відповідально», «почуття відповідальності» говорять про те, що в суспільстві формується відповідальна поведінка особи, відбувається соціалізація особистості, її пристосування до життя в сучасному громадянському суспільстві. Але ми не застраховані й від проявів сваволі, нехтування правилами з боку окремих осіб. Тому суспільство і держава виробили механізми протидії правопорушенням. Одним з основних засобів забезпечення правомірної поведінки та боротьби з правопорушеннями є юридична відповідальність.

Юридична відповідальність – це специфічні правовідносини між державою і правопорушником, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладанням на останнього обов'язку зазнати несприятливих наслідків за скоєне правопорушення.

Юридична відповідальність характеризується такими ознаками:

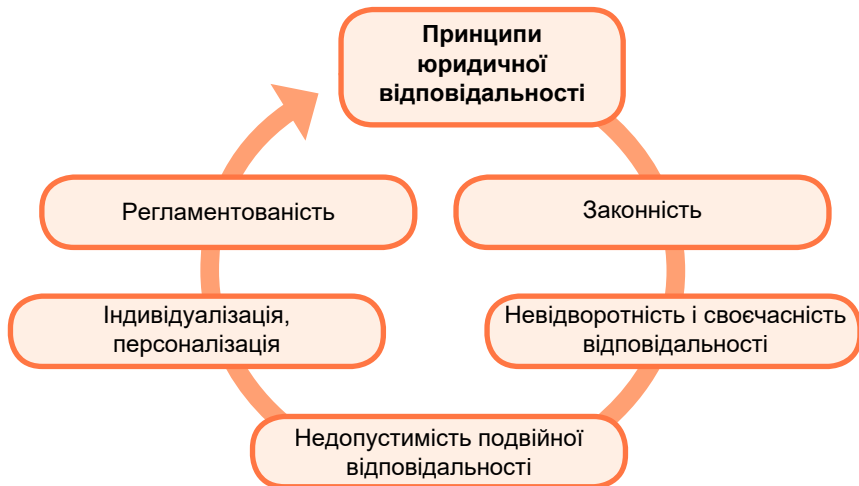

Підстави юридичної відповідальності – це умови, за наявності яких можливе притягнення правопорушника до юридичної відповідальності.

Існують фактична і процесуальна підстави юридичної відповідальності. *Фактичною підставою* є наявність у діянні особи складу правопорушення, тобто сукупності ознак, що визначають діяння як правопорушення. А *процесуальною підставою* юридичної відповідальності є факт застосування права уповноваженим органом, тобто вмотивоване рішення цього органу про притягнення конкретної особи до певного виду юридичної відповідальності.

У принципах відповідальності знаходять свій вияв об'єктивно обумовлені начала, відповідно до яких будується система права і відбувається правове регулювання в суспільстві.

Мету юридичної відповідальності в загальному розумінні можна визначити як охорону правопорядку, з одного боку, та як виховання громадян задля попередження правопорушень – з іншого.

Функції відповідальності – це головні напрями впливу як на правопорушника, так і на інших осіб з метою захисту правопорядку та виховання суб'єктів права, які вчинили чи можуть вчинити правопорушення.

Функціями відповідальності є:

- превентивна (запобіжна);
- виховна;
- каральна;
- компенсаційна (поновлююча);
- інформаційна (сигнальна) та ін.

Кінцева мета юридичної відповідальності – це ліквідація правопорушень у державі. Запорукою істинного правопорядку може бути тільки єдність об'єктивно правомірної поведінки всіх членів суспільства з їх глибокою внутрішньою повагою до права, з потребою людей дотримуватися приписів юридичних норм, що виражають суспільно корисні інтереси.

§ 51. ВИДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1. Види юридичної відповідальності

Існування різних видів правопорушень передбачає й поділ юридичної відповідальності на самостійні види. Існують різні підстави для такого поділу.

Залежно від органів, що накладають юридичну відповідальність, її поділяють на таку, що накладається:

- органами державної влади;
- виконавчо-розпорядчими органами;
- судовими та іншими юрисдикційними органами.

Поширеною є класифікація юридичної відповідальності залежно від галузевої належності правової норми, що порушена:

- *дисциплінарна відповідальність* – це вид юридичної відповідальності працівника за порушення трудової дисципліни із застосуванням до нього дисциплінарних стягнень;
- *матеріальна відповідальність працівників* – це вид ретроспективної юридичної відповідальності працівника за матеріальну шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків;
- *адміністративна відповідальність* – це вид юридичної відповідальності фізичних (юридичних) осіб, яка настає за вчинення адміністративного правопорушення і створює для цих осіб (колективів) несприятливі наслідки майнового чи морального характеру;
- *цивільно-правова відповідальність* – це вид юридичної відповідальності, який пов'язаний з накладенням цивільно-правових стягнень (пені, штрафу і відшкодування збитків) на фізичну та юридичну особу за невиконання або неналежне виконання зобов'язань чи заподіяння позадоговірної шкоди, а також за порушення деяких особистих немайнових прав (честь, гідність, ділова репутація особи тощо);
- *кримінальна відповідальність* – це вид відповідальності, що полягає в застосуванні до винної у злочині фізичної особи видів кримінального покарання.

2. Обставини, що виключають юридичну відповідальність

Система законодавства передбачає обставини, які виключають юридичну відповідальність за завдану шкоду і зовні начебто протиправне діяння. Обставини звільнення від юридичної відповідальності передбачаються в трудовому, адміністративному, кримінальному законодавстві та інших його галузях.

Обставини, що виключають юридичну відповідальність:

Необхідна оборона

- Дії, що мають ознаки правопорушення, але вчинені з метою захисту від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння шкоди, необхідної і достатньої в цій обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання
- Не допускається перевищення меж необхідної оборони

Крайня необхідність

- Дії, що мають ознаки правопорушення, але вчинені з метою усунення серйозної небезпеки, що безпосередньо загрожує правоохоронним інтересам, за умов, що цю небезпеку в цій обстановці не можна було усунути іншими засобами і заподіяна шкода була значно меншою, ніж відвернена

Казус

- Випадкова дія, що має зовнішні ознаки правопорушення, у якій відсутній елемент вини, і ця дія, як правило, не тягне за собою юридичну відповідальність

Непереборна сила

- Нездоланна сила чи непередбачувана подія, якої не можна усунути чи уникнути, тому що вона незалежна від волі людей

Неосудність

- Психічний стан особи, за якого вона під час вчинення правопорушення не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства чи іншого хворобливого стану

Інші обставини

- Уявна оборона
- Затримання особи, що вчинила злочин
- Фізичний або психічний примус
- Виконання наказу або розпорядження

3. Презумпція невинуватості

Презумпція невинуватості – це правовий принцип, за яким щодо особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, припускається невинність до того часу, поки її вину не буде доведено в порядку, передбаченому законодавством, і встановлено вироком суду, який набрав законної сили.

Презумпція невинуватості має декілька правил:

- обов'язковість доказування вини обвинуваченого покладається на обвинувачів (на особу, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора);

- обвинувальний вирок не може ґрунтуватися на припущеннях, будь-який не усунений сумнів у винуватості тлумачиться на користь обвинуваченого;
- обвинувальний вирок ухвалюється лише за умови, що в ході судового розгляду винність підсудного у вчиненні злочину доведено повністю.

Загальна декларація прав людини

Ст. 11. Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, доки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту.

§ 52. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРАВОВИХ СИТУАЦІЙ

I. Методом «Прес» (за схемою: «Я вважаю, що...», «тому, що...», «отже...») обговоріть запропоновані ситуації й дійдіть висновку, до якого виду юридичної відповідальності буде притягнуто правопорушника.

Ситуації

1. Нетямущий С., працюючи фрезерувальником на підприємстві, пошкодив робочий інструмент, який йому було надано в користування, унаслідок необережного поводження з ним.

2. Невігласний М., працюючи водієм на підприємстві, ухилився від призову на строкову військову службу.

3. Неспішний Т., працюючи слюсарем на підприємстві, був відсутній на робочому місці протягом чотирьох годин без поважної причини.

4. Волинко Є., запізнюючись на роботу, перейшла дорогу в невідновленому місці.

5. Задорожня Д., поспішаючи на роботу, сіла в переповнений тролейбус та ненароком порвала куртку громадянці Невтішній С., коли водій тролейбуса зробив лівий поворот.

II. Працюємо у групах

Об'єднайтеся в групи. Прочитайте запропоновані життєві ситуації та знайдіть відповідні статті нормативно-правових актів. Яким нормативно-правовим актом регулюються ці ситуації? З'ясуйте, чи містяться в цих ситуаціях обставини, що виключають юридичну відповідальність. Чи будуть нести фізичні особи відповідальність? Підготуйтеся аргументувати вашу відповідь. Користуйтеся текстами статей Кримінального та Цивільного кодексів України (с. 172):

Ситуації

1. Громадянин Нерозумний Іван (26 років) перебував під опікою матері, оскільки мав статус недієздатного. 25 червня 2017 р. його

матір забрала в лікарню машина «швидкої допомоги», яку викликали сусіди. За відсутності опікуна Іван здійснив підпал складського приміщення заводу, стіна якого розміщувалася на задвірках їхньої земельної ділянки. Продукція, що зберігалася на складі, повністю вигоріла.

2. У складському приміщенні дитячого будинку обвалилася частина стіни. Вихователь, що прибіг на гуркіт, побачив у розщелині, що утворилася під час обвалу, три міни часів Другої світової війни. Злякавшись, що міни можуть здетонувати, вихователь переніс їх на вантажний автомобіль, який належав дитячому будинку. Від'їхавши на безпечну відстань від поселення, він вискочив з авто, направивши його до урвища. Автомобіль було знищено разом з мінами.

3. 19-річний Станіслав, побачивши, що його 13-річного брата б'є група неповнолітніх, з метою захисту втрутився в події – завдав одному з нападників удару каменем, заподіявши тяжке тілесне ушкодження.

4. Неведомий Сергій, що працював експедитором місцевої торгової фірми, перевозив у сусіднє місто мішки із цукром. Під час транспортування почалася буря. Смерч підхопив автомобіль і проніс його декілька сотень метрів. Автомобіль опинився в озері. Сергій зміг відчинити дверцята й доплисти до берега, але продукцію врятувати не вдалося.

Кримінальний кодекс України

Ст. 36. Необхідна оборона. Ст. 39. Крайня необхідність. Ст. 40. Фізичний або психічний примус. Ст. 42. Діяння, пов'язане з ризиком.

Цивільний кодекс України

Ст. 617. Підстави звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання

1. Особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили.

III. Доберіть приклади з художньої літератури, свідчень очевидців з газет, телебачення або усної розповіді близьких та знайомих, які ілюстрували б обставини, що виключають юридичну відповідальність.

Запитання та завдання до теми 8

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте, який вид відповідальності полягає в осуді суспільством вчинків особи, що не відповідають загальноприйнятим уявленням про добро і зло.

- А Моральна**
- Б Політична**

- В Економічна**
- Г Юридична**

2. Позначте, який вид відповідальності не належить до юридичної.

А Кримінальна

В Адміністративна

Б Дисциплінарна

Г Політична

3. Позначте, що не є обставиною, яка виключає юридичну відповідальність.

А Казус

В Непереборна сила

Б Джерело підвищеної
небезпеки

Г Крайня необхідність

II. Порівняйте поняття.

- Правопорушення – юридична відповідальність.
- Необхідна оборона – крайня необхідність.

III. Розв'яжіть ситуацію.

Десятикласниця Поліглот Настя, поспішаючи на урок англійської, перейшла вулицю за двадцять метрів від пішохідного переходу. Намагаючись об'їхати школярку, водій автомобіля був змушений різко звернути на узбіччя. У результаті відбувся наїзд на газетний кіоск, було пошкоджено і кіоск, і автомобіль.

Дайте правовий аналіз дій Поліглот Насті. Чи можуть її притягти до юридичної відповідальності? Якщо так, то до якого виду юридичної відповідальності її буде притягнуто?

Тема 9. Законність і правопорядок

Legalitas regnorum fundamentum.

Законність – це фундамент держави.

З висловлювань римських юристів

§ 53. ПОНЯТТЯ ЗАКОННОСТІ

1. Поняття законності

Законність – це суворе дотримання законів та інших нормативно-правових актів усіма суб'єктами праводносин. Це суспільно-політичний режим, яким забезпечується послідовна боротьба з правопорушеннями і свавіллям, усебічна охорона прав та інтересів особи, суспільства і держави.

Іншими словами, законність можна визначати як правовий режим, за якого діяльність усіх державних органів, юридичних і фізичних осіб здійснюється відповідно до вимог законодавства. Законність як метод державного керівництва суспільством передбачає, що свої функції держава здійснює виключно правовими засобами – шляхом ухвалення нормативних актів і забезпечення їх реалізації.

Основні вимоги законності

- Утілення ідеї панування права
- Рівність усіх перед законом
- Бездоганне дотримання закону
- Забезпечення реалізації прав і свобод
- Ефективне застосування права
- Послідовна боротьба з правопорушеннями
- Неприпустимість свавілля в діяльності державних органів

Для дотримання законності необхідне функціонування двох сторін:

- наявність правових, справедливих, науково обґрунтованих законів (*змістовна сторона*);
- виконання законів, адже лише наявність, навіть найдосконаліших законів буде недостатньою (*формальна сторона*).

Законність виступає як необхідність, що виражена в системі відповідних об'єктивних вимог, які висуваються до всіх суб'єктів, учасників суспільних відносин, урегульованих правом. Одна частина цих вимог звернена безпосередньо до громадян, організацій, інша – до різних гілок державної влади (законодавчої, виконавчої, судової).

Потрібно розрізняти законність як систему формальних вимог і реальну законність. На практиці вимоги законності тією чи іншою мірою порушуються, мають місце відступи від правових приписів. Отже, реальна законність має кількісні показники, що визначають її рівень у конкретному суспільстві.

2. Гарантії законності

Важливе значення в забезпеченні законності мають гарантії законності. Вимоги законності не втілюються в життя автоматично, стихійно. Для того щоб правові приписи не залишилися на папері, необхідні відповідні умови та організаційні, ідеологічні, політичні, юридичні заходи, які забезпечують реалізацію, тобто гарантії законності.

Гарантії законності – це об'єктивні умови й суб'єктивні фактори, а також спеціальні засоби та заходи, за допомогою яких забезпечується режим законності.

Стан законності багато в чому визначається рівнем політичної, правової і загальної культури населення. Законність

передбачає такий рівень правової культури, за якого повага до права, закону стає особистим переконанням людини, до того ж не тільки пересічного громадянина, а в першу чергу державного службовця, законодавця.

Законослухняність громадян, повага до закону та реалізації його приписів багато в чому залежать від становища, яке склалося в соціальній сфері. Падіння життєвого рівня населення, зростання безробіття, вартості життя, соціальних послуг безпосереднім чином позначаються на рівні законності, провокують громадян на пошук шляхів незаконного збагачення, породжують соціальні конфлікти. Міцна законність можлива тільки в умовах соціальної стабільності, упевненості громадян у непорушності своїх прав і свобод.

До юридичних гарантій належать:

- система чинного законодавства, яка відповідає загальноприйнятим міжнародним стандартам у сфері прав людини та Конституції України;
- діяльність судових органів, які зобов'язані визначити справедливу міру покарання правопорушнику, забезпечити ефективне відновлення порушених прав;
- діяльність правоохоронних і контрольно-наглядових органів, що забезпечують профілактику, припинення і викриття правопорушень.

§ 54. ПРАВОПОРЯДОК

1. Суспільний порядок

Для того щоб зрозуміти значення термінів «суспільний порядок» та «публічний порядок», розглянемо походження ключового поняття. Порядок – це стан, коли все виконується відповідно до певних вимог, правил. Тобто порядок – це певний стан, за якого відносини, що існують, відбуваються належним чином. Дотримання порядку веде до належного виконання обов'язку.

Суспільство може розглядатися як система. І як будь-яка система, воно здатне відтворювати і підтримувати в собі певний порядок елементів, який забезпечує його цілісність.

Організованість, упорядкованість суспільних відносин характеризують суспільний порядок. Він створюється під впливом соціальних норм: моралі, звичаїв, релігійних, корпоративних, естетичних норм, а також права. Стан суспільного порядку значною мірою залежить від того, чи відповідально люди ставляться до виконання вимог соціальних норм.

Суспільний порядок – це стан урегульованості суспільних відносин, заснований на реалізації соціальних норм і принципів.

Дотримання належного порядку громадянами є найважливішим напрямом формування правової держави й добробуту. Подібна мета досягається передусім дисципліною кожного.

Суспільний порядок охоплює всі суспільні відносини, які включають у себе явища, що підтримуються лише завдяки громадській правосвідомості, високій правовій культурі, правилам громадського співжиття, моральним нормам, звичаям. Тобто включає ті елементи, які не завжди можуть регулюватися закріпленими нормами в законодавстві, оскільки залежать від самого індивіда, від його моральних поглядів,

соціальної вихованості та поведінки. Таким чином, суспільний порядок діє як в інтересах держави, так і в інтересах суспільства.

2. Публічний порядок

Поняття «публічний» означає такий, який відбувається в присутності публіки, людей, тобто відкритий, гласний. Публічний порядок – це публічно-правові відносини, які мають імперативний характер і визначають основи суспільного ладу держави. При цьому категорія публічного порядку застосовується не до будь-яких правовідносин у державі, а лише щодо основ правопорядку.

Публічний порядок – це врегульована моральними і правовими нормами система суспільних відносин, що має на меті гарантування громадської безпеки й спокою, захисту честі й гідності громадян, нормальних умов для діяльності державних і громадських організацій.

Публічний порядок забезпечує захист прав і свобод громадян, їх життя і здоров'я, повагу честі та людської гідності, дотримання норм суспільної моралі.

У ст. 1 Закону України «Про національну поліцію» вказано, що Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. У ст. 2 вказаного Закону зазначено, що однією з функцій поліції є здійснення охорони та забезпечення публічної безпеки.

Для українського законодавства поняття «публічний порядок» відносно нове. Частіше вживається термін «громадський порядок», наприклад, у Кримінальному кодексі України та Кодексі України про адміністративні правопорушення. Крім того, відсутнє офіційно закріплене визначення «публічного порядку», що може негативно вплинути на законність правозастосування. Тому категорії «публічний порядок» і «публічна безпека» ще чекають свого нормативного закріплення.

3. Правопорядок

Структурним елементом суспільного порядку є правовий порядок (правопорядок) як результат реалізації законності в суспільстві. Перш за все, правопорядок – це організованість, стійкість елементів певної системи. Отже, правопорядок характеризує ступінь упорядкованості суспільних відносин, виступає антиподом хаосу, анархії, неорганізованості. Право-

вий порядок можна розглядати як мету правового регулювання, створення за допомогою права та правових засобів такого порядку і такої врегульованості суспільних відносин, які служать зміцненню існуючого ладу.

Правопорядок – це одна зі складових суспільного порядку, яка полягає у правовій регламентації суспільних відносин та вимозі додержання чинних правових норм.

Правопорядок має певні особливості:

- передбачений нормами права;
- виникає в результаті фактичної реалізації правових норм;
- створює передумови для здійснення суб'єктивних прав;
- передбачає неухильне виконання юридичних обов'язків;
- забезпечується державними і громадськими засобами;
- вимагає невідвратної юридичної відповідальності за правопорушення.

Правопорядок уміщує в себе не тільки відносини людей у сфері громадянського суспільства, а й організацію політичної влади, яка базується на нормах права, тобто державу. На цю властивість правопорядку звертав увагу ще римський філософ Цицерон, наголошуючи: «Що таке держава, як не загальний правопорядок?». І. Кант також розглядав державу як «об'єднання великої кількості людей, які підпорядковуються правовим законам».

Інакше кажучи, держава – важливий елемент і необхідна умова правопорядку. З одного боку, держава функціонує в суворо встановлених рамках права, з іншого – забезпечує й охороняє правопорядок. Отже, правопорядок можна розглядати як єдність права і влади.

Правопорядок не самоціль, а соціально й історично обумовлений загальний засіб і форма запровадження свободи, а також справедливості в суспільних відносинах.

Тема 10. Правосвідомість

Без правосвідомості не існує права.

Іван Ільїн, російський філософ

§ 55. ПРАВОСВІДОМІСТЬ

1. Поняття правосвідомості

Якщо визнати право об'єктивною реальністю, слід визнати і наявність суб'єктивної реакції людей на право, що називається правосвідомістю. Правосвідомість має спільну природу

з правом, а тому є *похідною* щодо існуючих економічних відносин; *формується* під безпосереднім впливом об'єктивно обумовлених потреб та інтересів суспільства, різних соціальних груп; *динамічно* розвивається під впливом об'єктивних умов і процесів; є *частиною суспільної свідомості* і тому зазнає на собі вплив філософських, ідеологічних і політичних переконань.

Правосвідомість – це вид (форма) суспільної свідомості, яка містить у собі сукупність поглядів, почуттів, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до права та діяльності, пов'язаної з ним.

Структурні компоненти правосвідомості

Правова психологія – сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, що домінують у суспільстві та проявляються в суспільній думці

Правова ідеологія – сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, які в систематизованому вигляді відображають та оцінюють правову реальність

Для розуміння поняття правосвідомості доцільно розглянути її різновиди:

1. Однією з підстав поділу правосвідомості на види є рівень усвідомлення необхідності права, глибина проникнення в сутність права і правових явищ у суспільстві. За цими критеріями правосвідомість поділяють на три рівні:

3) Наукова – ідеї, поняття, концепції, що виражають теоретичне осмислення права

2) Професійна – переконання, традиції, що складаються в юристів на основі юридичної практики

1) Буденна – масові уявлення, настрої людей з приводу правових явищ, що виникають під впливом життєвого досвіду

2. Наступною підставою поділу правосвідомості на види є її суб'єкти (носії):

1) Суспільна – виражає ставлення до права всього суспільства

2) Групова – відображає ставлення до права соціальних груп (професійних, територіальних, неформальних тощо)

3) Індивідуальна – сукупність правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного індивіда

Вплив правосвідомості на організацію суспільного життя доволі значний. Найбільш відчутну роль правосвідомість відіграє на стадії реалізації права, у процесі втілення в життя юридичних прав і обов'язків. Життя людини демонструє, що свідомість, думка, вольове зусилля дійсно керують поведінкою людей, регулюють їхні дії та вчинки в усіх сферах життєдіяльності.

2. Правова ідеологія

Структурним компонентом правосвідомості є правова ідеологія, яка відповідає рівню науково-теоретичного відображення й засвоєння дійсності.

Правова ідеологія – це сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, які в концептуальному вигляді відображають і оцінюють правову реальність.

Правова ідеологія характеризується науковим або філософським осмисленням права як цілісного соціального інституту. У сфері ідеології і через ідеологію знаходять відображення потреби та інтереси соціальних груп, держав, світового співтовариства в цілому. Правова ідеологія прагне до виявлення сутності, соціального розуміння природи права.

Прикладом правової ідеології як засобу правового усвідомлення дійсності може служити гегелівська філософія права, позитивістська доктрина держави і права, багато сучасних концепцій праворозуміння.

На сучасному етапі наша держава продовжує роботу в напрямку формування життєздатної правової ідеології, яка базується на основі реального життя відповідного суспільства, традиціях і менталітеті нації, а не на ідеологічних міфах, запозичених в інших народів. Виходячи із цього, окреслимо такі напрями роботи держави в ідеологічній сфері:

- чітке визначення позицій держави щодо втілення в життя загальнолюдських цінностей і прав людини в контексті сучасного стану України і світової цивілізації;
- утвердження у свідомості людей моральних цінностей і моральних оцінок їхньої діяльності;
- формування міжнародного іміджу України;
- ґрунтування на принципах зміцнення і захисту Української держави, яка має бути демократичною і водночас здатною відстоювати основні цінності.

Структура правової ідеології

Правові ідеї,
теорії,
переконання

Правові поняття,
правові категорії

Правові
принципи

3. Правова психологія

Правова психологія відповідає буденному рівню суспільної свідомості, яка формується в результаті повсякденної людської практики як окремих людей, так і соціальних груп. Змістом правової психології є відчуття, емоції, переживання, настрої, звички, стереотипи, які виникають у людей у зв'язку із чинними юридичними нормами й практикою їх реалізації.

Правова психологія – це стихійний, «несистематизований» елемент правосвідомості, який виражений в окремих психологічних реакціях кожної людини тієї чи іншої соціальної групи на державу, право, законодавство, інші юридичні феномени.

Нетерпиме чи байдуже ставлення до порушень юридичних заборон, відчуття задоволення чи незадоволення практикою застосування юридичних норм, дій правоохоронних органів – усе це правові почуття (емоції), і в сукупності вони утворюють у суспільній правосвідомості сферу правової психології.

Правова психологія – найбільш розповсюджена форма усвідомлення права, притаманна переважно всім суспільним відносинам. В оточенні психологічних реакцій право здійснює провідні призначення своєї соціальної сутності – гуманізм, справедливість, формальна рівність суб'єктів та ін. Ці характеристики права виражають людські відчуття й оцінки: від їх адекватності законодавству, а також психологічного настрою людей багато в чому залежить ефективність правореалізаційної практики. Неприйняття населенням тих чи інших заборон або дозволів (як соціально виправданих) веде до серйозних проблем у реалізації нового законодавства, породжує численні труднощі в діяльності правоохоронних органів. Ігнорування юридичної психології населення в правовій політиці держави не раз оберталось провалом тих чи інших державних заходів (наприклад, «безбожна п'ятирічка» або кампанія з боротьби з пияцтвом).

Крім цього, юридична психологія вміщує значний масив безсвідомого – психічні явища й процеси (стереотипи, звички, автоматизми, інтуїція, афект), що формують як правомірну, так і протиправну поведінку.

Отже, правова психологія – це сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, елементів настрою, що домінують у суспільстві, виявляються в суспільній думці.

4. Правова культура

Правова культура – це система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності.

Правова культура немислима без прогресивної спрямованості діяльності людини і є соціальним явищем. Справжня правова культура не є життєздатною без успадкованого надбання минулої історії.

Показники рівня правової культури:

- правові знання;
- добровільність виконання вимог правових норм;
- участь громадян в управлінні державою;
- реальність прав і свобод громадян;
- якість роботи правоохоронних органів;
- ефективність правового регулювання;
- стан законності в суспільстві.

Правову культуру особи й суспільства можна розглядати як одну з категорій загальнолюдських цінностей, як найважливіший результат загальногуманних завоювань, як невід’ємний компонент цивілізованого громадянського суспільства.

Запитання та завдання до тем 9 і 10

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте поняття, яке характеризується як точне, своєчасне й неухильне додержання встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки в державному та суспільному житті.

A Суспільний порядок

B Дисципліна

Б Законність

Г Правомірна поведінка

2. Позначте поняття, яке належить до спеціальних засобів гарантій законності.

A Економічні засоби

B Організаційні засоби

Б Політичні засоби

Г Ідеологічні засоби

3. Сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, що домінують у суспільстві та проявляються в суспільній думці, – це:

A Правосвідомість

B Правова ідеологія

Б Правова культура

Г Правова психологія

4. Одним із завдань Національної поліції за Законом України «Про Національну поліцію» є підтримання:

A Громадського порядку

B Суспільного порядку

Б Громадської безпеки

Г Публічної безпеки та порядку

5. Установіть відповідність між характеристикою і назвою гарантій законності.

1. Організація системи господарювання
2. Реальний стан прав і свобод громадян
3. Ефективні засоби подолання бідності
4. Рівень правової і загальної культури населення

А Ідеологічні	В Політичні
Б Соціальні	Г Економічні

6. Позначте поняття, які не є складовими структури правової ідеології.

А Афекти, емоції, почуття	В Правові принципи
Б Правові категорії	Г Правові ідеї та переконання

II. Порівняйте поняття.

- Правова ідеологія – правова психологія.
- Законність – правопорядок.

III. Прочитайте. Визначте, які твердження правильні, а які – неправильні.

1. Дисципліна – це певний порядок поведінки людей, який відповідає нормам і моделям, що склалися в суспільстві, а також вимогам тієї чи іншої організації.

2. Гарантії законності – це принципи, які лежать в основі забезпечення правопорядку.

3. Існують такі види правосвідомості, як особистісна, масова, суспільна, жіноча, чоловіча, наукова, професійна, побутова.

4. Правомірна поведінка – це суспільно корисна, суспільно необхідна, бажана й допустима поведінка осіб.

§ 56. ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ

Завдання для контролю знань і вмінь

1 варіант

I рівень (4 бали). Виконайте тестові завдання.

1. Позначте, для яких норм характерні загальнообов'язковість і формальна визначеність.

А Моралі	В Звичаїв
Б Права	Г Релігійних

2. Позначте структурні елементи норми права.

- А Загальна і особлива   В Гіпотеза, диспозиція, санкція
 Б Правило та виняток   Г Теза, аргумент, висновок

3. Установіть відповідність між видом юридичної відповідальності й діянням.

1. Кримінальна відповідальність
2. Адміністративна відповідальність
3. Цивільно-правова відповідальність
4. Дисциплінарна відповідальність

А Невиконання договору

Б Крадіжка

В Прогул

Г Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння

Д Невиконання партійного доручення

4. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням.

А Подія

В Гіпотеза

Б Необережність

Г Інститут права

1. Частина правової норми, у якій зафіксовано умови, обставини, з настанням яких здійснюється диспозиція.

2. Точне, своєчасне і неухильне дотримання встановлених соціальними нормами правил поведінки.

3. Різновид юридичних фактів, які виникають незалежно від волі суб'єктів правовідносин.

4. Одна з форм вини.

5. Система юридичних норм, що регулює певну групу однорідних суспільних відносин у рамках галузі права.

II рівень (3 бали). Виправте помилки в контрольній роботі учня.

Людське суспільство із часу виникнення до створення держави виробило соціальні норми – звичаї, правові норми, релігійні, моральні, корпоративні норми – для регулювання суспільних відносин. Створення держави зумовило встановлення нових соціальних норм – традицій, основним джерелом виникнення яких на першому етапі був правовий прецедент. За допомогою традицій у країні визначається певний суспільний порядок.

Традиційно у світовій практиці норми права поділяються на публічні та особисті. Реалізація норм права може здійснюватися у формі використання, виконання, доповнення та застосування.

III рівень (2 бали). Порівняйте поняття.

- Правовий прецедент – нормативно-правовий акт.
- Суспільний порядок – публічний порядок.

IV рівень (3 бали). У тексті визначте правовідносини та розкрийте їх склад. Схарактеризуйте підстави виникнення цих правовідносин.

Сьогодні в Артема день народження. Його привітали батьки та друзі. Найближчий друг Марко подарував збірку фільмів Ингмара Бергмана для його колекції світової класики кіно. Артем дуже зрадив подарунку.

2 варіант

I рівень (4 бали). Виконайте тестові завдання.

1. Склад правопорушення – це:

- А Статті Кримінального кодексу України
- Б Юридичні акти та юридичні вчинки
- В Об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона
- Г Наміри та дії правопорушника

2. До якої групи можна віднести указ про відзначення громадянина України державною нагородою?

- А Нормативно-правовий акт
- Б Індивідуально-правовий акт
- В Змішано-правовий акт
- Г Загальноправовий акт

3. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням.

- А Делікт
- Б Систематизація законодавства
- В Правовий звичай
- Г Проступок

1. Вчинене у формі протиправної дії або бездіяльності правопорушення, яке посягає на громадський порядок.

2. Точне, своєчасне й неухильне додержання встановлених соціальними нормами правил поведінки.

3. Санкціоноване й забезпечене державою правило поведінки, що склалося в результаті тривалого повторення людьми дій.

4. Будь-яке правопорушення.

5. Засіб реформування, упорядкування законодавства, зведення його до певної внутрішньо узгодженої системи.

4. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням.

- А Інститут права
- Б Протиправна поведінка
- В Правоздатність
- Г Чинність закону

1. Обов'язковість виконання закону, обмежена певним часом, простором і колом осіб, на яких він поширюється.

2. Можливість для особи власними діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки.

3. Різновид правової поведінки, що характеризується як соціальне відхилення від норм, зловживання.

4. Закріплена в законодавстві й забезпечена державою можливість суб'єкта мати права і обов'язки.

5. Система юридичних норм, що регулює певну групу однорідних суспільних відносин у рамках галузі права.

II рівень (3 бали). Виправте помилки в контрольній роботі учня.

Держава для регулювання відносин між людьми встановлює соціальні норми – правові і моральні, підтримання яких покладається на громадські органи. Правовим нормам властиві такі ознаки, як нормативність, формальна визначеність, індивідуальність, системність, відповідність ідеалам справедливості і свободи.

Об'єктивно зумовленою внутрішньою організацією права є система права. Вона залежить від волі законодавця. Норми права закріплюються в законах та інших нормативно-правових актах. Уся система чинних нормативно-правових актів, що взаємодіють, утворює систему правознавства. За юридичною силою нормативно-правові акти поділяють на закони та підзаконні акти.

III рівень (2 бали). Порівняйте поняття.

- Правова ідеологія – правова психологія.
- Дисциплінарна відповідальність – адміністративна відповідальність.

IV рівень (3 бали). Визначте об'єкти, суб'єкти та юридичний зміст правовідносин. Визначте юридичні факти, які стали підставою виникнення правовідносин.

1. Купівля автомобіля. 2. Поїздка в громадському транспорті. 3. Заняття в платній спортивній секції.

Розділ III. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Тема 1. Поняття конституційного права України

Сучасна держава заснована на компромісі, і конституція кожної окремої держави є компромісом, що примирює різні погляди найвпливовіших соціальних груп у конкретній державі.

Богдан Кістяківський, український філософ і правознавець XIX – початку XX ст.

§ 57. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. Загальна характеристика конституційного права України

Конституційне право України – це провідна галузь національного права, що є сукупністю правових норм, які регулюють відносини народовладдя, встановлюючи організацію публічної влади та гарантії основних прав і свобод людини і громадянина.

Предметом конституційного права є особливе коло суспільних відносин, які виникають у різних сферах життєдіяльності суспільства у зв'язку з організацією та здійсненням публічної влади. Традиційно вирізняють дві взаємопов'язані групи відносин:

- відносини між людиною, громадянином і державою, іншими інститутами публічної влади;
- відносини, що визначають устрій держави та організацію державної влади.

Методом конституційно-правового регулювання є сукупність способів і засобів, за допомогою яких упорядковуються суспільні відносини. У конституційній державі можуть застосовуватися виключно правові методи впливу. Зокрема, у конституційно-правовому регулюванні використовуються такі методи, як установлення прав учасників суспільних відносин, покладання обов'язків і відповідальності, дозвіл або заборона здійснювати ті чи інші дії тощо.

Конкретні методи визначаються характером припису конституційних норм.

Методи конституційно-правового регулювання

№	Назва	Характеристика	Приклади з Конституції України
1	Метод установлення	Закріплює повноваження відповідних суб'єктів	Ст. 98. «Контроль за використанням коштів Державного бюджету України від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата»
2	Метод зобов'язання	Зобов'язує суб'єкти визначати свою поведінку відповідно до встановленого припису	Ст. 68. «Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей»
3	Метод дозволення	Дає можливість відповідному суб'єктові діяти за тих чи інших обставин на свій розсуд	Ст. 87. «Верховна Рада України за пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів України від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри КМУ»
4	Метод заборони	Суб'єктам конституційного права забороняються відповідні дії	Ч. 3 ст. 15. «Цензура заборонена» Ч. 6 ст. 17. «На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом» Ст. 74. «Референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії»

2. Джерела конституційного права

У сучасній науці вирізняють дві основні сфери джерел конституційного права: природне право та позитивне право.

Природне право відображає загальнолюдські уявлення про свободу, справедливість, невідчужуваність прав людини. Природне право є критерієм демократизму всієї правової системи України. У Конституції України закріплено всі найважливіші природні права (право на життя, на недоторканність особи, честь і гідність тощо).

Джерела *позитивного конституційного права* України систематизуються за їхньою юридичною силою. До них належать:

Конституція України – основне джерело національного права України

Закони України, міжнародні договори України, інші нормативні акти Верховної Ради України

Нормативні укази Президента України

Нормативні постанови Кабінету Міністрів України.
Нормативно-правові акти Верховної Ради АРК і Ради Міністрів АРК

Статuti територіальних громад, інші акти органів місцевого самоврядування, акти місцевих референдумів

На окрему увагу заслуговує питання щодо можливості належності до кола джерел конституційного права рішень Конституційного Суду України, які, з одного боку, мають ненормативний характер, а з іншого – є обов'язковими до виконання на території України.

§ 58. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

1. Конституційно-правові відносини

Конституційно-правові відносини характеризуються рисами як спільними для всіх правовідносин, так і специфічними, притаманними лише цьому виду правовідносин. Так, конституційно-правові відносини мають єдину для всіх правовідносин структуру – об'єкт, суб'єкт і зміст, а їхня специфіка пов'язана: 1) з їхнім змістом – конституційно-правові відносини виникають в особливій сфері суспільних відносин, що пов'язані зі здійсненням публічної влади та реалізацією прав і свобод людини; 2) з особливостями об'єкта, суб'єкта та характером юридичних зв'язків між суб'єктами цих відносин.

Об'єкти конституційно-правових відносин – це явища, матеріальна чи нематеріальна реальність, з приводу яких виникають правовідносини. Конституція України відносить до об'єктів народний і державний суверенітет, державну територію, державну символіку, політичну та ідеологічну багатоманітність, землю, державний бюджет тощо.

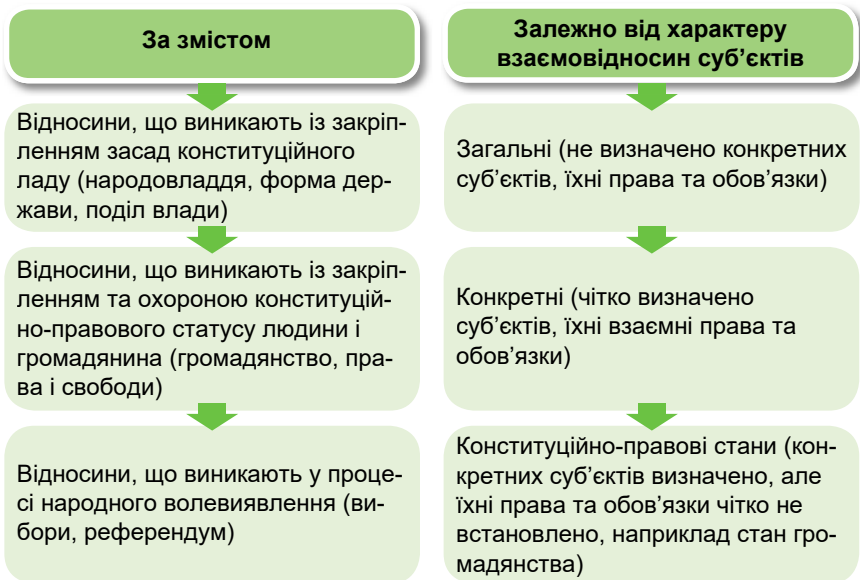
Суб'єкти конституційно-правових правовідносин – це особи, спільноти людей, органи, організації, які згідно з приписами конституційно-правових норм є носіями суб'єктивних юридичних прав і обов'язків.

Зміст конституційно-правових відносин характеризується складною структурою. Virізняють *юридичний* (суб'єктивні права та юридичні обов'язки) і *матеріальний* (фактична поведінка суб'єктів) *зміст*. При цьому в конкретних конституційно-правових відносинах *суб'єктивне право* учасників – це гарантована конституційно-правовою нормою можливість цих учасників вільно діяти в певних, визначених нормою межах, а *юридичний обов'язок* – це встановлена конституційно-правовою нормою вимога діяти певним, чітко визначеним чином або утриматися від здійснення певних дій.

Класифікація конституційно-правових відносин здійснюється за різними підставами:

2. Суб'єкти конституційно-правових відносин

Особа може стати суб'єктом конституційного права лише за умови своєї правосуб'єктності, яка містить правоздатність і дієздатність.

Правоздатність фізичної особи в конституційно-правовій сфері настає від моменту її народження та припиняється після її смерті.

Дієздатність – це обумовлена конституційно-правовою нормою здатність суб'єкта конституційно-правових відносин своїми діями набувати й здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. У повному обсязі дієздатність фізичної особи в конституційно-правовій сфері виникає з настанням повноліття,

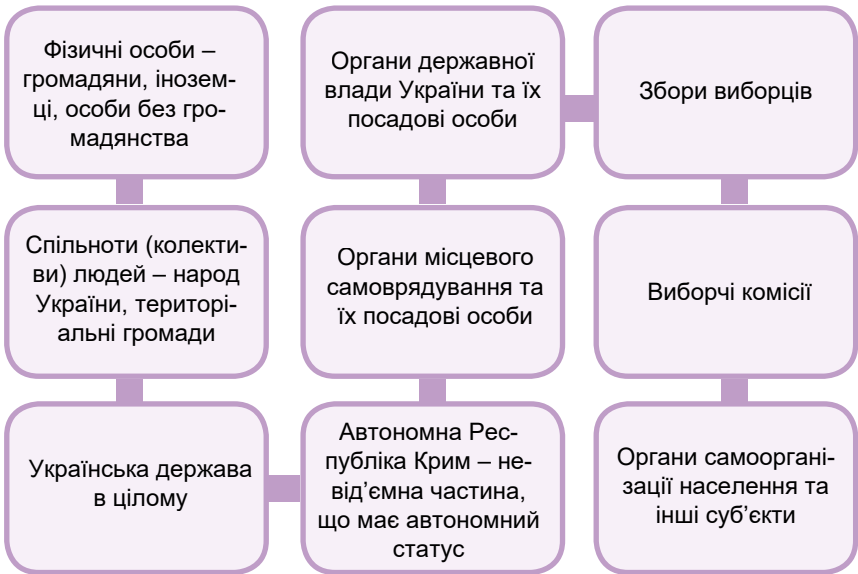

тобто з досягненням особою 18 років. В окремих випадках закон передбачає деякі винятки:

- зміна громадянства дітей у разі зміни громадянства їхніх батьків, а також у разі всиновлення, може відбуватися тільки за згодою дітей, які досягли 14 років;
- народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг 21 року;
- Президентом України може бути обрано громадянина України, який досяг 35 років, та інші винятки.

Коло суб'єктів конституційно-правових відносин є досить специфічним. Так, суб'єктами конституційно-правових відносин можуть бути:

Аналізуючи суб'єктний склад конституційно-правових відносин, слід підкреслити, що їхньою важливою особливістю є нерівноправність суб'єктів. Ця обставина обумовлена тим, що в зазначених відносинах діє принцип влади і підпорядкування, тобто одні із суб'єктів є управомоченою стороною, інші – зобов'язаною. Водночас один і той самий суб'єкт конституційного права в різних конституційно-правових відносинах може виступати одночасно як управомоченою, так і зобов'язаною (підпорядкованою) стороною. Наприклад, у випадках, коли людина є суб'єктом конституційних прав і свобод, вона може вимагати від держави відповідних гарантій реалізації цих прав. І навпаки, держава вимагає від людини виконання її конституційних обов'язків.

3. Конституційно-правові норми та їх особливості

Конституційно-правова норма – це загальнообов’язкове правило поведінки, установлене або санкціоноване державою з метою охорони та регулювання суспільних відносин, які становлять предмет галузі конституційного права.

Конституційно-правові норми характеризуються загальними рисами, притаманними всім видам правових норм, зокрема:

- установлюються або санкціонуються державою та виступають регулятором суспільних відносин;
- установлюють загальнообов’язкові правила поведінки;
- мають формально визначений характер;
- їх виконання забезпечується заходами державного примусу.

Водночас їм властиві й деякі специфічні риси. Так, конституційно-правові норми характеризуються:

- Особливим змістом (регулюють особливе коло відносин)
- Установчим характером приписів (визначають основи побудови правової системи та державного механізму)
- Основоположним джерелом (Конституція України)
- Особливостями структури (переважна кількість норм не містить санкцій)
- Особливим колом суб’єктів (народ, держава тощо)
- Загальнорегулятивним характером (норми-принципи, норми-дефініції, норми-програми тощо)

Конституційно-правові норми класифікуються за різними підставами:

- за змістом (норми, що закріплюють засади конституційного ладу; норми, що закріплюють основи правового статусу людини і громадянина; норми, що закріплюють систему органів державної влади);
- за характером припису (уповноважуючі, зобов’язуючі, забороняючі);
- за часом дії (тимчасові, постійні);
- за функціональним спрямуванням (регулятивні, охоронні).

Крім того, конституційно-правові норми класифікуються за територією дії, за призначенням у механізмі правового регулювання та іншими чинниками.

§ 59. ХАРАКТЕРИСТИКА КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. Загальна характеристика Конституції України

Конституція – це Основний закон держави, що ухвалюється в особливому порядку, має найвищу юридичну силу та регулює найважливіші суспільні відносини.

Конституціоналізм в Україні має давні традиції, а час його зародження пов'язують з Гетьманською державою (середина XVII – кінець XVIII ст.).

Початком сучасного конституційного процесу вважають ухвалення Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., де утверджується здійснення українським народом його невід'ємного права на самовизначення та проголошуються нові принципи організації публічної влади та правового статусу людини і громадянина.

На час проголошення незалежності України діяла Конституція УРСР 1978 р. Стрімкий розвиток суспільних і політичних відносин в Україні вимагав не просто внести зміни і доповнення в Конституцію 1978 р., а докорінно змінити або ухвалити новий Основний закон України. Конституцію України було ухвалено **28 червня 1996 р.** Конституція України за своєю структурою складається з преамбули та 15 розділів. Із цього часу декілька разів уносилися зміни до Основного закону України. У 2016 р. було виключено розділ VII «Прокуратура».

Специфічні риси (властивості), що відрізняють Конституцію України від інших нормативно-правових актів:

- Конституція як Основний закон є *головним джерелом національного права*, ядром усієї правової системи, юридичною базою чинного законодавства;
- Конституція України характеризується *юридичним верховенством*, що означає її пріоритетне становище в системі національного законодавства України, вищу юридичну силу щодо всіх інших правових актів;
- важливою юридичною властивістю Конституції України є її *стабільність*, яка забезпечується особливим, ускладненим порядком унесення до неї змін і доповнень. Так, розділ XIII установлює досить складну процедуру зміни Конституції України, яка пов'язана з тим, що, по-перше, вона не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування

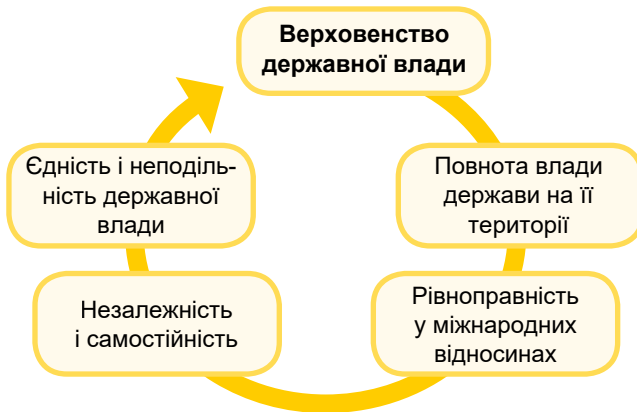
ня або обмеження прав чи свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України, по-друге, Конституція України взагалі не може бути змінена з настанням певних обставин – в умовах воєнного чи надзвичайного стану, по-третє, деякі положення Конституції України можна змінити винятково всеукраїнським референдумом;

- до юридичних властивостей Конституції України належить *пряма дія її норм*, що згідно із ч. 3 ст. 8 Конституції України означає можливість звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод безпосередньо на підставі Конституції України.

Зважаючи на відомі класифікації, Конституція України є:

- за формою *писаною*, оскільки являє собою єдиний нормативний акт;
- за терміном дії *постійною*;
- за способом ухвалення *народною*, оскільки ухвалена представницьким органом – Верховною Радою України;
- за порядком внесення змін та доповнень *жорсткою*, що підтверджують статті розділу XIII Конституції України.

2. Декларація про державний суверенітет України

Необхідною передумовою конституційного ладу в будь-якій державі є її суверенність.

Залежно від носія влади розрізняють три види суверенітету – державний, народний і національний. Державний суверенітет є визначальною якістю держави. Україні притаманні ознаки, що характеризують її як суверенну державу.

Політико-правове закріплення суверенітету України здійснювалося шляхом ухвалення відповідних нормативних документів.

16 липня 1990 р. Верховна Рада ухвалила Декларацію про державний суверенітет України

ДЕКЛАРАЦІЯ

Про державний суверенітет України (витяг)

Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах...

Ознайомтеся самостійно з текстом Декларації про державний суверенітет України. Текст документа знайдіть на офіційному сайті Верховної Ради України. Виконайте завдання, дайте відповіді на запитання.

1. Назвіть єдине джерело державної влади за Декларацією. 2. За яким принципом здійснюється державна влада? 3. Хто має виключне право на володіння, користування та розпорядження національним багатством України?

3. Акт проголошення незалежності України

24 серпня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Акт проголошення незалежності України

1 грудня 1991 р. Акт проголошення незалежності України схвалив народ України на Всеукраїнському референдумі

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

– виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

– здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада УРСР урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України.

Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

4. правонаступництво України

Правонаступництво України – це юридично-правові норми, що визначають перехід прав і зобов'язань від держав-попередників до держави Україна.

Урегулювання юридично-правових норм правонаступництва здійснювали Верховна Рада УРСР, Верховна Рада України, інші державні установи в межах своїх повноважень. Крім того, Конституційний Суд України здійснював тлумачення окремих положень Конституції та законів України в частині правонаступництва. Ці норми визначають Україну правонаступницею Української РСР та, частково, СРСР.

Уперше юридично-правові норми правонаступництва України визначено в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Декларація проголошує безперервність держави Україна та її територіальне наступництво в існуючих кордонах Української Радянської Соціалістичної Республіки. У Декларації оголошено правонаступництво в правах на частину в надбаннях СРСР.

Закон України від 12 вересня 1991 р. «Про правонаступництво» визначав чинність органів державної влади та законів УРСР до, відповідно, утворення та ухвалення нових органів влади та законів України. Під час укладання міжнародних договорів з різноманітних аспектів правонаступництва Україна виходила зі своїх національних інтересів та зобов'язань.

Запитання та завдання до теми 1

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте поняття, яке визначає такий метод конституційно-правового регулювання, що дає можливість відповідному суб'єктові діяти за тих чи інших обставин на свій розсуд.

А Метод установлення

В Метод дозволяння

Б Метод зобов'язання

Г Метод заборони

2. Позначте сферу суспільних відносин, яка не належить до тих, що регулюються конституційно-правовими інститутами.

А Зобов'язальне право

В Пряме волевиявлення

Б Основи правового статусу

Г Територіальний устрій

людини і громадянина

3. Позначте вид (за способом ухвалення) конституції, яку розроблено без участі представницького органу та даровано народу монархом.

А Народна

В Монарша

Б Інкорпорована

Г Октройована

4. Укажіть види конституційно-правових норм, що класифікуються за характером припису.

А Матеріальні та процесуальні

Б Зобов'язуючі та забороняючі

В Тимчасові та постійні

Г Диспозитивні та імперативні

5. Позначте документ, що вперше проголошує верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах території держави та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах України.

А Закон України «Про правонаступництво»

Б Декларація про державний суверенітет України

В Акт проголошення незалежності України

Г Конституція України

6. Предметом регулювання конституційно-правових відносин є:

А Майнові та особисті немайнові відносини

Б Процес праці

В Злочин

Г Організація та здійснення публічної влади

II. Порівняйте поняття.

• Метод конституційно-правового регулювання – предмет конституційного права.

• Суверенітет держави – верховенство державної влади.

III. Прочитайте текст Декларації про державний суверенітет України. Аргументовано доведіть, що цим документом гарантується і державний, і народний суверенітет.

IV. Назвіть основні інститути та джерела конституційного права.

Тема 2. Загальні засади конституційного ладу України

Для зміцнення уряду слід обмежувати його владу.

Людвіг Берне, німецький публіцист і письменник

§ 60. КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД УКРАЇНИ

1. Форма правління в Україні

Поняття «конституційний лад» означає певний спосіб організації держави, який закріплено в конституції.

Конституція України

Ст. 5. Україна є республікою.

Ст. 5 Конституції України закріплює республіканську форму правління, не конкретизуючи її. Аналіз розділів Конституції дає можливість зробити висновок, що в Україні після внесення змін до Конституції України Законом від 8 грудня 2004 р. реалізовано змішану форму правління, а саме парламентсько-президентську республіку. Підставами для такого висновку є такі конституційні положення:

- обрання Президента України на загальних виборах (ст. 103);
- призначення членів Кабінету Міністрів України парламентом (ст. 114);
- відповідальність уряду перед парламентом та Президентом України, підконтрольність і підзвітність уряду парламенту (ст. 113, 115);
- участь Президента у формуванні уряду (ст. 114);
- в окремих випадках право Президента достроково припинити повноваження Верховної Ради України (ст. 90);
- наявність у Президента України права законодавчої ініціативи (ст. 93);
- право Президента України накладати вето на закони, ухвалені Верховною Радою України (ст. 94), та інші положення.

2. Форма територіального устрою

Конституція України

Ч. 2 ст. 2. Україна є унітарною державою.

Відповідно до Конституції, Україна є унітарною державою, до складу якої входить автономне утворення – Автономна Республіка Крим.

Територіальний устрій України ґрунтується на принципах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їхніх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

У контексті конституційної реформи втілюється в життя проект удосконалення українського унітаризму на основі подальшої децентралізації управління.

Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

3. Політичний режим України

Україна – демократична держава. Демократичною вважається держава, устрій і діяльність якої відповідають волі народу, загальновизнаним правам і свободам людини і громадянина. Ознаками України як демократичної держави є:

- *реальна представницька демократія*, що забезпечується обранням Верховної Ради України, Президента України, представницьких органів місцевого самоврядування на основі демократичних принципів виборчого права;
- організація державної влади в Україні *на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову* (у новітній історії України цей принцип уперше було проголошено в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.);
- конституційне закріплення та реалізація принципу ідеологічного і політичного *плюралізму*. Цей принцип унеможливає існування в суспільстві будь-якої обов'язкової ідеології, передбачає завдання держави сприяти організації та діяльності політичних партій, інших об'єднань, діяльність яких перебуває в межах Конституції та чинного законодавства України;
- визнання та гарантованість місцевого самоврядування.

§ 61. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ

1. Національні меншини

В Україні проживають представники понад ста національностей. Це є важливим політичним і культурним фактором розвитку нашої держави. З огляду на це Верховна Рада України

схвалила Декларацію прав національностей України та Закон «Про національні меншини в Україні».

Національні меншини – це групи громадян України, які не є українцями за національністю, що виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

Метою ухваленого Закону є гарантування національним меншинам права на вільний розвиток. Україна гарантує громадянам незалежно від їхнього національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення.

Громадяни України всіх національностей зобов'язані дотримуватися Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин.

Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію:

- Користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства
- Розвиток національних культурних традицій

- Використання національної символіки
- Визначення національних свят
- Сповідування своєї релігії

- Задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації
- Створення національних культурних і навчальних закладів
- Будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству

Пам'ятки історії і культури національних меншин на території України охороняються законом.

2. Законодавство про мови

Державний статус української мови, статус інших мов в Україні закріплено Конституцією України, Законами України «Про національні меншини в Україні» (1992), «Про засади

державної мовної політики» (2012). Важливе значення має ратифікована 1999 р. Верховною Радою України Європейська хартія регіональних мов і мов меншин.

З моменту створення нашої держави діяв Закон України «Про мови в Україні» (1989), який було скасовано Законом України «Про засади державної мовної політики» (закон, ухвалений Верховною Радою України 2012 р.). У відповідь на його ухвалення в Києві навіть виник так званий «Мовний майдан», причинами якого було голосування з порушенням Конституції України, норм регламенту та процедури розгляду.

23 лютого 2014 р. Верховна Рада України скасувала цей закон, ухваливши поданий ще у грудні 2012 р. проект Закону «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України “Про засади державної мовної політики”». Наступного дня, 24 лютого, Верховний комісар у справах національних меншин ОБСЄ Астрід Туре висловила стурбованість тим, що скасування цього Закону може призвести до подальших заворушень. Пізніше новообраний Президент України визнав, що скасування мовного закону було помилкою. Він проголосив, що «спільними зусиллями ми вдосконалимо мовну політику».

Конституція України

Ст. 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Українська мова є мовою активів органів державної влади і управління, ділової, технічної, проектної документації і діловодства, міжнародних договорів, офіційних засобів масової інформації, науки та освіти.

Державні службовці зобов'язані володіти українською мовою. Для Президента України, суддів Конституційного Суду та інших посадових осіб знання української мови є конституційним обов'язком.

Визначений мінімум знань української мови повинні мати особи, що бажають отримати громадянство України. Україна виявляє турботу про задоволення мовних потреб українців, що проживають за її межами.

§ 62. ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА

1. Державна символіка

Важливими ознаками суверенної держави є державні символи: Державний Прапор, Державний Герб, Державний Гімн.

 Державна символіка – це офіційні емблеми держави, що зображуються на печатках, бланках державних органів, грошових знаках тощо; установлюються конституцією держави.

Державні символи – це встановлені конституцією або спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки конкретної держави. Державна символіка уособлює державний суверенітет України, верховенство та незалежність влади. Образи Державного Прапора, Державного Герба та Державного Гімну символізують українську державність і конституційні цінності України, традиції та культуру українського народу, є основою історичної свідомості українців, процесів українського державотворення.

Конституція України

Ст. 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

2. Державний Прапор

Державний Прапор – це офіційний відмінний знак (емблема) держави, символ її суверенітету.

Після проголошення в 1991 р. незалежності, фактичного і юридичного оформлення української державності постала нагальна потреба у власних державних атрибутах. Уже 4 вересня 1991 р. над будинком Верховної Ради України замайорів національний синьо-жовтий прапор. 28 січня 1992 р. Верховна Рада України затвердила Державний Прапор.

Конституція України

Ст. 20. Державний Прапор України – стяг з двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

3. Державний Герб

Герб – це усталене відповідно до законів геральдики зображення, яке належить державі, місту або родині.

Найстаріший герб української держави – герб земель Володимира Великого і його династії – тризуб, відомий з X ст. У галицьких князів гербом було зображення лева, а у Війську Запорізькому – зображення лицаря, козака з мушкетом. Після Акта Злуки УНР і ЗУНР у 1919 р. тризуб як герб було прийнято й на західноукраїнських землях. Династичний знак Володимира Великого став символом соборної України.

19 лютого 1992 р. Верховна Рада України визнала тризуб малим Державним гербом. Великий Державний Герб України ще не затверджено парламентом.

Конституція України

Ст. 20. Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

4. Державний Гімн

Державний Гімн України – один з головних державних символів України поряд з прапором і гербом. Державним гімном є пісня «Ще не вмерла України і слава, і воля» на слова Павла Чубинського з невеликими змінами, музика Михайла Вербицького. Офіційна музична редакція ухвалена Верховною Радою 15 січня 1992 р. Текст гімну затверджено Законом України «Про Державний Гімн України» 6 березня 2003 р.

Конституція України

Ст. 20. Державний Гімн України – національний гімн на музику М. Вербицького зі словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

**Чубинський
Павло Платонович**
(1839–1884)

Український етнолог,
фольклорист, поет,
громадський діяч,
автор слів
Державного Гімну
України

Ще не вмерла України
і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії,
усміхнется доля.
Згинуть наші вороженьки,
як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття,
у своїй сторонці.
Душу й тіло ми положим
за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття,
козацького роду.

**Вербицький
Михайло Михайлович**
(1815–1870)

Український
композитор, хоровий
диригент, священик
УГКЦ, громадський
діяч, автор музики
Державного Гімну
України

Запитання та завдання до теми 2

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте форму правління, що існує в Україні після внесення змін до Конституції України Законом від 8 грудня 2004 р.

- А Президентська республіка
- Б Президентсько-парламентська республіка
- В Парламентсько-президентська республіка
- Г Парламентська республіка

2. Згідно з Конституцією України Державний Прапор України – це стяг з двох рівновеликих горизонтальних смуг:

- А Жовтого і блакитного кольорів
- Б Синього і жовтого кольорів
- В Чорного і малинового кольорів
- Г Жовтого і синього кольорів

3. За формою державного устрою Україна є:

- А Конфедерацією
- Б Федеративною державою
- В Унітарною державою
- Г Республікою

4. Групи громадян України, не українців за походженням, що виявляють почуття національної свідомості і спільності, – це:

- А Біженці
- Б Апатриди
- В Біпатриди
- Г Національні меншини

5. Державні службовці України зобов'язані володіти:

- А Англійською мовою
- Б Іншими мовами міжнародного спілкування
- В Російською та іншими мовами національних меншин
- Г Українською мовою

6. Малий Державний Герб України – це:

- А Зображення лева
- Б Козак з мушкетом
- В Знак Княжої Держави Володимира Великого
- Г Герб Війська Запорізького

II. Порівняйте.

- Парламентсько-президентська форма правління в Україні (за Конституцією зі змінами, внесеними 8 грудня 2004 р.) – президентсько-парламентська форма правління в Україні (за Конституцією 1996 р.).

III. Складіть історичну довідку про походження державних символів України.

Тема 3. Громадянство України

Кожен громадянин повинен направляти свої зусилля до того, щоб бути в змозі володарювати над своєю державою.

Арістотель, давньогрецький філософ

§ 63–64. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ

1. Поняття громадянства

Громадянство України – це стійкий, необмежений у просторі правовий зв'язок фізичної особи з Українською державою, заснований на юридичному визнанні державою цієї особи громадянином України, унаслідок чого особа і держава набувають взаємних прав і обов'язків в обсязі, передбаченому Конституцією та законами України.

Цей зв'язок виявляється в розповсюдженні на відповідну особу суверенної влади держави незалежно від місця її проживання – на території держави чи за її межами.

Система конституційно-правових норм, що регулюють питання громадянства, складає головний конституційно-правовий інститут – інститут громадянства. Джерелами цього інституту є:

- Конституція України;
- Закон України «Про громадянство України»;
- чинні міжнародні договори України з питань громадянства;
- підзаконні акти (наприклад, Укази Президента України).

Норми цих актів, виходячи з визнання права на громадянство як природного права людини, закріплюють принципи громадянства, повноваження органів державної влади та інших організацій, які беруть участь у вирішенні питань громадянства, і порядок їх вирішення.

Принципи громадянства – це ті вихідні положення, які визначають істотні риси відносин громадянства. Конституція України та Закон України «Про громадянство України» закріплюють принципи громадянства України.

Принцип єдиного громадянства означає, що якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України.

Принципи громадянства

- Принцип єдиного громадянства
- Запобігання виникненню випадків безгромадянства
- Неможливість позбавлення громадянина України громадянства України
- Визнання права на зміну громадянства
- Неможливість автоматичного набуття громадянства України іноземцем або особою без громадянства внаслідок укладання шлюбу з громадянином України
- Неможливість автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства другим з подружжя
- Рівність перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України
- Збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України

Відповідно до Закону України «Про громадянство України» громадянами України визнаються особи, які набули громадянство України відповідно до цього Закону.

2. Підстави набуття громадянства України

Закон України «Про громадянство України»

Ст. 6. Підстави набуття громадянства України.

Громадянство України набувається:

- за народженням;
- за територіальним походженням;
- внаслідок прийняття до громадянства;
- внаслідок поновлення у громадянстві;
- внаслідок усиновлення;
- внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування;
- внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- внаслідок встановлення батьківства;
- за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Набуття громадянства України за народженням (філіація) є основним способом набуття громадянства України. За цих обставин громадянство набувається на основі принципів «права крові» або «права ґрунту». У першому випадку дитина набуває громадянства батьків (одного з батьків) незалежно від місця народження, у другому – дитина стає громадянином тієї держави, на території якої вона народилася, незалежно від громадянства батьків.

Набуття громадянства України за територіальним походженням відбувається шляхом реєстрації. Прийняття до громадянства України (натуралізація) за заявою передбачає подання в письмовій формі відповідної заяви на ім'я Президента України.

Закон України «Про громадянство України»

Ст. 16. Необхідність згоди дітей під час набуття громадянства України.

Набуття громадянства України дітьми віком від 14 до 18 років може відбуватися лише за їхньою згодою.

Ст. 18. Вихід дітей віком від 14 до 18 років з громадянства України може відбуватися лише за їхньою згодою.

3. Умови прийняття до громадянства

Іноземець або особа без громадянства можуть бути прийняті до громадянства України за їх клопотанням.

Закон України «Про громадянство України»

Ст. 9. Умовами прийняття до громадянства України є:

- визнання і дотримання Конституції України та законів України;
- подання декларації про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство (для іноземців);
- безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років;
- отримання дозволу на імміграцію;
- володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування;
- наявність законних джерел існування.

Іноземці, які перебувають у громадянстві (підданстві) кількох держав, подають зобов'язання припинити громадянство (підданство) цих держав.

Іноземці, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, замість зобов'язання припинити іноземне громадянство подають декларацію про відмову особи, якій надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, від іноземного громадянства.

Умова про безперервне проживання на території України протягом п'яти років не поширюється на іноземців чи осіб без громадянства, які перебувають у шлюбі з громадянином України понад два роки, і на іноземців чи осіб без громадянства, які перебували з громадянином України понад два роки у шлюбі, що припинився внаслідок його смерті.

Для осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту надання їм статусу біженця в Україні чи притулку в Україні, а для осіб, що в'їхали в Україну як особи без громадянства, – на три роки з моменту в'їзду в Україну.

Для іноземців та осіб без громадянства, які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу за контрактом у Збройних Силах України, термін безперервного проживання на законних підставах на території

Україні встановлюється на три роки з моменту набрання чинності контракту про проходження військової служби у Збройних Силах України.

4. Підстави припинення громадянства України

Законом України «Про громадянство України» передбачено такі підстави припинення громадянства України:

- унаслідок виходу з громадянства України;
- унаслідок втрати громадянства України;
- за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

1. *Унаслідок виходу з громадянства України (репатріація).*

Громадянин України, який відповідно до чинного законодавства України є таким, що постійно проживає за кордоном, може вийти з громадянства України за його клопотанням, яке подається на ім'я Президента України.

2. *Унаслідок втрати громадянства України.*

Під втратою громадянства розуміють автоматичне припинення громадянства за таких обставин:

- добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття;
- набуття особою громадянства України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;
- добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є загальним військовим обов'язком чи альтернативною службою.

3. *За підставами, передбаченими міжнародними договорами України.*

Такими обставинами можуть бути, наприклад, оптація (вільний вибір громадянства тієї чи іншої держави в разі переходу частини території від однієї держави до іншої) або трансферт (перехід частини території супроводжується зміною громадянства без права вибору).

5. Органи, що вирішують питання громадянства

Органами, що вирішують питання громадянства, є Президент України, Комісія при Президентові України з питань громадянства, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства, Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва та консульські установи України.

Президент України

- Ухвалює рішення і видає Укази про прийняття до громадянства України і припинення громадянства
- Затверджує Положення про Комісію при Президенті України з питань громадянства
- Визначає порядок провадження за заявами

Комісія при Президенті України з питань громадянства

- Розглядає заяви з питань громадянства і вносить пропозиції Президенту України щодо їх задоволення
- Повертає документи про прийняття до громадянства України для їх оформлення відповідно до вимог
- Контролює виконання рішень, прийнятих Президентом України з питань громадянства

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства

- Установлює належність до громадянства України
- Готує подання про втрату особами громадянства України
- Виконує рішення Президента України з питань громадянства та ін.

Міністерство закордонних справ України

- Установлює належність до громадянства України
- Веде облік осіб, які набули громадянство України та припинили громадянство України
- Перевіряє за заявами осіб, які перебувають за кордоном, належність до громадянства України

Запитання та завдання до теми 3

I. Виконайте тестові завдання.

1. Визначте підставу набуття громадянства в такій ситуації: «Одесит Гершензон Я. у 1992 р. виїхав до Ізраїлю та набув іноземного громадянства. У 2017 р. на прохання батьків він повернувся в Україну на постійне проживання та подав заяву, у якій зобов'язався припинити іноземне громадянство».

- А За народженням
- Б Унаслідок усиновлення
- В Унаслідок прийняття до громадянства
- Г Унаслідок поновлення у громадянстві

2. З'ясуйте підставу припинення громадянства в такій ситуації: «19-річний мешканець Тернополя Безрідний О. добровільно вступив на військову службу до Збройних Сил Польської Республіки».

- А Вихід з громадянства України
- Б Втрата громадянства України

- В Підстави, передбачені міжнародними договорами України
- Г Позбавлення громадянства

3. Укажіть умови прийняття до громадянства України.

- А Наявність законних джерел існування
- Б Перебування у шлюбі з громадянином України
- В Визначні заслуги перед Україною, державний інтерес для України
- Г Володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування
- Д Зобов’язання припинити іноземне громадянство або відсутність іноземного громадянства
- Е Безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх трьох років

II. Порівняйте поняття.

- Підстави набуття громадянства – підстави припинення громадянства.
- Набуття громадянства за народженням – прийняття до громадянства.

III. Працюємо з документами

Ознайомтеся з текстом Закону України «Про громадянство України». Прочитайте ситуацію, знайдіть правові помилки та випишіть їх у ліву колонку таблиці. У праву колонку занотуйте свій коментар відповідно до чинного законодавства України.

Іноземець Безбатченко О. (36 років) працює фермером на власній землі сільськогосподарського призначення площею 20 га. Він не платить податки, тому що два роки тому його було обрано головою сільської ради. Рік тому він подав заяву про отримання громадянства України. Нещодавно йому повідомили, що до оформлення цієї процедури залишилося декілька днів. Дата отримання громадянства повинна збігтися з річницею одруження на громадянці України, і саме тому йому скорочують необхідний для отримання громадянства термін проживання в Україні до одного року.

Безбатченко О. разом з дружиною планували всиновити дитину з Хорватії (його бабківщини), але прочитали в газеті, що дитина не зможе найближчим часом отримати громадянство України, оскільки для усиновлених дітей термін проживання в Україні для отримання громадянства – 20 років. Майбутні батьки ознайомилися з переліком прав дитини, що викладений у Загальній декларації прав дитини, і мають намір опротестувати у Верховній Раді України положення українського законодавства, що не збігається з міжнародним.

Правові помилки	Коментар

IV. Розв'яжіть ситуацію. Дайте правову оцінку ситуації, спираючись на законодавство України.

Громадяни України сім'я Нерідних (чоловік, жінка, дочка 17 років і син 13 років) переїхали до Кракова (Польща) на постійне місце проживання. Батьки вирішили, що сім'я повинна прийняти громадянство Польщі. Діти були проти рішення батьків і хотіли залишитися в Україні з бабусею.

Тема 4. Міжнародне право прав людини

Рівність – це єдина і міцна основа для суспільного устрою, для порядку, законності, добрих звичаїв і відбору на високі посади людей, які справді для них придатні.

Бернард Шоу, англійський письменник

§ 65. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ В ГАЛУЗІ ПРАВ ЛЮДИНИ

1. Історія розвитку міжнародного права прав людини

У міжнародному праві норми про права людини спочатку виникали як реакція на жорстокі та нелюдські способи й методи ведення воєн. На основі цих норм сформувалося міжнародне гуманітарне право.

На межі XVIII–XIX ст. під впливом ідей гуманізму в суспільстві з'явилося більш широке розуміння прав людини, яке вплинуло на становлення міжнародного права прав людини. Перші такі міжнародні акти було спрямовано на боротьбу з рабством і работоргівлею (Декларація про заборону торгівлі неграми-невільниками 1815 р., Генеральний акт про Конго 1885 р., Брюссельська конвенція 1889 р. та ін.).

Але лише в XX ст. ідея прав людини опинилася дійсно в центрі світової політики. Після закінчення Першої світової війни Ліга Націй безпосередньо почала розробляти міжнародно-правові питання захисту прав національних, етнічних, релігійних і мовних меншин.

Після Другої світової війни питання захисту прав людини постало перед ООН, яка згідно зі ст. 1 Статуту зобов'язана «здійснювати міжнародне співробітництво в заохочуванні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії». Поява цієї норми у Статуті ООН не була випадковою: закріплюючи у Статуті ООН норму про права людини, держави одночасно створювали міжнародно-правову основу для об'єднаної боротьби

з тоталітаризмом, оскільки права людини та тоталітаризм за своєю природою несумісні.

Це положення Статуту дозволило Генеральній Асамблеї ООН проголосити в 1948 р. Загальну декларацію прав людини. Згодом велику кількість найважливіших універсальних міжнародних договорів про права людини було розроблено й ухвалено саме в рамках ООН. У рамках ООН розроблено значну кількість міжнародних документів, які хоча і не є юридично обов'язковими, проте узагальнили в собі величезний досвід захисту прав людини і тому набули значної морально-політичної ваги (Кодекс поведінки посадових осіб щодо підтримки правопорядку, Основні принципи незалежності судових органів та ін.).

Найважливішим досягненням міжнародного співробітництва щодо захисту прав людини стало створення міжнародного механізму захисту прав людини. Деякі з таких органів можуть розглядати індивідуальні скарги про захист прав людини в окремих державах і ухвалювати щодо них рішення, юридично обов'язкові для цих держав.

Україна є учасницею більшості універсальних договорів з прав людини і визнає для себе юрисдикцію Комітету з прав людини і Європейського Суду з прав людини. Це означає, що завжди зберігається можливість оскаржити дії державних органів у міжнародних установах із захисту прав людини. Конституція України визнає таке право (ст. 55).

Становлення міжнародного права прав людини пов'язане з розробкою й ухваленням міжнародних актів універсального характеру, у яких права людини було систематизовано, а також з формуванням міжнародних організаційних механізмів.

мів захисту цих прав. У міжнародному праві таку систематизацію було здійснено з 1948 по 1966 р. у серії нормативних актів, неофіційно іменованих Міжнародною хартією прав людини, яку складають Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права.

2. Міжнародні стандарти в галузі прав людини: поняття, акти, що їх закріплюють

Міжнародний рівень закріплення прав людини характеризує поняття «міжнародно-правові стандарти прав людини», що передбачає прийняття міжнародними організаціями правових стандартів, тобто еталонів, визначення найнеобхідніших благ людини.

Міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини – це встановлені в договірному порядку правові норми мінімально допустимого поведіння держави з людьми (громадянами, іноземцями, апатридами), які проживають на її території.

Найбільш універсального характеру міжнародно-правові стандарти прав людини набули у трьох взаємопов'язаних міжнародно-правових документах Організації Об'єднаних Націй.

Загальна декларація прав людини (1948)

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966)

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966)

Крім вищезазначених універсальних міжнародних стандартів у галузі прав людини, діють і регіональні – Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950), Американська конвенція з прав людини (1969), Африканська хартія прав людини і народів (1981). Як правило, регіональні стандарти більш детальні за своїм змістом і регламентують порядок захисту прав людини в разі їх порушення державою.

Міжнародні стандарти права і свобод людини мають такі функції:

- визначення переліку прав і свобод людини, які в обов'язковому порядку повинні бути визнані державами – учасницями тієї або іншої конвенції;

- формулювання змісту прав і свобод, які повинні втілитися в конституціях і законах держав – учасниць конвенції. Наприклад, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. розкриває поняття достатнього життєвого рівня. Це поняття включає достатнє харчування, одяг і житло для людини та її сім'ї;
- установлення зобов'язань держав із забезпечення реалізації проголошуваних прав і свобод. Наприклад, приєднавшись до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Україна була зобов'язана скасувати смертну кару як вид кримінального покарання;
- фіксація обмежень і заборон, пов'язаних з реалізацією прав і свобод людини.

Україна є учасницею основних міжнародних конвенцій у галузі прав людини. З урахуванням їхніх норм створювалася Конституція України. Серед найважливіших загальних документів, з якими повністю узгоджуються положення Конституції України, – Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966), Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод з Протоколами (1950), Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі (1975) та ін.

§ 66. ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ

1. Основоположні права та свободи людини

Головним елементом правового статусу людини є права та свободи. У правах та свободах не лише фіксуються стандарти поведінки, які вважаються обов'язковими, корисними, доцільними для нормальної життєдіяльності суспільства, а й розкриваються основні принципи взаємовідносин держави і особи.

Права людини – це соціальна спроможність людини вільно діяти, самостійно обирати вид і міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних матеріальних і духовних потреб людини шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначених законодавчими актами.

Поняття «свобода» пов'язане з характеристикою таких діянь особи, які визначають сферу її самостійності, захисту від втручання в її внутрішній світ (свобода думки, свобода світогляду і віросповідання тощо).

Основні права людини становлять певну систему та класифікуються за різними підставами:

За суб'єктом права

- Права людини
- Права громадянина

За черговістю включення до правових документів

- Права першого покоління
- Права другого покоління
- Права третього покоління
- Права четвертого покоління (на етапі становлення)

За генезисом (розвитком)

- Природні (природжені)
- Похідні від природних

За змістом

- Особисті (громадянські) права і свободи
- Політичні
- Соціально-економічні та інші

Відповідно до Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що була ратифікована Україною, основоположними правами і свободами визнаються:

- право на життя;
- заборона катування;
- заборона рабства і примусової праці;
- право на свободу та особисту недоторканність;
- право на справедливий суд;
- ніякого покарання без закону;
- право на повагу до приватного та сімейного життя;

- свобода думки, совісті та релігії;
- свобода вираження поглядів;
- свобода зібрань та об'єднання;
- право на шлюб;
- право на ефективний засіб юридичного захисту;
- заборона дискримінації.

2. Покоління прав людини

Щодо класифікації прав, свобод та обов'язків за черговістю включення до конституції та міжнародних правових документів, *перше покоління* включає проголошені буржуазними революціями (XVII–XVIII ст.) громадянські й політичні права, які отримали назву «негативних», тобто таких, що виражають незалежність особистості від держави, позначають межі її втручання у сферу свободи людини (право на життя, недоторканність житла).

Друге покоління стосується соціальних, економічних і культурних прав, що дістали закріплення в міжнародно-правових документах і конституціях багатьох країн до середини ХХ ст. Цю групу прав інколи називають «позитивними», оскільки їх реалізація вимагає «позитивного втручання» держави, створення відповідних механізмів реалізації. Це – право на відпочинок, на соціальне забезпечення, на освіту.

До третього покоління належать солідарні або колективні права, існування яких пов'язане з глобальними проблемами людства і які належать більше націям, народам чи територіальним громадам, ніж окремим індивідуумам. Це право на мир, безпечне довкілля, місцеве самоврядування, територіальну цілісність, суверенітет. Становлення цієї групи прав почалося після Другої світової війни. Основи цих прав закладено в міжнародних документах (Статуті ООН, Загальній декларації прав людини, Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 р., Міжнародних пактах 1966 р. тощо). На думку деяких учених, третє покоління охоплює права тих категорій громадян (дітей, жінок, молоді, людей похилого віку, людей з інвалідністю, біженців та ін.), які із соціальних, політичних, фізіологічних та інших причин не мають рівних можливостей з іншими громадянами щодо здійснення загальних для всіх людей прав і свобод і через це потребують певної підтримки з боку держави та міжнародної спільноти.

Четверте покоління прав людини почало формуватися в 1990-х роках. Звертаючись до зарубіжного досвіду, слід від-

значити таку новаційну категорію Хартії Європейського Союзу про основні права, як «право на цілісність особи». Пункт 1 ст. 3 встановлює, що кожна людина має право на власну фізичну і душевну цілісність, а п. 2 конкретизує: застосовуючи досягнення медицини і біології, необхідно особливо дотримуватися таких вимог: 1) добровільна і належним чином оформлена згода зацікавленої особи відповідно до правил, встановлених законом; 2) заборона застосування евгеніки, особливо тієї її частини, що має на меті селекцію людей; 3) заборона використання людського тіла і його частин як джерела прибутку; 4) заборона відтворення людини за допомогою клонування. Щодо змісту цього покоління прав і свобод людини однастайна думка поки що відсутня.

Ці права є результатом втручання у психофізичну сферу життя людини: право людини на штучну смерть (евтаназію); право жінки на штучне запліднення і виношування дитини для іншої сім'ї; вирощування органів людини з її стовбурових клітин.

Права людини третього і четвертого поколінь відрізняються від прав двох попередніх поколінь тим, що перебувають у стадії юридичного оформлення і не мають обов'язковості. Вони містяться тільки в резолюціях міжнародних організацій.

Перше покоління	Друге покоління	Третє покоління	Четверте покоління
<ul style="list-style-type: none"> ● Право на життя ● Право на свободу та особисту недоторканність 	<ul style="list-style-type: none"> ● Право на відпочинок ● Право на освіту ● Право на соціальне забезпечення ● Право створювати профспілки 	<ul style="list-style-type: none"> ● Право на мир ● Право на незалежність ● Право на безпечне довкілля ● Право на інформаційний простір 	<ul style="list-style-type: none"> ● Право людини на штучну смерть (евтаназію) ● Право жінки на штучне запліднення і виношування дитини для іншої сім'ї

3. Гарантії та механізми захисту прав людини: поняття і види

Поняття «механізм» розкривається як система правових засобів, метою яких є захист прав людини. Необхідними умовами забезпечення діяльності механізму захисту прав людини є гарантії основних прав і свобод людини.

Гарантії прав і свобод людини і громадянина – це умови та засоби, що забезпечують ефективну реалізацію прав і свобод кожною людиною і громадянином.

Розрізняють соціально-економічні, політичні, ідеологічні та юридичні гарантії.

Соціально-економічні гарантії передбачають наявність відповідного середовища та матеріальної основи, які забезпечили б реалізацію прав, свобод і обов'язків, наприклад, соціальної стабільності, динамічної економіки, належної інфраструктури.

Політичні гарантії – це відповідним чином орієнтована політика держави, що включає народовладдя, багатопартійність, гласність політичного життя, підконтрольність державних органів громадянам та їх об'єднанням.

Ідеологічні гарантії – це загальна, політична і правова культура суспільства та посадових осіб держави.

Юридичні (спеціальні) гарантії охоплюють усі правові засоби, які забезпечують реалізацію прав, свобод і обов'язків людини. До них належать:

- право на *судовий захист*. Кожна людина має право оскаржити в суді рішення і дії органів державної влади, місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб;
- право на *відшкодування* за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування *завданої людині матеріальної і моральної шкоди*;
- право *знати свої права та обов'язки*;
- право на *правову допомогу*. Правова допомога надається як державними органами, так і недержавними інститутами, серед яких перше місце посідає адвокатура. У визначених законом випадках надання такої допомоги здійснюється безоплатно;
- право *не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази*;
- *презумпція невинуватості*. Особа вважається невинною і не може бути піддана покаранню, доки її вину не буде доведено. Обвинувачений не повинен доводити свою невинуватість, навпаки, тягар доведення вини лежить на державі;
- право *не свідчити проти себе і своїх близьких*. Ця конституційна норма є своєрідним продовженням презумпції невинуватості. Вона покликана усунути моральний конфлікт між обов'язком особи казати правду і обов'язком перед членами своєї родини, рідними та близькими.

Для надійного захисту прав людини важливе значення має співробітництво держав у цій галузі та створення системи

міжнародного контролю за втіленням у життя взятих ними юридичних зобов'язань. Сучасний міжнародно-правовий механізм захисту прав і свобод людини охоплює міжнародні організації та установи, що безпосередньо розглядають питання, пов'язані з порушенням прав і свобод людини, а саме:

Центр з прав людини
Економічної
і соціальної
ради ООН

Рада ООН
з прав
людини

Спеціальні
органи ООН
(наприклад,
Комітет з прав
дитини)

Верховний
комісар ООН
з прав
людини

Європейський Суд
з прав
людини

§ 67. МІЖНАРОДНІ ДОКУМЕНТИ З ПРАВ ЛЮДИНИ

1. Загальна декларація прав людини

Загальна декларація прав людини, ухвалена 10 грудня 1948 р., і досі залишається унікальним документом. Це перший міжнародний акт, у якому викладено громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права людини. Уперше їх було систематизовано в міжнародному документі як перелік прав і свобод. Декларація проголосила необхідність єдиного для всіх розуміння прав людини.

Загальну декларацію прав людини ухвалено Генеральною Асамблеєю ООН у формі резолюції. Це викликає чимало питань про юридичну силу цього документа, тому що за загальним правилом резолюції Генеральної Асамблеї ООН мають рекомендаційний характер. Утім більшість юристів поділяють думку про те, що норми Декларації є відображенням звичаєво-правових норм і тому мають характер міжнародно-правового зобов'язання.

Ухвалена
Генеральною
Асамблеєю ООН
10 грудня 1948 р.

**Загальна
декларація
прав людини
(1948)**

Документ
складається
з преамбули
та 30 статей

Декларація складається з 30 статей, які покладено в основу подальших міжнародних договорів, у регіональні документи з прав людини, національні конституції та інші закони.

Міжнародний законопроект з прав людини складався із Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права і Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та двох факультативних протоколів до нього. У 1966 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила зазначені вище два докладних договори, які завершували Міжнародний законопроект з прав людини. У 1976 р., після того як договори було ратифіковано достатнім числом окремих держав, законопроект набув статусу міжнародного права.

Загальна декларація прав людини

Ст. 1. Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні одне до одного в дусі братерства.

Ст. 2. Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища.

2. Міжнародні договори з прав людини

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. є одним з найавторитетніших міжнародно-правових договорів про права людини. Його текст можна умовно розділити на дві частини: статті, у яких викладено зміст громадянських і політичних прав, і статті, що стосуються міжнародного контролю за дотриманням цих прав. Формулювання статей про права людини не залишають сумнівів у їхньому імперативному характері. Це є наслідком розуміння того, що з дотриманням саме громадянських і політичних прав пов'язані гарантії особистої свободи людини та рух суспільства до дійової демократії. Держави-учасниці зобов'язані забезпечити в межах своєї юрисдикції дотримання громадянських і політичних прав у повному обсязі. Пакт надає державі право обмежити деякі з проголошених прав. Контроль за дотриманням норм Пакту, включаючи розгляд індивідуальних скарг, здійснює міжнародний орган – Комітет з прав людини.

Тобто якщо міжнародний чи національний суд посилається на норми Декларації, у дійсності він застосовує аналогічну звичаєву міжнародно-правову норму. Норми Декларації є підтвердженням існування звичаєво-правових норм.

Документ складається з преамбули, 53 статей, дві третини яких присвячено безпосередньо правам людини, і двох факультативних протоколів. Основну частину істотних положень документа присвячено захисту традиційних громадянських (особистих) і політичних прав, які викладено в Загальній декларації прав людини 1948 р. і закріплено в Пакті.

Перший факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, підписаний у 1966 р., надав Комітету з прав людини компетенцію приймати та розглядати повідомлення (скарги) від осіб про те, що вони є жертвами порушень державою – учасницею Пакту та цього Протоколу якогось із прав, викладених у Пакті. Україна ратифікувала Протокол і визнає юрисдикцію Комітету.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. було підписано одночасно з Міжнародним пактом про громадянські і політичні права. Його юридичні особливості пов'язані з особливостями проголошених у ньому економічних, соціальних і культурних прав. Економічні, соціальні та культурні права є невід'ємними, як і громадянські та політичні права, і не менш важливими. Проте існують суттєві особливості в реалізації економічних, соціальних і культурних прав. Вони *витратні*, тобто обсяг їх реалізації залежить від економічного добробуту держави, а тому не може бути однаковим у різних країнах. *Реалізація* цих прав пов'язана з розширенням патерналістських (від лат. *paternus* – батьківський) функцій держави, що завжди містять потенційну загрозу авторитаризації влади, а тому повинні мати межі. *Формулювання* статей Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права за загальним правилом є диспозитивними і не передбачають прямої дії.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права

Ст. 7. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, включаючи, зокрема:

а) винагороду, що забезпечувала б як мінімум усім трудящим:

- *справедливу зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці, причому, зокрема, жінкам повинні гарантуватись умови праці, не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю;*
  - *задовільне існування для них самих та їхніх сімей відповідно до постанов цього Пакту;*
- б) умови роботи, що відповідають вимогам безпеки та гігієни;*
- в) однакову для всіх можливість просування по роботі на відповідні більш високі ступені виключно на підставі трудового стажу і кваліфікації;*
- г) відпочинок, дозвілля і розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку так само, як і винагороду за святкові дні.*

§ 68. СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

1. Міжамериканська та європейська системи захисту прав людини

В основу механізму функціонування регіональних систем захисту прав людини, зазвичай, покладено діяльність судових інституцій. Ця особливість відрізняє їх від універсальних, зокрема системи ООН.

Європейська система захисту прав людини Ради Європи – найстаріша регіональна і найефективніша нині система у світі. Правовою підставою функціонування системи є Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Конвенція передбачає право індивіда на подачу скарги щодо держави, а також розгляд спорів між державами. Зазначимо, що в перелік прав і свобод, закріплений у Конвенції, включено громадянські та політичні права. Захист економічних, соціальних і культурних прав передбачено Європейською соціальною хартією 1961 р. У редакції Конвенції від 1950 р. передбачено триланковий механізм контролю за виконанням її положень:

- 1) Європейська комісія з прав людини,
- 2) Європейський Суд з прав людини;
- 3) Комітет Міністрів Ради Європи.

Комісія мала два завдання: визначити відповідність поданої скарги вимогам Конвенції та вжити заходів з вирішення скарги по суті через процедуру примирення. Скарги, щодо яких не було досягнуто порозуміння, передають у Суд. Індивіда в Суді

представляла Комісія. Якщо рішення Комісії мали рекомендаційний характер, то рішення Суду є остаточними й обов'язковими для сторін. Комітет Міністрів виконував функцію контролю за виконанням рішень Суду.

Суд та Комісія не працювали на постійній основі. Якщо врахувати, що вичерпання національних засобів вирішення проблеми займало певний час, то дуже часто від початку виникнення спору до його вирішення на європейському рівні проходило декілька років, що значно знижувало ефективність наслідків ухваленого судового рішення.

Зі збільшенням напливу скарг зростали труднощі у функціонуванні системи. У 1998 р. було ухвалено Протокол № 11 до Конвенції 1950 р., який передбачав реорганізацію створеного Конвенцією контрольного механізму. Основні зміни полягали в об'єднанні Комісії та Суду в єдиний Європейський Суд з прав людини. У рамках Суду було сконцентровано всі процедури, весь процес розгляду спору чи скарги.

Суд почав працювати на постійній основі, його оперативність зросла. Таким чином, зменшилася кількість етапів проходження скарг. Ці заходи сприяли прискоренню розгляду справ, підвищенню ефективності роботи Суду, зміцненню довіри до європейської системи захисту прав людини.

Правову основу *американської системи захисту прав людини* становлять декілька актів. У 1948 р. у рамках ОАД (Організації американських держав) ухвалено Американську декларацію прав і обов'язків. Міжамериканську конвенцію з прав людини ухвалено в 1969 р. У 1988 р. Конвенцію доповнили Додатковим протоколом (Протокол Сан-Сальвадор), який додав перелік економічних, соціальних і культурних прав. Обсяг, передбачений Конвенцією, містить широкий перелік прав.

Механізм Конвенції складається з двох органів:

- Міжамериканської комісії з прав людини;
- Міжамериканського суду з прав людини.

Комісія розглядає заяви осіб, груп осіб, неурядових організацій та держав. Також Комісія надає послуги з метою мирного вирішення спорів. Серед інших функцій можна зазначити діяльність Комісії з розвитку і розповсюдження знань про права людини серед народів Америки, підготовку досліджень, доповідей, відповідні рекомендації урядам. Комісія також

надає доповідь про результати своєї роботи Генеральній Асамблеї ОАД.

Таким чином, до особливостей міжамериканської системи захисту прав людини можна віднести включення в систему соціальних, економічних і культурних прав.

2. Міжнародний моніторинг здійснення та забезпечення прав людини

Моніторинг, на різних етапах його здійснення, може містити в собі контроль, повчання (поради), нагляд, спостереження, оцінку, прогнозування та ін. Усі ці складові в сукупності складають зміст правового моніторингу.

Міжнародний моніторинг здійснення та забезпечення прав людини – це комплекс регулярних процедур, пов’язаних з наглядом, вивченням, аналізом, оцінкою, нагадуванням та прогнозуванням і контролем, здійснюваних органами та спеціалізованими міжнародними установами з метою відстеження виконання державами-членами взятих на себе зобов’язань, а також запобігання порушенням прав людини та зміцнення демократичної стабільності.

Наприклад, особливим видом моніторингу залежно від його предмета є моніторинг виконання рішень Європейського Суду з прав людини державами – сторонами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Класифікація моніторингу залежно від предмета є найбільш змістовною та містить інші підвиди моніторингу, а саме:

- за формою (юридичний і політичний);
- за колом суб’єктів, які здійснюють моніторинг (наприклад, моніторинг Комітету Міністрів Ради Європи, моніторинг Парламентської Асамблеї Ради Європи);
- за напрямками діяльності (демократія, права людини, верховенство права, соціальний вимір, освіта, культура, спорт та ін.).

3. Система міжнародного захисту прав людини

Міжнародна система захисту прав людини – це розгалужена система з декількох десятків універсальних міжнародних органів з прав людини з різним обсягом компетенції, основною метою діяльності яких є захист прав людини.

Універсальні органи з прав людини мають компетенцію, що поширюється на значну кількість держав світу і, як правило, винятково на ті держави, які є учасницями відповідного універсального міжнародного договору про права людини

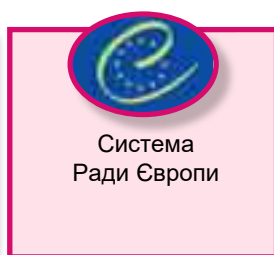
(Комітет з прав людини, Комітет з прав дитини та ін.). Жоден з універсальних міжнародних органів з прав людини не є повноцінним міжнародним судовим органом.

Механізм міжнародного захисту прав людини та основоположних свобод включає універсальну та регіональні системи міжнародного захисту. Правовою основою універсальної системи міжнародного захисту прав людини та основоположних свобод є міжнародні пакти та конвенції, ухвалені в системі органів ООН та її спеціалізованих установ.

Структуру цієї системи складають різноманітні органи та процедури ООН, що функціонують у галузі прав людини, зокрема Підкомісія з питань заохочення і захисту прав людини, Комісія зі статусу жінок. У березні 2006 р. ООН ухвалила рішення про створення замість Комісії з прав людини Ради з прав людини, яка за повноваженнями має посісти місце поряд з такими основними структурними елементами, як Генеральна Асамблея та Рада Безпеки ООН. До системи ООН також входять Комітет з прав дитини, Комітет з ліквідації расової дискримінації, Комітет проти катувань, Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, Центр прав людини, такі міжнародні посадові особи, як Верховний комісар ООН з прав людини, у справах біженців тощо. ООН постійно реформується, відповідаючи на виклики часу.

Регіональні системи міжнародного захисту прав людини та основоположних свобод є системами забезпечення регіонального співробітництва держав, що суттєво доповнюють універсальну систему з урахуванням особливостей певного регіону і ступеня врегульованості відносин у цих регіонах.

Європейська система захисту прав людини та основоположних свобод складається з трьох основних компонентів:

У рамках системи ОБСЄ вироблено механізм створення норм прав людини і контролю за їх виконанням. Відправним моментом є підписання в 1975 р. в Гельсінкі Заключного акта

Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, що містить найважливіші демократичні принципи з прав людини. Держави зобов'язалися дотримуватися прав людини без огляду на раси, стать, мову, поважати людську гідність, розвивати контакти між людьми. Юридичні акти, що ухвалювалися на подальших зустрічах, розглянемо окремо.

Система Європейського Союзу має чотири основні органи: Європарламент, Раду, Комісії ЄС і Суд ЄС. Провідне місце в захисті прав і свобод людини належить Суду ЄС (м. Люксембург), юрисдикція суду є обов'язковою для держав-членів.

Головним органом із захисту прав та основоположних свобод у Раді Європи є Європейський Суд з прав людини (м. Страсбург, Франція), який діє на основі Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Запитання та завдання до теми 4

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте назву міжнародного акта, що «відображає загальну домовленість народів світу та є зобов'язанням для членів міжнародного співтовариства», який було ухвалено Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р.

- А Статут ООН
- Б Загальна декларація прав людини
- В Міжнародний пакт про громадянські і політичні права
- Г Конвенція про права дитини

2. До третього покоління прав людини належить:

- А Право на відпочинок
- Б Право жінки на штучне запліднення
- В Право на особисту недоторканність
- Г Право на мир

3. До переліку основних прав людини за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод не належить:

- А Право на справедливий суд
- Б Заборона катування
- В Право на повагу до приватного життя
- Г Право на працю та відпочинок

4. Під час підписання Заключного акта Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (1975) було створено названу організацію.

- А ООН
- Б Рада Європи
- В ОБСЄ
- Г Європейський Суд

5. Свобода – це:

- А Міра можливої поведінки
- Б Міра необхідної поведінки
- В Способи необхідної поведінки
- Г Способи можливої поведінки

II. Порівняйте поняття.

- Права людини – свободи людини.

Тема 5. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина

Немає людини, яка б не любила свободу; але справедлива людина вимагає її для всіх, а несправедлива – лише для себе.

Людвіг Берне, німецький публіцист і письменник

§ 69. КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

1. Поняття конституційних прав і свобод людини і громадянина

Визнання і захист прав людини – головний обов'язок держави. Держава не наділяє особу правами, а лише визнає їх існування. Ухваливши Конституцію, Україна визнала й узяла під свій захист права людини.

Поняття «права людини» складне й багатогранне. Сутність цього поняття проявляється в таких аспектах:

- права з'являються в людини від моменту народження як невід'ємні умови фізичного й соціального існування та розвитку і водночас як засіб і мета життя;
- за змістом права людини – це такі соціальні можливості людини, які пов'язані з конкретно-історичними умовами, економічним і культурним рівнем життя суспільства;
- права людини – це категорія можливої поведінки людини; їх реалізація залежить від бажання конкретної людини, а держава не може і не повинна примушувати до використання прав;
- права людини мають універсальний характер, неподільні, взаємопов'язані та взаємообумовлені, є надбанням кожної людини.

Поняття «свобода» пов'язане з характеристикою таких діянь особи, які визначають сферу її самостійності, захисту

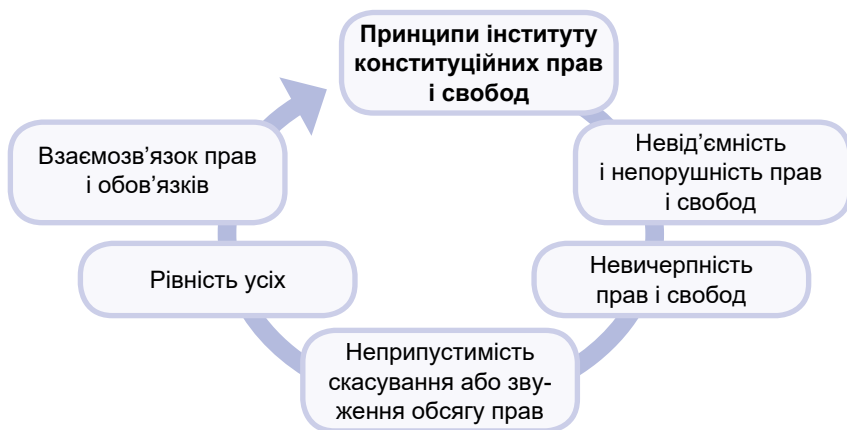

від втручання в її внутрішній світ (свобода думки, свобода світогляду і віросповідання тощо).

Свобода – це суб’єктивне право особи, яке проявляється в способах її можливої поведінки.

Забезпечуючи права і свободи людини, держава вимагає від неї певної поведінки, що формулюється в системі юридичних обов’язків.

Основи правового статусу особи визначають лише права, свободи та обов’язки людини і громадянина, які отримали конституційне закріплення і, завдяки цьому, називаються основоположними правами, свободами та обов’язками людини і громадянина.

2. Гарантії конституційних прав і свобод

Найвищою гарантією прав і свобод людини і громадянина є конституційний лад України, заснований на неухильному дотриманні Конституції України та законів України, принципах і нормах міжнародного права.

Суб’єктом, на якого покладають обов’язки щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, є *держава*. Роль держави як головного гаранта прав і свобод впливає зі змісту статей Конституції України.

Конституція України

Ст. 3. ...*Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави.*

Ст. 22. ...Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Функція держави як головного гаранта прав і свобод реалізується за допомогою різних правових засобів через усю систему органів державної влади.

Президент України

- Гарант прав і свобод людини і громадянина (ст. 102 Конституції України)

Верховна Рада України

- Здійснює захист прав і свобод через відповідну законодавчу діяльність (ст. 92 Конституції України), призначає на посаду та звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ст. 101 Конституції України)

Кабінет Міністрів України

- Уживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина (ст. 116 Конституції України)

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

- Здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина

Суди

- Згідно зі ст. 55 Конституції України права людини захищаються судом
- Судовий захист здійснюють як суди загальної юрисдикції, так і Конституційний Суд України

3. Омбудсман

Омбудсман (від швед. *ombudsman* – уповноважений) – це посадова особа, на яку покладаються функції контролю за дотриманням законних прав та інтересів громадян у діяльності органів виконавчої влади і посадових осіб.

Офіційні назви посади в різних країнах розрізняються. На сучасному етапі посада омбудсмана існує в понад 100 країнах

світу. В Україні посада омбудсмана існує з 1998 р. і називається «Уповноважений Верховної Ради України з прав людини».

У Конституції України в ст. 101 передбачено створення нового конституційного органу – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини для здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина. Ст. 55 Конституції України проголошує право кожного звертатися до Уповноваженого з прав людини за захистом своїх прав. Уповноважений з прав людини є невід’ємним елементом конституційної системи захисту прав і свобод людини і громадянина.

Конституція України та ухвалений на її основі 1997 р. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» передбачають створення «сильної» моделі омбудсмана, яка характеризується такими особливостями:

- високим конституційним статусом Уповноваженого з прав людини;
- незалежністю Уповноваженого від будь-якого органу державної влади або місцевого самоврядування, їх посадових осіб;
- широкою юрисдикцією Уповноваженого, яка поширюється як на органи державної влади, включаючи суди, так і на органи місцевого самоврядування та їх посадових осіб;
- правом ініціювати обов’язкові для розгляду подання з викладенням рекомендацій щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини;
- значними повноваженнями щодо проведення перевірок для виявлення випадків порушень прав людини та здійснення постійного моніторингу за станом дотримання прав і свобод людини.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини обирається на посаду Верховною Радою України шляхом таємного голосування, що забезпечує йому легітимність, а також є гарантією незалежності від усіх гілок державної влади, включаючи законодавчу. Повноваження Уповноваженого не можуть бути припинені, обмежені в разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України або її розпуску, введення воєнного або надзвичайного стану в Україні чи окремих місцевостях.

Під час здійснення своїх посадових обов’язків Уповноважений без згоди Верховної Ради не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий, заарештований, підданий обшуку, а також особистому огляду. Кримінальну

справу проти Уповноваженого може порушити тільки Генеральний прокурор України.

Сфера компетенції українського омбудсмана є досить широкою. Предметом його контролю є діяльність усіх посадових і службових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування.

Для виконання передбачених законом функцій Уповноваженого наділено широким комплексом прав, а саме правом:

- невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради, Прем'єр-міністром, Головами Конституційного, Верховного Судів України, Генеральним прокурором України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування;
- безперешкодного відвідування будь-якого з органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, у тому числі місць утримання затриманих, установ пенітенціарної системи, психіатричних лікарень;
- ознайомлення з документами, у тому числі таємними, в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях, органах прокуратури, включаючи справи, які знаходяться в судах;
- бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій, у тому числі на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошується закритим.

Здійснивши провадження, Уповноважений має право направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого в разі виявлення порушень прав і свобод людини для вжиття цими органами заходів у місячний термін.

§ 70. ОСОБИСТІ ПРАВА І СВОБОДИ

1. Особисті (громадянські) права і свободи

Громадянські права – це можливості людей, що характеризують їхнє фізичне і біологічне існування, задоволення матеріальних і духовних потреб.

Особисті права і свободи розглядаються у правовій теорії та практиці як свобода людини приймати рішення незалежно від держави.

Духовна і фізична свобода людини від державного контролю історично сформувалася раніше від інших прав і свобод. Їхньою особливістю є те, що вони за суттю є природними правами людини і не пов'язані з належністю людини до громадянства. Більшість з особистих прав і свобод є не лише невід'ємними, а й такими, що не можуть бути обмежені.

Конституція України закріплює такі особисті (громадянські) права і свободи:

- право на життя та право на захист свого життя і здоров'я;
- право на повагу до своєї гідності;
- право на свободу та особисту недоторканність;
- право на недоторканність житла;
- право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції;
- право на невтручання в особисте життя, право громадян знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе і членів сім'ї, право на спростування недостовірної інформації про себе і членів сім'ї;
- свободу пересування, право вільного вибору місця проживання та право вільно залишати територію України та повертатися будь-коли в Україну;
- право на свободу світогляду та віросповідання;
- право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та відшкодування завданої порушенням цього права шкоди;
- право на судовий захист та інші права.

2. Право на свободу світогляду і віросповідання

Право на свободу світогляду і віросповідання є складовою системи конституційних прав і свобод людини та класифікується як особистісне, немайнове право, спрямоване на конкретизацію свободи і вільний розвиток особи.

Свобода світогляду означає право мати власну позицію сприйняття світу, навколишнього середовища, сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати взагалі ніякої. Вільно, на власний розсуд, виховувати своїх дітей і прищеплювати їм той світогляд, який батьки вважають найкращим. Це право забезпечується охороною держави, оскільки ніхто не має права нав'язувати іншій людині свою точку зору, примушувати до певного світогляду та релігії.

Свобода віросповідання – право сповідувати, практикувати будь-яку релігію. Починаючи з ХХ ст. також тлумачиться

як право не сповідувати жодну з релігій. Свободу віросповідання закріплено в багатьох правових документах, міжнародних та національних, зокрема в Конституції України.

Конституція України

Ст. 35. *Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.*

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

У 1991 р. Верховною Радою України ухвалено закон «Про свободу совісті та релігійних організацій». Ст. 4 цього закону говорить, що всі громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується.

Реалізуюючи своє право на свободу світогляду і віросповідання, громадяни мають право вільно сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати взагалі ніякої, обирати релігійну літературу, встановлювати і підтримувати міжнародні контакти, виїжджати за кордон для паломництва, брати участь у різних релігійних організаціях. Визнання цього права надає людині захист від примусу щодо прийняття релігії або переконання. Можуть накладатися лише ті обмеження, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки і порядку.

Законодавством встановлено кримінальну відповідальність за перешкоджання релігійній діяльності, яка не порушує права і свободи громадян, а також за організацію релігійної групи, яка несе загрозу життю і здоров'ю громадян.

§ 71. ПОЛІТИЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ

1. Політичні права і свободи

Політичні права – це можливості громадянина брати участь у громадському та державному житті, вносити пропозиції про поліпшення роботи державних органів, безпосередньо брати участь у різних об'єднаннях громадян.

Політичні права і свободи, як і особисті, називають негативними, маючи на увазі те, що держава не зобов'язана вживати якихось позитивних дій для їх забезпечення, а повинна утриматися від зазіхань на права і свободи, які входять до цих двох груп, тобто вони розглядаються як свобода людини від держави, право людини на невтручання держави.

Конституція України

Ст. 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом.

Ст. 38. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Ст. 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Ст. 40. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

2. Право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації

Свобода об'єднань – це одне з ключових політичних прав людини, яке дає їй можливість вільно об'єднуватися з іншими людьми для реалізації своїх прав і свобод.

Право громадян на свободу об'єднання є невід'ємним правом людини, закріпленим Загальною декларацією прав людини (ст. 20), гарантується Конституцією України.

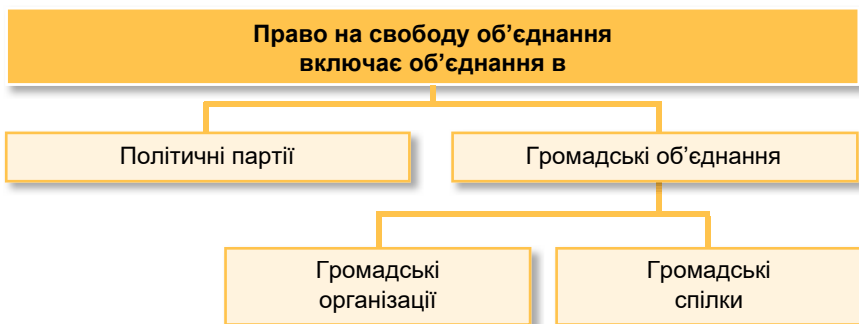
На основі цього права громадяни мають можливість об'єднуватися в політичні партії та громадські організації. Ці права закріплено Законами України «Про політичні партії в Україні» та «Про громадські об'єднання».

 Політична партія – це зареєстроване згідно із законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має на меті сприяти формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Утворення і діяльність політичних партій забороняється, якщо їхні програмні цілі або дії спрямовано:

- на ліквідацію незалежності України;
- на зміну конституційного ладу насильницьким шляхом;
- на порушення суверенітету та територіальної цілісності України;
- на підрив безпеки держави;
- на незаконне захоплення державної влади;
- на пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі;
- на посягання на права і свободи людини;
- на посягання на здоров'я населення;
- на пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їх символіки.

Політичні партії не можуть мати воєнізованих формувань. Діяльність політичної партії може бути заборонена лише за рішенням суду.

 Громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та (або) юридичних осіб приватного права

для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів.

Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка. *Громадська організація* – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи. *Громадська спілка* – це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи.

Право на об'єднання в політичні партії та громадські об'єднання громадяни реалізують винятково добровільно. Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян або обмежений у праві добровільного виходу з нього.

§ 72. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАВА І СВОБОДИ

1. Економічні права і свободи

На відміну від особистих і політичних прав і свобод економічні, соціальні та культурні права і свободи є позитивними – їх забезпечення вимагає від держави певних дій.

Соціально-економічні права – це можливості задоволення життєвих потреб людини і отримання від держави захисту економічної свободи і соціальних пільг.

Економічні, соціальні і культурні права і свободи складають особливу групу прав і свобод людини і громадянина. Вони пов'язані з концепцією соціальної держави та стосуються таких сфер життєдіяльності, як власність, трудові відносини, відпочинок, матеріальні та духовні потреби людини.

До економічних прав належать:

- право на приватну власність і право користуватися об'єктами права державної та комунальної власності. Кожен має право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності;
- право на підприємницьку діяльність. Кожна людина має право на свій ризик здійснювати діяльність, спрямовану на систематичне одержання прибутку.

Зміст кожного із цих основних прав і свобод розкривається у відповідних статтях Конституції України та деталізується в чинному законодавстві України.

2. Соціальні права і свободи

Соціальні права – це права на гідний людини рівень життя і соціальний захист з боку суспільства і держави.

До соціальних прав, які закріплено Конституцією України, належать:

- право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку людина вільно обирає або на яку вільно погоджується. Використання примусової праці в Україні заборонено;
- право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів;
- право на відпочинок. Відпочинок складається з днів щотижневого відпочинку, святкових днів, щорічної відпустки;
- право на соціальний захист. Громадяни України мають право на соціальний захист у разі повної, часткової чи тимчасової втрати працездатності; втрати годувальника; безробіття з незалежних від них обставин; у старості та інших випадках;
- право на житло;
- право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло;
- право на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування.

3. Культурні (духовні) права і свободи

Культурні права – це можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу (нації) та всього людства.

Конституція України закріплює такі культурні права і свободи людини і громадянина:

- право на освіту; повна загальна середня освіта є обов'язковою;
- право на користування досягненнями вітчизняної та світової культури;

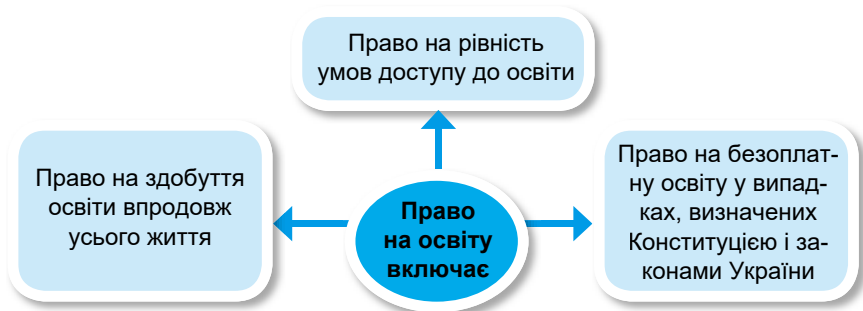
- право на свободу наукової, технічної та художньої творчості;
- право на захист інтелектуальної власності; право на використання результатів інтелектуальної, творчої діяльності тощо.

4. Право на освіту

Право на освіту гарантується Конституцією і Законами України, зокрема Законом України «Про освіту».

Кожен має право на освіту. Право на освіту гарантується незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, соціального та майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та ознак.

Держава здійснює соціальний захист осіб, що навчаються, незалежно від форм їх навчання і типів закладів освіти, де вони навчаються.

Особа має право здобути кожен рівень кваліфікації професійної освіти та кожен ступінь вищої освіти за кошти державного або місцевого бюджету один раз. Громадяни України, які не завершили навчання за кошти державного або місцевого бюджету для здобуття певного ступеня професійної та вищої освіти, мають право повторно безоплатно здобувати цей ступінь професійної та вищої освіти за умови відшкодування до державного або місцевого бюджету витрачених на їх навчання коштів.

Закон України «Про освіту»

Ст. 3. Право на освіту

В Україні створюються рівні умови доступу до освіти. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття освіти.

Ст. 19. Освіта осіб з особливими освітніми потребами

Особам з особливими освітніми потребами освіта надається нарівні з іншими особами, у тому числі шляхом створення

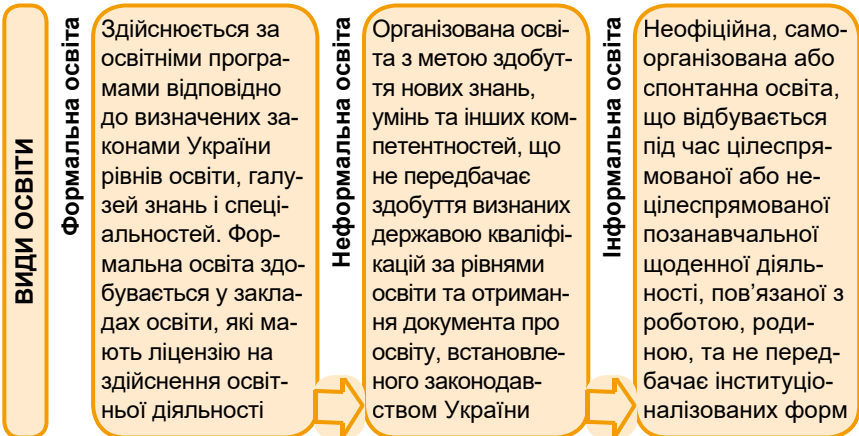

належного фінансового, кадрового, матеріально-технічного забезпечення та забезпечення розумного пристосування, що враховує індивідуальні потреби таких осіб, визначені в індивідуальній програмі розвитку.

Діяльність держави щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами спрямовується на створення умов для забезпечення їхніх прав і можливостей в отриманні освіти з урахуванням індивідуальних можливостей, здібностей та інтересів, а також на виявлення, усунення перепон і бар'єрів, що перешкоджають забезпеченню прав і задоволенню їхніх потреб у сфері освіти.

Основними принципами освіти в Україні є:

- гуманізм;
- невторчання політичних партій, релігійних організацій в освітній процес;
- науковий характер освіти;
- інтеграція з наукою і виробництвом;
- єдність і наступність системи освіти;
- свобода у виборі форм здобуття і видів освіти;
- навчання впродовж життя;
- академічна добросесність;
- академічна свобода;
- єдність навчання, виховання та розвитку.

Особам, які навчаються, держава гарантує право:

- на здобуття якісної освіти в системі формальної освіти;
- на вільний вибір закладу освіти і форми здобуття освіти;
- на академічну мобільність;

- на додаткову відпустку за місцем роботи, скорочений робочий час та інші пільги, передбачені законодавством для осіб, які поєднують роботу з навчанням;
  - на навчання впродовж життя;
  - на користування навчальною, науковою, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою інфраструктурою закладу освіти;
  - на свободу шукати, одержувати і передавати будь-яку інформацію та ідеї в усній, письмовій, друкованій та електронній формі;
  - на участь та свободу в науково-дослідній, науково-технічній, літературній, художній і творчій діяльності;
  - на свободу думки, совісті та релігії;
  - на свободу асоціацій та мирних зборів;
  - на особисту або через своїх представників участь у громадському самоврядуванні та управлінні закладом освіти;
  - на безпечні й нешкідливі умови навчання та праці;
  - на особливі умови для здобуття освіти (для осіб з особливими потребами та із соціально незахищених категорій населення).
- Особи, які навчаються, зобов'язані:*
- дотримуватися принципу академічної доброчесності;
  - виконувати вимоги освітньої програми і навчального плану, зокрема систематично і глибоко оволодівати знаннями, практичними навичками, професійною майстерністю;
  - дотримуватися статуту та правил внутрішнього розпорядку закладу освіти.

§ 73. КОНСТИТУЦІЙНІ ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

1. Конституційні обов'язки громадян України

Основні права громадян нерозривно пов'язані з їхніми обов'язками. Для того щоб успішно реалізувати свої права, людина повинна виконувати покладені на неї обов'язки, віддавати суспільству свою працю, свої зусилля, піклуватися про державні та громадські справи.

Обов'язок – це об'єктивно обумовлена вимога держави до особи діяти чітко визначеним у законі чином або утримуватися від здійснення певних дій.

Обов'язок характеризується такими рисами:

- категорія необхідної поведінки людини;
- завжди певне обмеження прав людини;

- виконання обов'язку забезпечується спеціальним механізмом, який має держава; за невиконання обов'язку держава встановлює юридичну відповідальність.

Основи правового статусу особи визначають лише права, свободи та обов'язки людини і громадянина, які отримали конституційне закріплення.

2. Військовий обов'язок громадян

Правовою основою військового обов'язку і військової служби є Конституція України, Закони України «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію», інші закони України, а також ухвалені відповідно до них укази Президента України та інші нормативно-правові акти щодо забезпечення обороноздатності держави, виконання військового обов'язку, проходження військової служби та статусу військовослужбовців, а також міжнародні договори України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу»

Ст. 1. Військовий обов'язок

1. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадян України.

2. Військовий обов'язок установлюється з метою підготовки громадян України до захисту Вітчизни, забезпечення особовим складом Збройних Сил України.

Військовий обов'язок включає:

- підготовку громадян до військової служби;
- приписку до призовних дільниць;
- прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та призов на військову службу;
- проходження військової служби;
- виконання військового обов'язку в запасі;
- проходження служби у військовому резерві;
- дотримання правил військового обліку.

Іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, можуть у добровільному порядку (за контрактом) проходити військову службу у Збройних Силах України.

Щодо військового обов'язку громадяни України поділяються на такі категорії:

- *допризовники* – особи, які підлягають приписці до призовних дільниць;
- *призовники* – особи, приписані до призовних дільниць;
- *військовослужбовці* – особи, які проходять військову службу;
- *військовозобов'язані* – особи, які перебувають у запасі для комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань на особливий період, а також для виконання робіт із забезпечення оборони держави;
- *резервісти* – особи, які проходять службу у військовому резерві Збройних Сил України, інших військових формувань.

Жінок, які перебувають на військовому обліку, можуть призвати на військову службу чи залучити для виконання робіт із забезпечення оборони держави у воєнний час.

3. Військова служба

Військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України,

іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній з обороною України, її незалежності та територіальної цілісності.

Проходження військової служби здійснюється:

- громадянами України – у добровільному порядку (за контрактом) або за призовом;
- іноземцями та особами без громадянства – у добровільному порядку (за контрактом) на посадах, що підлягають заміщенню військовослужбовцями рядового, сержантського і старшинського складу Збройних Сил України.

Громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які проходять військову службу, є військовослужбовцями.

Розрізняють такі види військової служби:

- строкова військова служба;
- військова служба за призовом під час мобілізації, на особливий період;
- військова служба за контрактом осіб рядового складу;
- військова служба за контрактом осіб сержантського і старшинського складу;
- військова служба (навчання) курсантів вищих військових навчальних закладів, а також вищих навчальних закладів, які мають у своєму складі військові інститути, факультети військової підготовки, кафедри військової підготовки, відділення військової підготовки;
- військова служба за контрактом осіб офіцерського складу;
- військова служба за призовом осіб офіцерського складу.

Строкову військову службу громадяни України проходять у Збройних Силах України та інших військових формуваннях з метою здобуття військово-облікової спеціальності, набуття практичних навичок і вмінь для збройного захисту Вітчизни.

Кожен громадянин України, уперше вступаючи на військову службу до Збройних Сил України, особисто складає Військову присягу на вірність Українському народу і скріплює її власноручним підписом. Іноземець або особа без громадянства, який (яка) вперше приймається на військову службу до Збройних Сил України, бере офіційне зобов'язання неухильно додержуватися Конституції та законів України, сумлінно виконувати обов'язки військової служби.

4. Альтернативна (невійськова) служба

Згідно з Конституцією України та Законом України «Про альтернативну (невійскову) службу» громадяни України мають право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою.

Альтернативна служба – це служба, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження права громадян на проходження альтернативної служби із зазначенням строку дії цих обмежень.

Право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно із законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

На альтернативну службу направляються громадяни, які підлягають призову на строкову військову службу і особисто заявили про неможливість її проходження як такої, що суперечить їхнім релігійним переконанням, документально або іншим чином підтвердили істинність переконань та стосовно яких ухвалено відповідні рішення.

Альтернативну службу громадяни проходять на підприємствах, в установах, організаціях, що перебувають у державній, комунальній власності або переважна частка у статутному фонді яких є в державній або комунальній власності, діяльність яких у першу чергу пов'язана із соціальним захистом населення, охороною здоров'я, захистом довкілля, будівництвом, житлово-комунальним та сільським господарством, а також у патронажній службі в організаціях Товариства Червоного Хреста України.

Строк альтернативної служби в півтора раза перевищує строк військової служби, установлений для солдатів і сержантів, які проходять строкову військову службу в Збройних Силах України та інших утворених відповідно до законів України військових формуваннях.

§ 74. ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯН, ІНОЗЕМЦІВ, БІЖЕНЦІВ, ТИМЧАСОВО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

1. Права та обов'язки громадян в умовах надзвичайного та воєнного станів

Реальне забезпечення прав і свобод громадян і безпеки особи належить до життєво важливих інтересів України. Завдання забезпечення прав і свобод громадян набуває особливого значення в період дії особливих правових режимів – під час виникнення різних ситуацій надзвичайного характеру, коли

нормальне функціонування суспільства і держави внаслідок тих чи інших причин стає неможливим.

За сучасних умов будь-які обмеження прав і свобод громадян припустимі тільки в тому разі й тією мірою, у яких вони передбачені Конституцією України та відповідають нормам міжнародного права. Повною мірою це поширюється і на обмеження прав громадян в умовах надзвичайного чи воєнного стану. Правовою основою регулювання питань обмеження прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного стану є Закони України «Про правовий режим надзвичайного стану» (2000) і «Про правовий режим воєнного стану» (2015).

Надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях під час виникнення надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства, і передбачає надання органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, захисту конституційного ладу.

Надзвичайний стан може бути введений у разі:

- виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення;
- здійснення масових терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення;
- виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян;
- виникнення масових безпорядків, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їхні права і свободи;
- спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства;
- масового переходу державного кордону з території суміжних держав;
- необхідності відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади.

Указом Президента України про введення надзвичайного стану в інтересах національної безпеки та громадського поряд-

ку для захисту прав і свобод людей на період надзвичайного стану можуть запроваджуватися такі заходи:

- установлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де вводиться надзвичайний стан;
- обмеження руху транспортних засобів та їх огляд;
- посилення охорони громадського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та народного господарства;
- заборона проведення масових заходів, крім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом;
- заборона страйків;
- примусове відчуження або вилучення майна в юридичних і фізичних осіб.

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

В умовах надзвичайного та воєнного станів не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, передбачені частиною другою ст. 64 Конституції України.

2. Правовий статус іноземців, біженців та тимчасово переміщених осіб в Україні

Правовий статус іноземців, біженців та тимчасово переміщених осіб в Україні визначають Конституція України, Закони України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту».

Іноземець – це особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України.

Іноземці, які перебувають під юрисдикцією України, незалежно від законності їх перебування, мають право на визнання їх правосуб'єктності та основних прав і свобод людини.

Іноземці зобов'язані неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, інтереси суспільства та держави.

Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»

Ст. 4. Підстави для перебування іноземців та осіб без громадянства на території України

1. Іноземці та особи без громадянства можуть відповідно до Закону України «Про імміграцію» іммігрувати в Україну на постійне проживання.

2. Іноземці та особи без громадянства, яких визнано біженцями в Україні або яким надано притулок в Україні, вважаються такими, які постійно проживають на території України з моменту визнання біженцем в Україні або надання притулку в Україні. Постійне проживання на території України біженців підтверджується посвідченням біженця.

3. Іноземці та особи без громадянства, яких визнано особами, що потребують додаткового захисту або яким надано тимчасовий захист в Україні, вважаються такими, які на законних підставах тимчасово проживають на території України на період дії обставин, за наявності яких додатковий чи тимчасовий захист було надано.

Біженець – це особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом унаслідок таких побоювань.

Біженець чи особа, яка потребує додаткового захисту або якій надано тимчасовий захист:

- не можуть бути вислані або примусово повернуті до країни, де їхньому життю або свободі загрожує небезпека, з причин, що визнаються міжнародними договорами чи міжнародними організаціями, учасниками яких є Україна, як такі, що не можуть бути повернуті до країн походження;
- не можуть бути вислані або примусово повернуті до країн, де вони можуть зазнати катувань та інших жорстоких, не-

людських або таких, що принижують гідність, видів повождення і покарання або з яких вони можуть бути вислані або примусово повернуті до країн, де їхньому життю або свободі загрожує небезпека за ознаками віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань.

Особа, стосовно якої ухвалено рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має право:

- на тимчасове працевлаштування, навчання, медичну допомогу;
- на проживання в родичів, у готелі, піднайму житлового приміщення або користування житлом, наданим у пункті тимчасового розміщення біженців;
- на безоплатну правову допомогу в установленому порядку;
- інші права, передбачені Конституцією та законами України.

Особи, яких визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України, крім випадків, установлених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має рівні з громадянами України права:

- на пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України;
- на працю і відпочинок;
- на провадження підприємницької діяльності, не забороненої законом;
- на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування;
- на освіту;
- на свободу світогляду і віросповідання;
- на направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування;
- на звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- на безоплатну правову допомогу в установленому порядку.

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має право на одержання грошової допомоги, пенсії та інших видів соціального забезпечення в порядку, установленому законодавством України, та користування житлом, наданим у місці проживання.

3. Забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні

Правовий статус внутрішньо переміщених осіб в Україні визначає Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб».

Внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Для взятої на облік внутрішньо переміщеної особи реалізація прав на зайнятість, пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, на отримання соціальних послуг здійснюється відповідно до законодавства України.

Взята на облік внутрішньо переміщена особа має право на продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету або інших джерел фінансування.

Внутрішньо переміщена особа має право:

- на єдність родини; інформацію про долю та місцезнаходження зниклих членів сім'ї та близьких родичів;
- на безпечні умови життя і здоров'я;
- на достовірну інформацію про наявність загрози для життя та здоров'я на території її покинутого місця проживання, а також місця її тимчасового поселення, стану інфраструктури, довкілля, забезпечення її прав і свобод;
- на створення належних умов для її постійного чи тимчасового проживання;
- на забезпечення органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування можливості безоплатного тимчасового проживання протягом шести місяців з моменту взяття на облік внутрішньо переміщеної особи;
- на сприяння у поверненні на попереднє місце проживання;
- на забезпечення лікарськими засобами та надання необхідної медичної допомоги в державних та комунальних закладах охорони здоров'я;

- на влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади;
- на отримання гуманітарної та благодійної допомоги;
- інші права, визначені Конституцією та законами України.

§ 75. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. МІЖНАРОДНІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ СВІТОГЛЯДУ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ

I. «Мозковий штурм» на тему «Право на свободу совісті означає право...».

Працюємо в парах

II. Ознайомтеся зі статтями міжнародних документів, за допомогою яких ви будете аналізувати ситуації:

а) ст. 18, Загальна декларація прав людини; б) ст. 18, ст. 24, ст. 27, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права; в) ст. 9, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод; г) ст. 35, Конституція України.

Обговоріть наведені ситуації і встановіть, у яких випадках порушено право на свободу світогляду та віросповідання, а в яких – дотримано. Відповідь обґрунтуйте, посилаючись на міжнародні документи.

Ситуації

1. На території машинобудівного заводу акціонерного товариства «Радіан» побудовано каплицю УПЦ (МП).

2. У Російській Федерації допускається зазначення в ЗМІ національної та релігійної належності терористів.

3. Громадянин Спостережливий І. звернувся до обласної податкової адміністрації із заявою про те, що релігійна громада села Пишка звільнена від сплати податків, хоча і займається комерційною діяльністю.

4. На території військової частини за домовленістю з її командуванням збудовано капличку УПЦ (КП).

5. Влада Башкортостану в 2016 р. профінансувала з республіканського бюджету святковий обід у зв'язку з візитом в Уфу патріарха.

6. У Греції, Японії, Великій Британії, США та деяких інших країнах законодавчими актами закріплено панівні релігії, що передбачає фінансування церкви та її шкіл за рахунок державного бюджету, визначення її прав у вирішенні низки питань щодо регламентації особистого життя громадян (реєстрація шлюбів, народження дітей тощо).

7. 2 липня 2017 р. біля Грудівського озера, що на Волині, відбувся конфлікт між православною громадою села УПЦ (МП) і Євангельськими християнами-баптистами сусіднього села. Письмове прохання баптистської общини дозволити провести водохрещення сільський голова відмовився прийняти, пославшись на те, що члени православної громади – його виборці.

8. У кабінеті ректора національного університету розміщено предмети релігійного культу, які свідчать про належність до УГКЦ.

9. У період існування СРСР в одній з музичних шкіл Донецької директором заборонив відвідувати її дітям священика однієї з церков.

10. З 1990 по 1993 р. в Україні діяла релігійна секта «Біле братство». Сотні тисяч людей залишили сім'ї, передали в дар секті майно, кошти. 10 листопада 1993 р. декілька сотень фанатиків секти захопили Софію Київську і планували себе спалити. Було влаштовано масовий безлад, постраждали люди. Рішенням суду «Біле братство» було заборонено, а організаторів – засуджено.

Працюємо у групах

III. У 1936 р. було ухвалено чергову Конституцію СРСР, у якій закріплено право на свободу совісті для віруючих, яке формально обмежено лише свободою відправлення релігійних культів, у той час як атеїсти мали значно більше прав. Розгляньте ілюстрації та з'ясуйте, чим відрізнявся правовий статус віруючих від правового статусу атеїстів. За плакатами підготуйте короткий спіч про порушення прав віруючих у СРСР (один учень від групи).

Працюємо самостійно

IV. За допомогою міжнародних нормативних документів (с. 252) проаналізуйте ситуацію.

18 лютого 1999 р. у ЄСПЛ (Європейському Суді з прав людини) розглядалася справа «Бускаріні та інші проти Сан-Марино».

Основні факти справи:

Заявники пан Крістофоро Бускаріні, пан Еміліо Делла Балда та пан Даріо Манцаролі, громадяни Сан-Марино, відповідно 1943, 1937 та 1953 років народження, живуть у Сан-Марино.

18 червня 1993 р. заявники, яких було обрано до парламенту Сан-Марино, склали присягу в письмовій формі без клятви на Біблії, як вимагається статтею 55 Закону про вибори. 26 липня 1993 р. парламент розпорядився, щоб заявники ще раз склали присягу, цього разу на Біблії, інакше їх позбавлять місць у парламенті. Заявники оскаржили це розпорядження, хоча, між іншим, скаржилися і на те, що мало місце порушення їхнього права на свободу релігії та свободу совісті.

У жовтні 1993 р. Законом членам парламенту було надано право вибору між традиційною присягою та присягою, коли клятва на Біблії замінювалася словами «клянуся честю». Однак для інших категорій державних службовців традиційна присяга все ще є обов'язковою.

Яке рішення ухвалив Європейський Суд з прав людини, на вашу думку? Відповідь обґрунтуйте.

Обговоріть у класі можливі варіанти рішення ЄСПЛ. Порівняйте ваші відповіді з офіційним рішенням суду (Рішення у справі «Бускаріні та інші проти Сан-Марино» від 18 лютого 1999 р.), яке можна знайти на сайті Верховної Ради України (http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_364).

§ 76. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. МІЖНАРОДНІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ НА МИР, ЗДОРОВ'Я ТА БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ

Працюємо самостійно

I. Ознайомтеся з такими фактами:

- За останні 3400 років на Землі було лише 250 років загального миру.

- У наполеонівських війнах (1805–1815) кількість убитими склала близько мільйона людей.

- У Першій світовій війні загинуло десять мільйонів осіб у порції 20 учасників воєнних дій на одну цивільну особу, не враховуючи 21 млн осіб, що загинули в результаті епідемії.

- У Другій світовій війні було вбито від 40 до 62 млн осіб, приблизно в рівному співвідношенні військових і цивільних осіб.

- У війні в сучасних умовах (за прогнозами експертів) співвідношення знищених осіб може бути таким: 10 цивільних на 1 військового.

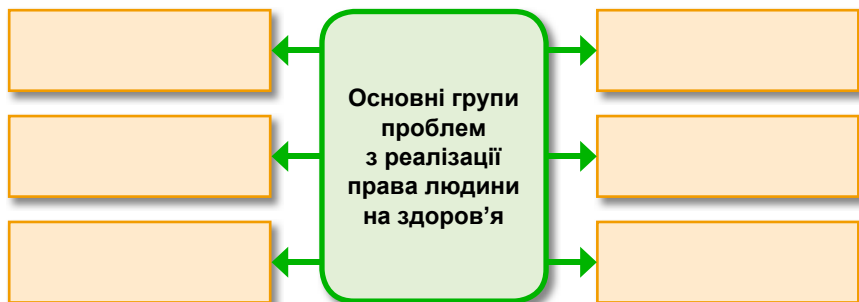
II. Обговоріть за допомогою «мозкового штурму» ставлення до вищезазначених фактів за запитаннями:

1. Які права і свободи людини порушуються під час збройних конфліктів?
2. Чи повною мірою забезпечуються права людини під час збройних конфліктів на сучасному етапі?
3. Які міжнародні гарантії забезпечують права людини на мир?
4. Які міжнародні документи реалізують ці права?

Працюємо в парах

III. Заповніть схему.

Висловіть свої пропозиції щодо забезпечення більш повної реалізації права на здоров'я.

Працюємо в групах

IV. Опрацюйте розділ II Конституції України. Порівняйте, наскільки закріплені в розділі II Конституції права людини на мир, здоров'я та безпечне довкілля відповідають Загальній декларації прав людини. Працюйте у трьох групах за блоками: *1 група*. Право людини на мир. *2 група*. Право людини на здоров'я. *3 група*. Право людини на безпечне довкілля.

№	Право	Конституція України (ст.)	Загальна декларація прав людини (ст.)
1	Право на мир (ст.)		
2	Право на здоров'я (ст.)		
3	Право на безпечне довкілля (ст.)		

Презентуйте роботу групи і складіть загальну таблицю.

Працюємо самостійно

V. Працюючи з документами (текстами Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права та іншими), установіть, у яких з нижченаведених випадків права реалізовано, а в яких – порушено. Обов'язково робіть поси-

лання на статті міжнародних документів. Користуйтеся сайтом Верховної Ради України (<http://zakon2.rada.gov.ua>) для пошуку зазначених вище документів.

а) Влада міста не придбала своєчасно вакцину проти грипу, що призвело до високого рівня захворюваності мешканців.

б) Верховна Рада внесла зміни до Закону «Основи охорони здоров'я».

в) У результаті активного використання пестицидів у регіоні зникли деякі види бджіл та інших тварин.

г) У навчальних закладах району впроваджено вивчення курсу «Досліджуючи гуманітарне право», де окреслюються права так званих некомбатантів (цивільного населення) під час збройних конфліктів.

д) У 2014 р. Російська Федерація анексувала частину української території – півострів Крим.

е) 3 вересня 2017 р. «бойовики» самопроголошеної ДНР, порушуючи Мінські угоди, неодноразово обстрілювали позиції української армії.

ж) Перед будівництвом очисних споруд проведено громадську екологічну експертизу.

з) У міській лікарні надано консультацію спеціалістів щодо хірургічного втручання з питань пересадки нирок громадянці Харченко М.

і) Рада безпеки ООН закликала воюючі держави до припинення війни і підписання миру.

к) 11 вересня 2017 р. так званий «Верховний Суд» Криму присудив 8 років тюрми заступнику голови Меджлісу кримських татар Ахтему Чийгозу. Його звинувачують у начебто організації масових заворушень на мітингу 26 лютого 2014 р. в Сімферополі.

№	Право	Реалізоване право	Порушене право
1	Право на мир		
2	Право на здоров'я		
3	Право на безпечне довкілля		

§ 77. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. МІЖНАРОДНІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ДИТИНИ

Працюємо у групах

I. 1. З'ясуйте потреби (очікування) дитини від різних суб'єктів з її оточення: 1 група – очікування від сім'ї (наприклад, сім'я задовольняє потреби в харчуванні); 2 група – очікування від друзів, однолітків (наприклад, потреба у спілкуванні); 3 група – очікування від школи, учителів; 4 група – очікування від державних інституцій.

2. Представте результати своєї роботи, занотовуючи їх у таблицю:

№		
1	Очікування дитини від сім'ї	
2	Очікування дитини від друзів	
3	Очікування дитини від школи	
4	Очікування дитини від держави	

3. Попрацюйте з текстом Конвенції ООН про права дитини, зіставте конкретні потреби дитини зі статтею Конвенції.

Потреби дитини	Права дитини за Конвенцією

4. Проведіть брифінг. Чи всі ваші очікування прописано в Конвенції ООН як ваші права? Чому, на вашу думку, існує потреба дитини в любові, але це не трансформується в забезпечене Конвенцією право?

Працюємо самостійно

II. Прочитайте статті. Які норми Конвенції ООН про права дитини порушено? Відповідь обґрунтуйте, спираючись на статті Конвенції.

1. На акціях протесту в Москві в червні 2017 р. було затримано 136 підлітків. «Моя думка – ці хлопці й дівчата переживають зараз період помилок, вони живуть у своєму, іноді кимось придуманому, світі», – сказав голова департаменту регіональної безпеки Москви Володимир Черніков. Він пов'язав участь неповнолітніх у масовій акції опозиції з їхнім бажанням «реалізувати себе будь-якою ціною, довести, що ти якийсь інший». (https://ukr.lb.ua/world/2017/06/14/368982_aktsiyah_protestu_moskvi_zatrimali.html).

2. Спікер Верхньої палати парламенту РФ Валентина Матвієнко конкретизувала свою пропозицію про заборону участі в мітингах дітей та підлітків. Вона заявила, що за це потрібно карати батьків та організаторів акцій протесту. Свою ідею Матвієнко виклала в інтерв'ю газеті «Известия», підкресливши, що, на її думку, участь у протестах неповнолітніх іде в розріз із «моральними нормами». Пізніше з нею погодилася й омбудсман РФ Тетяна Москалькова. (<http://www.mk.ru/politics/2017/05/24/matvienko-predlozhila-nakazyvat-roditeley>).

§ 78. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ЗАСТОСУВАННЯ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД. ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Верховною Радою України 17.07.1997 р. ратифіковано Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, якою передбачено право на життя, на свободу приватного та сімейного життя, на свободу думки, совісті і віросповідання, на свободу вираження поглядів, право на свободу зібрань та об'єднань, право на шлюб, право на ефективний правовий захист, заборону дискримінації, заборону катування та нелюдського поводження, покарання без закону.

Відповідно до ст. 9 Конституції України Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є частиною національного законодавства України.

Дотримання положень Конвенції державами-учасницями забезпечено через такий контролюючий механізм, як Європейський Суд з прав людини.

Загальні правила звернення до Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ)

1. Можна звернутися до ЄСПЛ, якщо особа вважає, що є жертвою порушення її прав однією з держав – сторін Конвенції.

2. Суд може розглядати лише ті заяви, у яких ідеться про порушення прав, гарантованих Конвенцією.

3. Суд може розглядати лише ті заяви, які спрямовані проти держав, що ратифікували Конвенцію.

4. Особа може звернутися до ЄСПЛ лише зі скаргами, предмет яких перебуває у сфері відповідальності суб'єкта владних повноважень (наприклад, парламенту, суду, прокуратури, поліції тощо) однієї із цих держав.

5. ЄСПЛ приймає заяви до розгляду лише після того, як було використано всі внутрішні засоби юридичного захисту, і лише протягом 6 місяців з дати винесення остаточного рішення.

6. Перед зверненням до ЄСПЛ особа повинна використати всі засоби судового захисту в державі, проти якої спрямована заява, які могли б призвести до усунення порушення, що є предметом оскарження, в іншому випадку особа має довести, що такі засоби захисту є неефективними. Це означає, що особі слід спочатку звернутися до національних судів, яким підсудна справа, включаючи вищу судову інстанцію, для захисту своїх прав.

7. Якщо заява особи стосується рішення національного суду, наприклад вироку, то після того, як особа використала звичайну процедуру судового оскарження, немає потреби знову вдаватися до спроб перегляду цього рішення.

8. Особа може подати заяву до ЄСПЛ протягом 6 місяців після ухвалення остаточного рішення судом або органами влади, до компетенції яких належить визначення питань, що є предметом звер-

нення особи. Шестимісячний строк відраховується з моменту ознайомлення особою або її адвокатом з остаточним судовим рішенням.

Як подавати заяву до ЄСПЛ

1. Офіційними мовами ЄСПЛ є англійська та французька, але за бажання особа може звертатися до Секретаріату ЄСПЛ офіційною мовою держави, що ратифікувала Конвенцію. Подальше листування ведеться англійською чи французькою мовами.

2. Суд приймає лише ті заяви, які надіслані поштою. Листи й документи не слід прошивати чи скріплювати іншим чином. Усі сторінки повинні бути послідовно пронумеровані.

У заяві необхідно:

а) навести стислий виклад фактів, щодо яких Ви скаржитесь, та суть Ваших скарг;

б) зазначити права, гарантовані Конвенцією або протоколами до неї, які, на Вашу думку, було порушено;

в) назвати національні засоби юридичного захисту, якими Ви скористалися;

г) навести перелік рішень судів (або інших державних органів) у справі, із зазначенням дати кожного рішення та органу.

Регламент ЄСПЛ вимагає, щоб заява була підписана заявником або його представником, якщо заявник не бажає розкривати свою особу.

Судові переслідування, які розглядає Європейський Суд з прав людини

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

Ст. 3. Заборона катувань

Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню.

Ст. 5. Право на свободу та особисту недоторканність

Кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання, здійсненого всупереч положенням цієї статті, має забезпечене правовою санкцією право на відшкодування.

Ст. 6. Право на справедливий суд

Кожен має право на справедливий публічний розгляд його справи упродовж строку незалежним і безстороннім судом.

Ст. 13. Право на ефективний засіб юридичного захисту

Кожен, чії права і свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинено особами, які здійснювали свої офіційні повноваження.

Працюємо у групах

Опрацювавши інформаційний матеріал практичного заняття, схему та ознайомившись з витягами з Конвенції, підготуйте звернення до ЄСПЛ на основі викладених правових ситуацій.

Ситуація (1 група). Поліцейські затримали учня на шкільній дискотеці під час бійки та відвели у відділок поліції. У відділку його примушували давати свідчення на іншого учня. Після відмови учня давати свідчення його було прикуто до батареї. Учень просив, щоб на допиті були присутні його батько чи вчителька. Йому було відмовлено у брутальній формі. Учень попросив води, але йому було відмовлено. Поліцейський почав погрожувати учню, що його також притягнуть до відповідальності, бо було знайдено його відбитки пальців на куртці постраждалого. Учня вдарили по нирках кийком. Він погодився все підписати, після чого його випустили з відділку поліції.

Ситуація (2 група). Поліцейські затримали ученицю за підозрою у крадіжці в роздягальні. Відвели у відділок. У відділку її примушували зізнатися у вчиненні злочину. Після відмови учениці давати свідчення поліцейський повідомив, що скаже батькам та вчителям дівчини, що вона хвора на СНІД і вступає в статеві контакти з учнями старших класів. Учениця погодилася все підписати, після чого її випустили з відділка.

1. Які права учня (учениці), на вашу думку, було порушено представником правоохоронних органів? 2. Як учень (учениця) мав (мала) діяти під час допиту та після отримання побоїв (шантажування)? 3. Чи є підстави в учня (учениці) подавати в суд на дії поліцейського? 4. Чи є в учня (учениці) право вимагати від поліцейського виплати компенсації за моральну та фізичну шкоду?

Уявіть, що батьки потерпілих дітей не змогли домогтися позитивного результату з даних справ в органах внутрішніх справ і судах України. Верховний Суд України відмовив у задоволенні їхньої скарги. Прошло 5 місяців. Чи є в батьків підстави для звернення в ЄСПЛ? Якщо є, допоможіть підготувати заяву в ЄСПЛ.

§ 79. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ КОРУПЦІЇ У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Корупція стала характерною особливістю сучасної політики в багатьох країнах світу, у тому числі і в Україні. Дехто з аналітиків вважає, що саме корупція є основною політичною проблемою початку ХХІ ст. Корупція і влада – вічні антагоністи: корупція, як соціальна корозія, роз’їдає державні структури; державна влада, у свою чергу, намагається знищити корупцію.

Корупція (від лат. *corrumpere* – розбещувати) – це зловживання службовим становищем, хабарництво, зловживання повноваженнями, комерційний підкуп чи інше незаконне користування фізичною особою своїм посадовим становищем усупереч законним інтересам суспільства та держави з метою отримання вигоди у вигляді грошей, цінностей, іншого майна чи послуг майнового характеру, інших майнових прав для себе або для третіх осіб чи незаконне надання такої вигоди вказаній особі іншими фізичними особами.

Корупцією також є здійснення перерахованих дій від імені чи в інтересах юридичних осіб.

I. «Мозковий штурм» з питання: «Які ознаки корупції ви можете визначити?»

Працюємо самостійно

II. Ознайомтеся з нормами Закону України «Про запобігання корупції», які визначають види корупційних дій, суб’єктів відповідальності за корупційні правопорушення та обмеження щодо використання службового становища.

Ст. 1. Визначення термінів: безпосереднє підпорядкування; близькі особи; конфлікт інтересів; корупційне правопорушення; корупція; неправомірна вигода; члени сім’ї.

Ст. 4. Суб’єкти відповідальності за корупційні правопорушення.

Ст. 8. Обмеження щодо одержання дарунків (пожертв).

Ст. 9. Обмеження щодо роботи близьких осіб.

Працюємо у групах

III. Прочитайте запропоновані життєві ситуації та знайдіть відповідні норми Закону, що регулюють зазначене коло питань.

1. З'ясуйте, чи містяться в цих ситуаціях ознаки корупційних діянь. Якщо так, то які види корупційних правопорушень мають місце? Якщо ні, то чому? 2. Чи будуть нести юридичну відповідальність порушники закону? Яку?

Ситуації

1. Під час проведення тендеру на право організації харчування школярів навчальних закладів міста перемогло ТОВ «Підліток». Проте за пропозицією голови тендерної комісії заступника міського управління освіти Тараненка Л.П. переможець конкурсу не був затверджений як такий, що втратив довіру. Товариство з обмеженою відповідальністю два дні годувало школярів сухими пайками у зв'язку з відсутністю централізованого водопостачання. Пізніше переможцем конкурсу було оголошено ПП «Пиріжок», яке посіло на конкурсі третє місце. Заступником ПП «Пиріжок» працює син Тараненка Л.П. – Микола.

2. На сесії міської ради під час обговорення питання про виділення земельної ділянки жителю міста Хапуженку С.П. в голосуванні брала участь секретар міської ради Хапуженко В.І. – дружина заявника.

3. Директор дитячої спортивної школи Зажерливий В.І. наказом по школі займав посаду тренера з гімнастики, але заняття з дітьми не проводив, проте заробітну плату як тренер отримував.

4. Друзі – однокурсники начальника міського управління СБУ Савченко М.М. подарували йому на день народження (50-річчя) ноутбук останньої моделі.

5. Батьки випускного класу подарували класному керівнику у зв'язку із закінченням їхніми дітьми навчального закладу коробку цукерок.

6. Завідуючий хірургічним відділенням міської лікарні Штепенко С.В. заявив рідним хворого, що операція, яку необхідно провести, потребує додаткових коштів для придбання ліків та інших препаратів, яких у лікарні немає. Тому необхідно внести 30 тис. гривень як благочинний внесок у касу відділення. Рідні хворого внесли вказану суму. На операцію було витрачено 10 тис. грн.

7. Протягом місяця солдати строкової служби ЗСУ працювали на облаштуванні заміського будинку командира військової частини.

8. Директор приватного підприємства Когур М.І. прийняв на роботу головним бухгалтером підприємства свою дружину Козаченко С.М.

9. Суддя районного суду Жук Д.Д. на підставі звернення адвоката підприємця Дубового С.А., який, у нетверезому стані розважаючись стрільбою з рушниці, убив двох випадкових перехожих, змінив арешт на підписку про невиїзд. За це рішення рідні Дубового С.А. подарували дорослій дочці Жук Д.Д. «позашляховик».

Працюємо у групах

IV. Розгляньте малюнки та визначте, у яких сферах суспільного життя існує подібне явище. Що об'єднує ці карикатури?

Запитання та завдання до теми 5

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте право, яке належить до групи громадянських прав людини і громадянина.

- А Право на таємницю телефонних розмов
- Б Право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, демонстрації
- В Право на підприємницьку діяльність
- Г Право на освіту

2. Позначте, у якому випадку порушено соціально-економічне право людини.

- А Батьки 18-річного Утаємниченого В. постійно перевіряли повідомлення його електронної пошти
- Б Опікун 15-річного Недомовного Т. заборонив вступати останньому до молодіжної організації «Молодь за демократію»
- В Редакція газети «Пліткар» відмовилася прийняти статтю Балакучої Г. Мотивом для відмови став вік неповнолітньої авторки
- Г Батьки не дозволили 19-річній Покірній І. вільно обрати місце роботи

3. Позначте назву міжнародного акта, який «відображає загальну домовленість народів світу і є зобов'язанням для членів міжнародного

співтовариства», що був ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р.

А Статут ООН

Б Загальна декларація прав людини

В Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

Г Конвенція про права дитини

II. Порівняйте поняття.

• Права людини і громадянина – свободи людини і громадянина.

• Права людини і громадянина – обов'язки людини і громадянина.

III. Прочитайте уривки з наукової літератури. Подумайте, які права людини порушувалися в той чи інший період нашої історії.

1. «Згідно з наказом Рейхскомісара України користування залізницею особам не німецького підданства заборонено» (оголошення німецької окупаційної влади 1942 р.).

2. «Пропускання книг малоруською мовою, як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити» (Валуєвський циркуляр 1863 р.).

3. «Як вірний син України я вирішив взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України» («Грамота до всього українського народу» від 29 квітня 1918 р.).

4. «На місце старшого, який більше не буде (вибирагись) з-посеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, людину, яка була б народжена у шляхетському стані, у лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, ... і з розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита...» («Ординація Війська Запорізького реєстрового...» від 1638 р.).

5. «Ст. 6. Керівною та спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу» (Конституція УРСР 1978 р.).

6. «Ст. 13. Основу особистої власності громадян України становлять трудові доходи. В особистій власності можуть бути предмети вжитку, особистого споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові заощадження... У користуванні громадян можуть бути ділянки землі, які надаються в установленому законом порядку для ведення підсобного господарства» (Конституція УРСР 1978 р.).

IV. Спираючись на текст Конституції України, сформулюйте зміст обов'язку, який належить до наведених груп обов'язків:

1) особисті; 2) політичні; 3) економічні; 4) екологічні; 5) культурні.

Тема 6. Народовладдя в Україні

Демократія – це політична форма, яка дає можливість людині самій виробити свою свободу як відповідальність, виходячи з того, що існують речі, за які варто страждати.

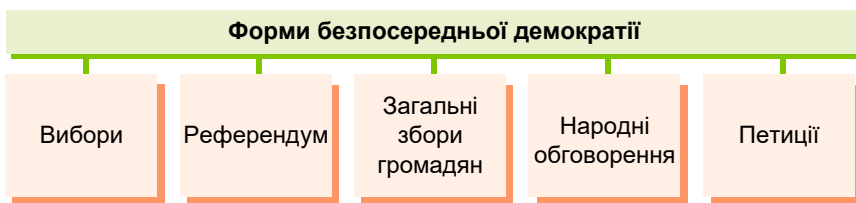
Вацлав Гавел, чеський політик

§ 80. РЕФЕРЕНДУМ

1. Народне волевиявлення

Ст. 5 Конституції України визначає дві форми народовладдя – безпосередня (пряма) і представницька демократія.

 Форми безпосередньої демократії – це способи і засоби безпосереднього здійснення влади народом або його частиною (територіальною громадою), які унеможливають передавання владних повноважень будь-яким органам чи особам.

Конституція України

Ст. 69. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Представницька демократія – це засіб реалізації волі народу через представників, обраних ним до органів влади: насамперед, народних депутатів, Президента, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів органів місцевого самоврядування.

2. Референдум: види, порядок призначення (проголошення) та проведення

Референдум – це важлива форма безпосередньої демократії, що полягає у проведенні голосування, шляхом якого ухвалюють рішення з будь-яких питань державного або самоврядного характеру, за винятком тих, які згідно із законом не можуть бути винесені на референдум.

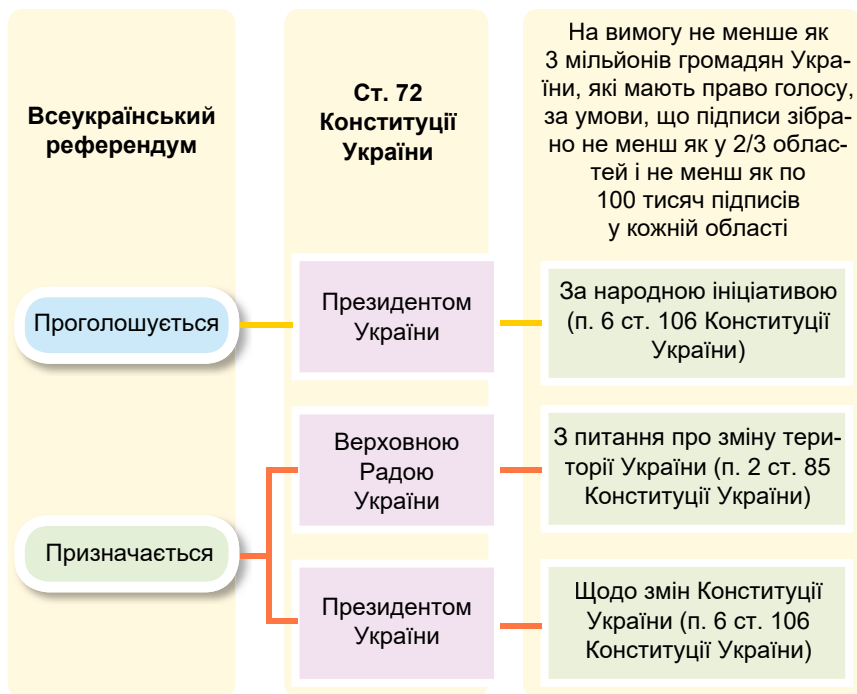
Правова регламентація питань організації та проведення референдумів в Україні здійснюється Конституцією України

(статті 72–74) та Законом України «Про всеукраїнський референдум». З ухваленням Закону України «Про всеукраїнський референдум» втратив чинність попередній Закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми». Тому залежно від території проведення законодавство України до ухвалення нового закону про місцеві референдуми окреслює дію винятково всеукраїнського референдуму.

Всеукраїнський референдум є однією з форм безпосередньої демократії в Україні, способом здійснення влади безпосередньо Українським народом, що полягає в ухваленні (затвердженні) громадянами України рішень з питань загальнодержавного значення шляхом таємного голосування в порядку, установленому Законом.

За предметом всеукраїнський референдум може бути:

- про схвалення нової редакції Конституції України, внесення змін до Конституції України, скасування, втрату чинності чи визнання нечинним закону про внесення змін до Конституції України (*конституційний референдум*);
- про зміну території України (*ратифікаційний референдум*);

- щодо ухвалення чи скасування закону України або внесення змін до чинного закону України (*законодавчий референдум*);
- з будь-якого питання за винятком тих, щодо яких референдум не допускається згідно з Конституцією України (*загальний референдум*).

Предметом референдуму є питання, що виноситься на референдум, або сукупність запропонованих варіантів кількох питань.

Конституція України

Ст. 73. Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України.

Ст. 74. Референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

Організація референдуму та голосування на ньому подібні до виборів, за винятком того, що виборець голосує не за кандидата або список кандидатів, а за пропозицію, яка містить проект рішення з певного питання.

§ 81. ВИБОРЧА СИСТЕМА УКРАЇНИ

1. Загальна характеристика виборчої системи України

У попередніх темах уже зазначалася характеристика виборчої системи як способу розподілу депутатських мандатів між кандидатами залежно від результатів голосування виборців або інших уповноважених осіб. Щодо характеристики української виборчої системи, наша держава мала досвід застосування всіх трьох видів виборчих систем і з кожними новими виборами відбувається зміна законодавчого регулювання цього питання.

Мажоритарна виборча система базується на принципі: обраним вважається кандидат, який отримав установлену більшість голосів виборців на виборчому окрузі, у якому він балотувався, або в цілому по країні (у разі президентських виборів). В Україні мажоритарна система застосовувалася на виборах народних депутатів у 1990 і 1994 рр. Зараз на виборах Президента України та місцевих виборах (виборах сільських, селищних та міських голів) продовжує застосовуватися названа система.

Пропорційна виборча система передбачає такий порядок визначення результатів голосування, за яким розподіл мандатів між партіями здійснюється відповідно до кількості отриманих ними голосів. Така виборча система передбачає

утворення великих багатомандатних округів і забезпечує представництво партій у виборних органах відповідно до їхньої популярності у виборців. Сьогодні пропорційна система поширена більш як у 60 країнах світу. В Україні ця система застосовувалася, наприклад, на виборах 2006 р. й на позачергових виборах народних депутатів 2007 р.

Змішана виборча система заснована на поєднанні елементів мажоритарної та пропорційної систем: частина депутатів обирається за однією системою, частина – за іншою, що дозволяє одночасно використовувати переваги кожної із цих двох систем. Україна теж мала приклади застосування змішаної системи: на виборах народних депутатів (наприклад, 1998 і 2002 рр.).

На місцевих виборах в Україні (виборах депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів), що відбулися 25 жовтня 2015 р. за новим Законом «Про місцеві вибори», було запроваджено низку нововведень, продиктованих зокрема курсом на побудову європейської моделі місцевого самоврядування. Серед новацій:

- у селах і селищах з населенням до 90 тис. вибори відбувалися за мажоритарною системою;
- вибори до райрад, міськрад та облрад проходили за пропорційною системою;
- міських голів населених пунктів з населенням більше 90 тисяч обирали абсолютною більшістю (50 % + 1 голос).

Передбачалася можливість проведення другого туру.

Слід зазначити, що як мажоритарна, так і пропорційна виборчі системи мають певні недоліки. Так, мажоритарна система – досить результативна і проста в застосуванні, але сприяє неадекватному відображенню у складі представницького органу політичного спектра суспільства та призводить до втрати великої кількості голосів.

Пропорційна система теж має істотні вади: по-перше, вона передбачає неперсоніфіковані вибори – виборчі списки партій формуються партійним керівництвом і виборці фактично голосують за кандидатів, про яких їм нічого не відомо; по-друге, пропорційна система вимагає сталої багатопартійності, яка характеризувалася б досить чіткою поляризацією політичних сил, що дозволяє після виборів сформувати стабільну парламентську більшість.

Новий Закон «Про місцеві вибори» (2015) відсунув у минуле змішану виборчу систему, яка поєднувала найгірші риси

мажоритарної виборчої системи та пропорційної виборчої системи за закритими партійними списками. Натомість було введено пропорційну виборчу систему за відкритими партійними списками. При цьому виборець, крім голосування за партію, віддавав свій голос за кандидата, якого висунуто політичною партією на територіальному окрузі.

2. Види виборів в Україні та особливості їх проведення

Вибори класифікуються за різними підставами. Окремі класифікації вже розглянуто в попередніх темах. Зосередимося саме на видах виборів, що застосовуються в Україні.

За своїм змістом вибори є волевиявленням народу щодо формування представницьких органів державної влади (наприклад, Верховної Ради України) та органів місцевого самоврядування.

За суб'єктами вибори передбачають формування Верховної Ради України, вибори Президента України, Верховної Ради АРК, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів.

За способами і засобами проведення вибори можуть бути *черговими* (проводяться в період закінчення строку повноважень функціонування певного виду виборного органу або посади), *позачерговими* (або достроковими), що проводяться в разі дострокового припинення строку повноважень, *повторними* (проводяться в разі, коли вибори визнано недійсними у виборчому окрузі).

Залежно від способу волевиявлення виборців вибори в Україні можуть бути тільки прямими. Непрямого (через представника) способу голосування українське законодавство не передбачає.

Строки проведення виборів за законодавством України визначено таким чином:

Вибори Президента України:

- чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України (ст. 103 Конституції України);
- позачергові вибори Президента України в разі дострокового припинення повноважень Президента України проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень.

Вибори народних депутатів України:

- чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України (ст. 77 Конституції України);
- позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України і проводяться в період шістьде-

сяти днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Місцеві вибори можуть бути черговими, позачерговими, повторними, проміжними, додатковими або першими.

- **Чергові** місцеві вибори проводяться одночасно на всій території України в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень рад, голів, старост.
- **Позачергові** місцеві вибори призначаються Верховною Радою України в разі дострокового припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, районної в місті, сільської, селищної ради, сільського, селищного, міського голови, а також в інших випадках, передбачених Законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про добровільне об'єднання територіальних громад». Таке рішення ухвалюється Верховною Радою України не пізніше ніж у дев'яностоденний термін з дня дострокового припинення повноважень вищеназваних органів.
- **Позачергові** вибори старости призначаються радою відповідної об'єднаної територіальної громади в разі дострокового припинення повноважень старости.
- **Повторні** вибори депутатів у відповідному виборчому окрузі призначаються територіальною виборчою комісією в разі визнання виборів у цьому виборчому окрузі такими, що не відбулися, чи в разі визнання особи, обраної депутатом, такою, яка відмовилася від депутатського мандата.
- **Повторні** вибори сільського, селищного, міського голови, старости призначаються відповідною територіальною виборчою комісією в разі визнання виборів такими, що не відбулися, чи в разі визнання особи, обраної сільським, селищним, міським головою, старостою, такою, яка відмовилася від посади.
- **Проміжні** вибори депутата сільської, селищної ради призначаються в одномандатному виборчому окрузі територіальною виборчою комісією в разі дострокового припинення повноважень депутата сільської, селищної ради.
- **Додаткові** вибори депутатів сільських, селищних рад від територіальної громади, що приєдналася до об'єднаної територіальної громади, призначаються Центральною виборчою комісією.
- **Перші** вибори старости призначаються відповідною радою об'єднаної територіальної громади.

Запитання та завдання до теми 6

I. Виконайте тестові завдання.

1. Залежно від підстав проведення вибори бувають:

A Парламентські або президентські	B Прямі або непрямі Г Чергові або позачергові
Б Загальні або часткові	

2. Оберіть із запропонованих прикладів форм демократії той, що є прикладом представницької демократії.

A Референдум	B Загальні збори громадян
Б Вибори	Г Засідання Верховної Ради України

3. Позначте питання, яке може виноситися на всеукраїнський референдум.

A Скорочення кількості народних депутатів	B Бюджет
Б Податки	Г Амністія

4. Позначте, на вимогу якої кількості зібраних підписів громадян України Президент України може проголосити всеукраїнський референдум.

A Ста тисяч громадян	B Трьох мільйонів громадян
Б Одного мільйона громадян	Г П'яти мільйонів громадян

5. Серед запропонованих характеристик оберіть недолік пропорційної системи виборів.

A Неперсоніфікованість виборів
Б Втрата великої кількості голосів
B Неадекватність представництва
Г Відсутність можливості проводити агітацію

II. Порівняйте поняття.

- Чергові вибори – позачергові вибори.

III. Вставте числа в речення.

1. Референдум за народною ініціативою проголошується на вимогу не менш як ___ млн громадян України, що мають право голосу, за умови, що підписи відносно проголошення референдуму зібрані не менше ніж в ___ областях і не менше ніж по ___ тис. підписів у кожній області. 2. У референдумі мають право брати участь громадяни України, що досягли _____-річного віку. 3. Позачергові вибори Президента України проводяться з достроковим припиненням повноважень Президента України в період _____ днів з дня припинення повноважень.

IV. Сформулюйте, чому предметом референдуму не можуть бути питання бюджету, податків та амністії.

Тема 7. Законодавча влада України

Велика перевага обраних представників полягає в тому, що вони здатні обговорювати справи. Народ для цього зовсім не придатний, що і складає одну з найслабших сторін демократії.

Шарль Монтеск'є, французький філософ

§ 82. ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

1. Верховна Рада України: правовий статус, повноваження та структура

Доктрина поділу влади, яка базується на принципі відносної автономності й необхідного паритету гілок влади, одночасно визнає певний пріоритет законодавчої влади. Це обумовлене тим, що інші гілки влади (виконавча і судова) хоч і мають власну сферу діяльності, але в підсумку будують свою діяльність на основі виконання закону.

Конституція України

Ст. 75. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України.

Верховна Рада України (ВРУ) як орган державної влади є колегіальним органом, який складають чотириста п'ятдесят народних депутатів України. За своєю природою вона є представницьким органом державної влади і здійснює законодавчу владу. Визначення Верховної Ради України єдиним органом законодавчої влади означає, що жоден інший орган державної влади не уповноважений ухвалювати закони.

Конституційно-правовий статус Верховної Ради України обумовлено визначеною Конституцією України змішаною (парламентсько-президентською) формою правління і характеризується певними ознаками:

- єдиний;
- загально-національний;
- представницький;
- колегіальний;
- виборний;
- однопалатний;
- постійно діючий орган влади.

Структура органів Верховної Ради України визначається Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України,

Законами України «Про комітети Верховної Ради України» та «Про статус народного депутата України».

Крім того, до основних елементів організації Верховної Ради України належать депутатські групи та фракції у Верховній Раді та коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Компетенцію Верховної Ради України складають закріплені Конституцією України повноваження, необхідні для реалізації функцій Верховної Ради України. Конституційні повноваження Верховної Ради України можна систематизувати відповідно до її функцій за групами:

Законодавча компетенція

- Внесення змін до Конституції України
- Призначення всеукраїнського референдуму з питання зміни території
- Ухвалення законів
- Затвердження Державного бюджету України
- Визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики
- Затвердження загальнодержавних програм
- Затвердження законом Конституції Автономної Республіки Крим, змін до неї

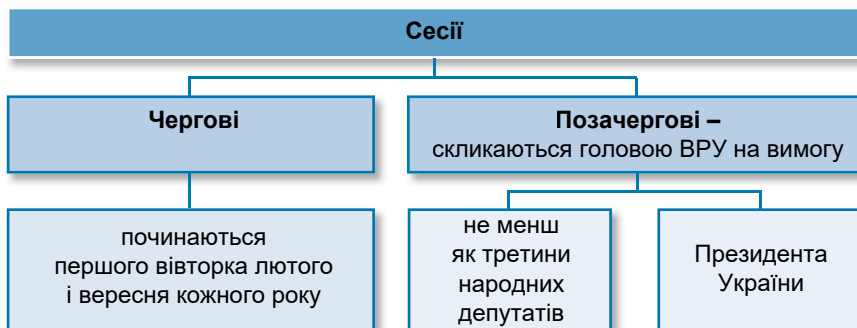

Установча компетенція	<ul style="list-style-type: none"> ● Призначення виборів органів публічної влади ● Надання згоди на призначення та звільнення Президентом України Генерального прокурора України, висловлення йому недовіри, що має наслідком відставку ● Призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Прем'єр-міністра, Міністра оборони, Міністра закордонних справ, Голови Служби безпеки та Національного банку ● Призначення на посади третини складу Конституційного Суду України
Контролююча компетенція	<ul style="list-style-type: none"> ● Заслуховування послань Президента України; усунення Президента України в порядку імпічменту ● Схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України, відставка Прем'єр-міністра, членів КМУ ● Висловлення недовіри Генеральному прокуророві, що має наслідком його відставку ● Контроль, зокрема через Рахункову палату, за виконанням Держбюджету
Компетенція у сфері оборони і безпеки	<ul style="list-style-type: none"> ● Оголошення за поданням Президента стану війни і укладання миру ● Схвалення рішення Президента про використання Збройних Сил у разі збройної агресії проти України ● Затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій СБУ, ЗСУ, інших військових формувань, а також МВС України ● Затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента указів про введення воєнного чи надзвичайного стану

2. Порядок роботи Верховної Ради України

Повноваження Верховної Ради України реалізуються спільною діяльністю народних депутатів України на засіданнях Верховної Ради України під час її сесій.

Сесія Верховної Ради України – це передбачений Конституцією і законами України постійний колегіальний спосіб організації роботи парламенту України, протягом якого Верховна Рада України проводить пленарні засідання та ухвалює рішення з питань, віднесених до її компетенції і відання Конституцією і законами України.

Конституція України

Ст. 82. Верховна Рада України працює сесійно.

Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу.

Верховна Рада України збирається на першу сесію не пізніше ніж на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів.

Перше засідання новообраної Верховної Ради України відкриває найстарший за віком народний депутат України.

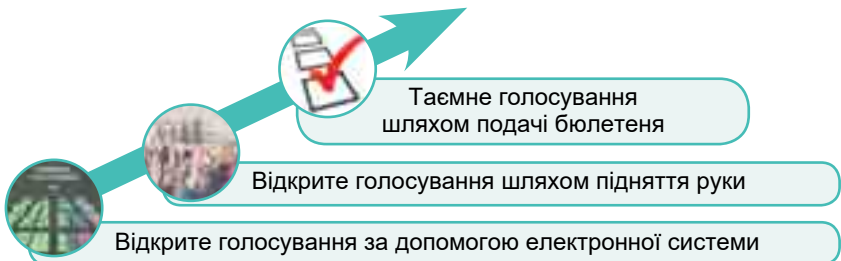
3. Регламент Верховної Ради України

Регламент Верховної Ради України – це єдиний процесуально-нормативний акт, що встановлює порядок підготовки і проведення сесій Верховної Ради, її засідань, формування державних органів, визначає законодавчу процедуру, процедуру розгляду інших питань, віднесених до її повноважень, та порядок здійснення контрольних функцій українського парламенту, має особливий порядок змін та скасування.

Засідання Верховної Ради є відкритими і гласними, крім випадків, установлених Конституцією України та Регламентом. Закриті пленарні засідання Верховної Ради для розгляду окремо визначених питань проводяться за рішенням Верховної Ради, ухваленим після скороченого обговорення більшістю голосів народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради. На пленарному засіданні Верховної Ради без запрошення мають право бути присутніми Президент України, Прем'єр-міністр України.

Види та способи голосування

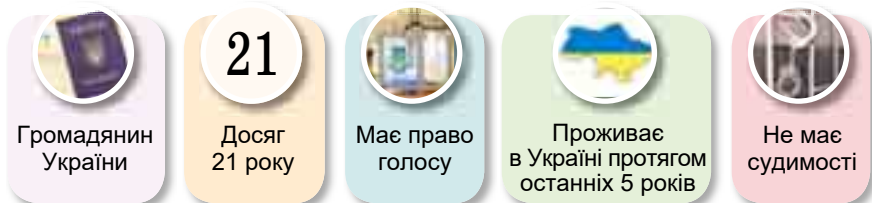

Рішеннями Верховної Ради є акти Верховної Ради, а також процедурні та інші рішення, які заносять до протоколу пленарних засідань Верховної Ради. Актами Верховної Ради є закони, постанови, резолюції, декларації, звернення, заяви.

§ 83. ПРАВОВИЙ СТАТУС НАРОДНОГО ДЕПУТАТА

1. Законодавчі вимоги щодо статусу народного депутата

У складі Верховної Ради України – чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Конституція України висуває такі вимоги щодо кандидата в народні депутати:

Народні депутати також не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності). Перед вступом на посаду народні депутати складають перед Верховною Радою присягу, яку зачитує найстарший за віком народний депутат. Відмова скласти присягу має наслідком втрату депутатського мандата.

2. Повноваження та статус народного депутата

Для виконання своїх обов'язків депутата наділено широким спектром повноважень:

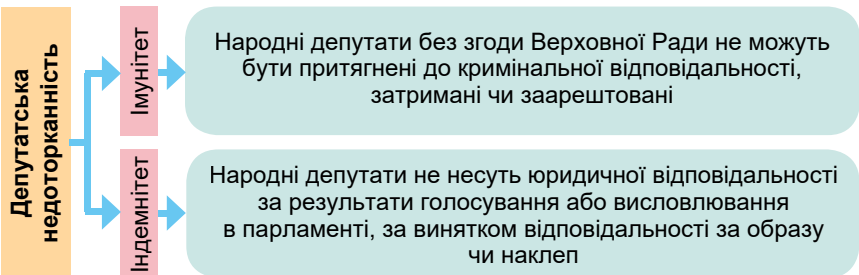

Закон України «Про статус народного депутата України»

Ч. 2 ст. 15. Депутатський запит – це вимога народного депутата, яка заявляється на сесії Верховної Ради України до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування ... дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їх компетенції.

Ч. 2 ст. 16. Депутатське звернення – це викладена в письмовій формі пропозиція народного депутата, звернена до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян здійснити певні дії, дати офіційне роз'яснення чи викласти позицію з питань, віднесених до їх компетенції.

До ключових елементів статусу члена парламенту належить недоторканність.

3. Припинення повноважень народного депутата

Повноваження народних депутатів припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України. Повноваження народного депутата припиняються достроково в разі:

- складення повноважень за особистою заявою;
- набрання законної сили обвинувальним вироком;
- визнання судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- припинення громадянства або виїзду на постійне місце проживання за межі України;
- якщо протягом двадцяти днів не усунуто порушення вимог щодо несумісності;
- невходження обраного від політичної партії депутата до складу депутатської фракції цієї політичної партії;
- дострокового припинення повноважень Верховної Ради України;
- смерті.

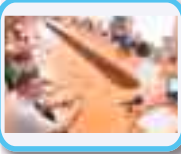
§ 84. ЗАКОНОДАВЧИЙ ПРОЦЕС. ПАРЛАМЕНТСЬКИЙ КОНТРОЛЬ

1. Законодавчий процес та його стадії

Законодавчий процес – це встановлений порядок діяльності спеціально уповноважених державних органів з приводу створення, зміни або скасування законів.

У кожній країні законодавчий процес має свої особливості. Проте він суворо регламентується за допомогою конституції, чинних законів тощо. В Україні виділяють такі етапи законодавчого процесу:

I. Передпроектна стадія

- Відповідно до Конституції України, право законодавчої ініціативи в парламенті належить Президенту, народним депутатам та Кабінету Міністрів
- Президент має право вносити законопроект позачергово

II. Проектна стадія

- Доручення розробити законопроект уряду або постійним комітетам у Верховній Раді
- Внесення законопроекту до парламенту, обговорення законопроекту і його узгодження, розгляд поправок
- Ухвалення в порядку першого, другого, третього читання; розгляд альтернативних проєктів

III. Стадія ухвалення законопроекту

- Ухвалення законопроекту в результаті голосування (в Україні звичайні закони ухвалюються простою більшістю у 226 голосів, конституційні – двома третинами від конституційного складу Верховної Ради – 300 голосів)
- Тексти законів, ухвалені Верховною Радою, у 5-денний строк підписуються Головою Верховної Ради і невідкладно передаються на підпис Президентові

IV. Засвідчувальна стадія

- Підписання закону Президентом у встановлені Конституцією строки (15 днів)
- Якщо Президент наклав вето і закон буде знову ухвалений Верховною Радою не менш як двома третинами, Президент України зобов'язаний підписати його протягом десяти днів або закон оприлюднюється Головою Верховної Ради

V. Інформаційна стадія

- Опублікування закону – друк його тексту в офіційних друкованих виданнях («Офіційний вісник України», «Урядовий кур'єр», «Голос України», «Відомості Верховної Ради України», «Офіційний вісник Президента України»)
- Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом

2. Поняття парламентського контролю: види та суб'єкти здійснення

Парламентський контроль – це діяльність Верховної Ради, утворених нею органів, обраних нею посадових осіб та народних депутатів щодо вивчення інформації про діяльність інших органів і посадових осіб публічної влади та вжиття на основі цієї інформації заходів впливу.

Залежно від способу здійснення можна виокремити прямиий (за діяльністю державних органів та посадових осіб, які обираються Верховною Радою) та *непрямиий* (надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів та денонсація міжнародних договорів) парламентський контроль.

Залежно від часу проведення контрольних заходів можна виділити попередній контроль (затвердження Програми діяльності уряду), *поточний* контроль (діяльність Рахункової палати з перевірки витрачання бюджетних коштів) та *наступний* контроль (ухвалення Постанови про недовіру урядові).

Залежно від юридичних наслідків розрізняють інформаційний контроль (заслуховування доповідей Генерального прокурора), *юридичний* контроль (дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим) та *політичний* контроль (усунення з посади Президента України при застосуванні процедури імпичменту).

За підконтрольним об'єктом виділяють парламентський контроль за діяльністю органів виконавчої влади, Президента, органів судової влади та органів місцевого самоврядування.

Конституція України

Ст. 98. Контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використання здійснює Рахункова палата.

Ст. 101. Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Акти реагування Уповноваженого ВРУ з прав людини

Конституційне подання

Акт реагування до Конституційного суду щодо вирішення питання про конституційність закону, акта Президента, Кабінету Міністрів, правового акта Автономної Республіки Крим; офіційного тлумачення Конституції та законів

Подання

Акт, який вноситься Уповноваженим до органів публічної влади, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій для вжиття відповідних заходів у місячний строк щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини і громадянина

Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»

Ст. 19¹. На Уповноваженого покладаються функції національного превентивного механізму відповідно до Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання.

Для виконання функцій національного превентивного механізму Уповноважений:

- здійснює регулярні відвідування місць позбавлення волі, психіатричних закладів тощо;
- проводить опитування осіб, які перебувають у таких місцях;
- вносить органам державної влади пропозиції щодо попередження катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання;
- залучає на договірних засадах представників громадських організацій, експертів, учених і фахівців, у тому числі іноземних тощо.

Запитання та завдання до теми 7

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте єдиний орган законодавчої влади в Україні.

А Уряд

В Парламент

Б Міністерство

Г Кабінет Міністрів України

2. Призначення на посаду за поданням Президента України Прем'єр-міністра – це:

- А Законодавча компетенція ВРУ
- Б Установча компетенція ВРУ
- В Контролююча компетенція ВРУ
- Г Компетенція ВРУ у сфері оборони і безпеки

3. Позначте спосіб організації роботи парламенту, протягом якого ВРУ ухвалює закони та постанови.

- А Конференція
- Б Народні збори
- В Круглий стіл
- Г Сесія

4. Позачергові сесії ВРУ скликаються Головою ВРУ на вимогу:

- А Не менше як третини народних депутатів України
- Б Прем'єр-міністра України
- В Голови Конституційного Суду України
- Г Генерального прокурора України

5. Акти Верховної Ради України – це:

- А Закони і постанови
- Б Укази і розпорядження
- В Закони і укази
- Г Рішення і накази

6. Складова статусу народного депутата, що полягає у праві не нести юридичну відповідальність за результати голосування або висловлювання в парламенті, – це:

- А Суверенітет
- Б Імунітет
- В Індемнітет
- Г Дипломатична недоторканність

II. Розв'яжіть юридичні ситуації, користуючись текстами Конституції України і законів України.

1. У серпні 2017 р. народний депутат Невинний О. В. звернувся до суду з позовом до видавництва «Жовта преса» про захист честі, гідності, ділової репутації та відшкодування моральної шкоди. Депутат просив зобов'язати відповідача публічно через засоби масової інформації спростувати перераховані у статті газети відомості як такі, що не відповідають дійсності й ганьблять його честь і гідність. Відповідач, у свою чергу, зауважив, що Конституцією України гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Розв'яжіть спір по суті.

2. Верховна Рада України ухвалила законопроект «Про освіту», який було направлено на підпис Президенту України. Президент повернув його зі своїми пропозиціями, реалізувавши своє право вето. ВРУ розглянула вмотивовані пропозиції Президента і повторно ухвалила законопроект 314 голосами. Голова ВРУ знову направив

законопроект на підпис Президенту України, проте Президент відмовився його підписувати і офіційно оприлюднювати. У зв'язку із цим Голова ВРУ підписав закон замість Президента і дав вказівку опублікувати його в офіційних виданнях. У законі зазначено, що він набуває чинності з 1 квітня 2018 р., проте опубліковано його було лише 15 квітня 2018 р.

1. Яким чином Верховна Рада України може подолати вето Президента України? 2. Чи має право Президент України відмовитися підписувати закон, щодо якого парламентом подолане вето, і чи правомірні в цьому випадку дії Голови Верховної Ради України? 3. Який порядок набуття чинності законів України? 4. Які видання вважаються офіційними? 5. З якого моменту набуде чинності закон «Про освіту», про який ідеться в задачі?

Тема 8. Президент України

Єдиною перешкодою для здійснення наших планів на завтра можуть бути наші сьгоднішні сумніви.

Франклін Делано Рузвельт, президент США

§ 85. ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

1. Президент України: правовий статус і повноваження

Президент України посідає окреме місце в системі органів державної влади. Конституція України не відносить Президента України до законодавчої, виконавчої чи судової гілок влади. Водночас, за Конституцією України глава держави зберігає певні повноваження (установчі та контролюючі) у сфері виконавчої влади та наділяється суттєвими прерогативами у сферах законодавчої і судової влади. Подібна модель організації влади свідчить, що таке конституційне визначення статусу глави держави характеризує його особливе місце в системі органів державної влади: він не входить безпосередньо до жодної з гілок влади, гарантує єдність державної влади в умовах її поділу, погоджене функціонування та взаємодію різних видів органів державної влади.

Конституція України

Ст. 102. Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

З внесенням до Конституції України змін 8 грудня 2004 р. конституційний статус Президента України отримав подальшу трансформацію, що пов'язано з переходом до парламентсько-президентської форми правління. Так, суттєво зменшилися його прерогативи у сфері виконавчої влади (повноваження щодо формування уряду фактично перейшли до парламенту), тим часом розширилися його контрольні повноваження стосовно Верховної Ради України – Президент України отримав додаткові підстави для дострокового припинення повноважень парламенту.

Конституцією України передбачено певні умови, що забезпечують контроль за діяльністю Президента України та унеможливають перетворення на авторитарного правителя. До таких умов належать:

- обмеження терміну повноважень Президента України п'ятирічним строком (ч. 1 ст. 103 Конституції України);
- обрання на загальних прямих виборах (ч. 1 ст. 103 Конституції України);
- заборона Президентів України мати інший представницький мандат, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку (ч. 4 ст. 103 Конституції України);
- можливість усунення Президента України з поста в порядку імпичменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину (ст. 111 Конституції України);
- можливість визнання Конституційним Судом України актів Президента неконституційними, через що вони втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України відповідного рішення (ст. 152 Конституції України).

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки поспіль.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Повноваження Президента України починаються з моменту складання ним присяги на урочистому засіданні Верховної Ради.

Повноваження Президента України можна систематизувати за такими групами:

- *представницькі повноваження* (представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України);
- *повноваження у сфері законодавчої влади* (користується правом законодавчої ініціативи у Верховній Раді України, підписує закони, ухвалені ВРУ, та ін.);
- *повноваження у сфері виконавчої влади* (вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України);
- *повноваження у сфері судової влади* (призначає на посади третину складу Конституційного Суду України; здійснює помилювання);
- *повноваження у сфері національної безпеки та оборони* (є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; очолює Раду національної безпеки і оборони України);
- інші повноваження.

2. Нормативно-правові акти Президента України

Президент України видає акти у формі указів і розпоряджень, які є обов'язковими до виконання на території України. Укази і розпорядження Президента України мають підзаконний характер: вони видаються на основі Конституції та законів України.

Указ – це правовий акт глави держави, який видається з найважливіших питань, віднесених до компетенції Президента. Укази можуть мати як нормативний, так і ненормативний (правозастосовний) характер. Нормативні укази стосуються невизначеного кола осіб і мають довгострокову дію.

Указами Президента України оформлюються:

- нагородження державними нагородами, присвоєння почесних звань України;
- присвоєння вищих військових звань, вищих дипломатичних рангів;
- прийняття до громадянства України і припинення громадянства України, надання притулку;
- помилювання.

Розпорядження – це нормативний акт глави держави, який має індивідуальний організаційний характер.

Розпорядженням Президента України оформлюються:

- рішення з оперативних, організаційних і кадрових питань, а також з питань роботи Секретаріату Президента України;

- призначення представників від України для участі в роботі міжнародних форумів, у переговорах з представниками іноземних держав.

Проекти указів Президента України нормативного характеру мають погоджуватися в Міністерстві юстиції України, а пов'язані з витрачанням фінансових, інших матеріальних ресурсів – відповідно з Міністерством фінансів України або Міністерством економіки України.

§ 86. ПРИПИНЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

1. Припинення повноважень Президента України

Свої обов'язки Президент України виконує до вступу на посаду новообраного глави держави (обраного на чергових президентських виборах). Проте Конституцією України передбачено можливість дострокового припинення повноважень Президента України.

Конституція України

Ст. 108. Повноваження Президента України припиняються достроково в разі:

- 1) відставки;
- 2) неспроможності виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпичменту;
- 4) смерті.

Аналіз положень статей 108 і 109 Конституції України дозволяє зробити висновок, що під відставкою Президента України слід розуміти залишення поста Президента України винятково з власної ініціативи і за забезпечення повної добровільності прийняття такого рішення.

Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України.

Неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлено на засіданні Верховної Ради України і підтверджено рішенням, ухваленим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду – за зверненням Верховної Ради України і медичного висновку.

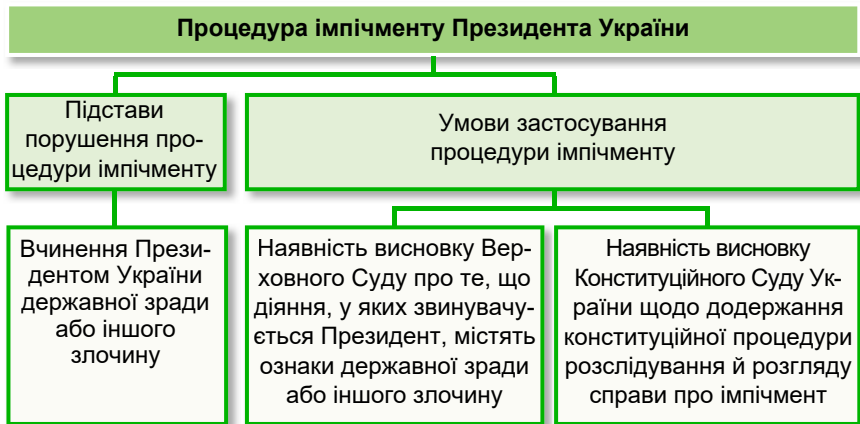

2. Усунення з поста Президента України в порядку імпічменту

За загальним правилом Президент України як глава держави не несе політичної або юридичної відповідальності за свої дії. Відсутність юридичної відповідальності гарантується *інститутом недоторканності*, політичної – *інститутом контрасигнатури*, тобто скріплення акта Президента України підписом Прем'єр-міністра України.

Проте в особливих випадках Президент України підлягає відповідальності, що передбачено ст. 111 Конституції України. Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Інститут імпічменту виступає надійною гарантією проти зловживання владою та порушення главою держави Конституції та законів держави.

Конституція України та Регламент Верховної Ради України передбачають досить складну процедуру імпічменту.

Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України.

За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу ухвалює рішення про звинувачення Президента України.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпідменту ухвалюється Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України та отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування й розгляду справи про імпідмент та отримання висновку Верховного Суду про те, що діяння, у яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

Усунення Президента України з поста автоматично припиняє виконання ним своїх обов'язків, він втрачає недоторканність і може бути притягнений до юридичної відповідальності як звичайний громадянин.

§ 87. РАДА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ

1. Функції і компетенція Ради національної безпеки і оборони України

Рада національної безпеки і оборони України (РНБО України) відповідно до Конституції України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президенті України.

Правовою основою діяльності РНБО України є Конституція, закони України, міжнародні договори України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, акти Президента України.

Функції РНБО України

Внесення пропозицій Президентіві України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони

Координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в мирний час

Координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та під час виникнення кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці

Компетенцією Ради національної безпеки і оборони України є:

- розробка та розгляд на своїх засіданнях питань, які відповідно до Конституції України, Стратегії національної безпеки України, Воєнної доктрини України належать до

сфери національної безпеки і оборони, та подання пропозиції Президентові України;

- координація виконання ухвалених РНБО України рішень, уведених у дію указами Президента України, і здійснення поточного контролю діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони;
- залучення до аналізу інформації посадових осіб та фахівців органів виконавчої влади, державних установ, наукових закладів, підприємств та організацій усіх форм власності;
- координація і контроль переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного чи надзвичайного стану;
- координація та контроль діяльності органів виконавчої влади щодо відбиття збройної агресії, організації захисту населення та забезпечення його життєдіяльності, охорони життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян.

2. Склад і порядок функціонування РНБО України

Головою Ради національної безпеки і оборони України є Президент України.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання обов'язків Голови РНБО України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України.

Персональний склад Ради національної безпеки і оборони України формує Президент України.

До складу РНБО за посадою входять:

Прем'єр-міністр
України

Міністр
оборони
України

Голова
Служби
безпеки
України

Міністр
внутрішніх
справ
України

Міністр
закордонних
справ
України

Членами РНБО України можуть бути керівники інших центральних органів виконавчої влади, а також інші особи, визначені Президентом України. Секретар РНБО України призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України і безпосередньо йому підпорядковується.

Основною організаційною формою діяльності Ради національної безпеки і оборони України є її засідання. На засіданнях Ради національної безпеки і оборони України її члени голосують особисто. Делегування ними обов'язку бути присутніми на

засіданні Ради національної безпеки і оборони України іншим особам не допускається.

У засіданнях РНБО України може брати участь Голова Верховної Ради України.

Рішення РНБО України ухвалюються не менш як двома третинами голосів її членів. Голова Верховної Ради України може висловлювати думку щодо ухвалених рішень, яка протоколюється. Ухвалені рішення вводяться в дію указами Президента України.

Рішення Ради національної безпеки і оборони України, уведені в дію указами Президента України, є обов'язковими до виконання органами виконавчої влади.

Запитання та завдання до теми 8

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте, до якої гілки влади в системі органів державної влади Конституція України відносить Президента України.

- А** До законодавчої   **В** До судової
Б До виконавчої   **Г** Не відносить до жодної гілки влади

2. До складу РНБО України за посадою не входить:

- А** Голова Верховної Ради України   **В** Міністр внутрішніх справ України
Б Голова Служби безпеки України   **Г** Міністр закордонних справ України

3. Повноваження здійснювати помилування належать:

- А** До представницьких повноважень Президента України
Б До повноважень Президента в законодавчій сфері
В До повноважень Президента у сфері виконавчої влади
Г До повноважень Президента у сфері судової влади

4. Позначте правові акти Президента України.

- А** Постанови   **В** Накази
Б Укази   **Г** Висновки

5. Позначте, яке з перерахованих повноважень не належить до компетенції Президента України.

- А** Забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності
Б Користується правом законодавчої ініціативи у Верховній Раді України
В Підписує закони, ухвалені Верховною Радою України

Г Призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою

6. Скріплення акта Президента України підписом Прем'єр-міністра – це:

А Плюралізм   В Контрасигнатура

Б Денонсація   Г Ратифікація

II. Складіть схему «Стадії процедури імпичменту».

Тема 9. Виконавча влада України

Законодавча влада – серце держави, виконавча – її мозок.

Жан-Жак Руссо, французький філософ-просвітник

§ 88. КАБІNET МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

1. Кабінет Міністрів України: склад, порядок призначення, повноваження

Органи державної виконавчої влади – це система органів, напрямками діяльності яких є реалізація двох основних функцій: виконавчої та розпорядчої.

Виконавча функція характеризується тим, що ці органи безпосередньо виконують нормативні приписи та інші акти законодавчої влади. **Розпорядча функція** характеризується тим, що для виконання актів законодавчої влади органи виконавчої влади від свого імені видають управлінські акти, дають відповідні розпорядження.

Конституція України

Ст. 113. Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України.

Систему органів державної виконавчої влади складають:

● **Вищий орган** у системі виконавчої влади – Кабінет Міністрів України

● **Центральні органи** – міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом

Місцеві органи виконавчої влади – місцеві державні адміністрації

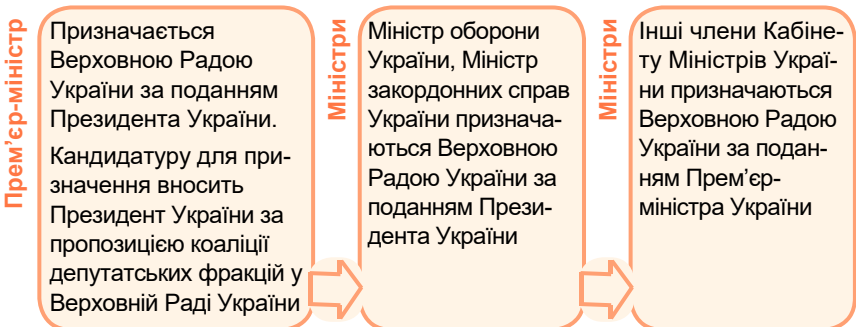
У системі органів виконавчої влади статус Кабінету Міністрів України (КМУ) характеризується такими рисами:

- Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади;
- Кабінет Міністрів України є загальнодержавним органом виконавчої влади загальної компетенції, його діяльність поширюється на всю територію України, а компетенція охоплює практично всі найважливіші питання;
- Кабінет Міністрів України – це колегіальний орган виконавчої влади.

До складу Кабінету Міністрів України входять:

Порядок формування Кабінету Міністрів України визначається Конституцією України, Законом України «Про Кабінет Міністрів України» та Регламентом Верховної Ради України. Вихідна формула формування Кабінету Міністрів України міститься у ст. 114 Конституції України:

Повноваження Кабінету Міністрів України за Конституцією України:

- забезпечує державний суверенітет та економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої полі-

тики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

- вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;
- розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;
- розробляє проект закону про Державний бюджет України та забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;
- здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Кабінет Міністрів у межах своєї компетенції видає постанови й розпорядження, що є обов'язковими до виконання. Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України. Заява про складення повноважень Кабінету Міністрів України подається Прем'єр-міністром України чи особою, яка виконує його повноваження, та оголошується на першому пленарному засіданні новообраної Верховної Ради України.

Відставка Кабінету Міністрів України настає внаслідок:

- ухвалення Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України;
- відставки Прем'єр-міністра України;
- смерті Прем'єр-міністра України.

2. Повноваження Прем'єр-міністра

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Прем'єр-міністр України:

- керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує діяльність Кабінету Міністрів України на забезпечення здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

- спрямовує, координує та контролює діяльність членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади;
- вносить на розгляд Верховної Ради України подання про призначення членів Кабінету Міністрів України (крім Міністра закордонних справ України та Міністра оборони України);
- вносить на розгляд Кабінету Міністрів України:
  - 1) пропозиції щодо кандидатур для призначення на посаду і звільнення з посади голів місцевих державних адміністрацій та щодо внесення Президенту України подань про призначення на посаду або звільнення з посади голів місцевих державних адміністрацій;
  - 2) подання щодо кандидатур для призначення на посаду за результатами конкурсного відбору і звільнення з посади членів колегіальних центральних органів виконавчої влади, що не входять до складу Кабінету Міністрів України;
  - 3) подання про утворення, реорганізацію та ліквідацію міністерств, інших центральних органів виконавчої влади;
- скликає засідання Кабінету Міністрів України та головує на них;
- виконує інші повноваження.

Прем'єр-міністр України може здійснювати інші повноваження, передбачені Конституцією та законами України. У разі відсутності Прем'єр-міністра України повноваження Прем'єр-міністра України за його дорученням виконує Перший віцепрем'єр-міністр України або віцепрем'єр-міністр України.

Прем'єр-міністр України має право заявити Верховній Раді України про свою відставку. Відставка Прем'єр-міністра України, ухвалення Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України мають наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України.

§ 89. ЦЕНТРАЛЬНІ ТА МІСЦЕВІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

1. Центральні органи виконавчої влади

Друге після Кабінету Міністрів місце у виконавчій вертикалі влади посідають центральні органи виконавчої влади.

Центральним органом виконавчої влади називають орган, який забезпечує впровадження в життя державної політики у відповідній галузі чи сфері на всій території Укра-

їни, здійснює керівництво дорученою йому сферою управління, несе відповідальність за стан її розвитку та безпосередньо підвідомчий Кабінету Міністрів України.

Систему центральних органів виконавчої влади складають міністерства України та інші центральні органи виконавчої влади.

Головною ланкою системи органів центральної виконавчої влади є *міністерства*. Вони створюються для організації державного управління в найважливіших сферах соціально-економічного й політичного життя і є здебільшого органами галузевого управління. Керівництво міністерством здійснює міністр. Він спрямовує і координує діяльність інших органів виконавчої влади з питань, віднесених до його відання.

Основними завданнями міністерства як органу, що забезпечує формування державної політики в одній чи декількох сферах та реалізує її, є:

- забезпечення нормативно-правового регулювання;
- визначення пріоритетних напрямів розвитку;
- інформування та надання роз'яснень щодо здійснення державної політики;
- узагальнення практики застосування законодавства, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення;
- забезпечення здійснення соціального діалогу на галузевому рівні;
- здійснення інших завдань, визначених законами України.

Центральні органи виконавчої влади утворюються для виконання окремих функцій з реалізації державної політики як служби, агентства, інспекції.

Основними завданнями центральних органів виконавчої влади є:

- надання адміністративних послуг;
- здійснення державного нагляду (контролю);
- управління об'єктами державної власності;

- внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів, які спрямовують та координують їхню діяльність;
- здійснення інших завдань, визначених законами України.

У разі, якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам, центральний орган виконавчої влади утворюється як *служба*.

У разі, якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління, центральний орган виконавчої влади утворюється як *агентство*.

У разі, якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають контрольно-наглядові функції за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства, центральний орган виконавчої влади утворюється як *інспекція*.

2. Місцеві органи виконавчої влади

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють *місцеві державні адміністрації*. Функціонування місцевих органів виконавчої влади визначається Конституцією України (розділ VI) і Законом України «Про місцеві державні адміністрації».

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Голови місцевих державних адміністрацій під час здійснення своїх повноважень

відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України

підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня

Місцеві державні адміністрації підзвітні та підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами. Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України або

головою місцевої державної адміністрації вищого рівня. Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України ухвалює рішення і дає обґрунтовану відповідь. Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України ухвалює рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

На відповідній території місцеві державні адміністрації забезпечують

- Виконання Конституції і законодавства України
- Законність і правопорядок, дотримання прав і свобод громадян
- Виконання державних і регіональних програм соціально-економічного, культурного та інших напрямів розвитку
- Підготовку й виконання відповідних обласних і районних бюджетів
- Звіт про виконання відповідних бюджетів і програм
- Взаємодію з органами місцевого самоврядування
- Реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень

На виконання Конституції України, законів України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади голова місцевої державної адміністрації видає розпорядження, а керівники структурних підрозділів – накази.

Запитання та завдання до теми 9

I. Виконайте тестові завдання.

1. Напрямами діяльності органів державної виконавчої влади є реалізація двох основних функцій:

А Охоронної та регулятивної	В Контрольної та наглядової
Б Освітньої та оздоровчої	Г Виконавчої та розпорядчої

2. Позначте вищий орган у системі органів виконавчої влади.

А Кабінет Міністрів України	В Служба безпеки України
Б Верховна Рада України	Г Генеральна Прокуратура України

3. За поданням Президента України Верховна Рада України призначає:

- А Міністра Кабінету Міністрів України
- Б Міністра освіти України
- В Міністра закордонних справ України

Г Міністра економіки України

4. До повноважень Кабінету Міністрів України не належить:

А Забезпечення державного суверенітету

Б Ухвалення рішення про визнання іноземних держав

В Забезпечення проведення фінансової, цінової та інвестиційної політики

Г Розробка проекту Закону про Державний бюджет України

5. Голови місцевих державних адміністрацій підзвітні та підконтрольні:

А Президенту України

Б Генеральному прокурору України

В Верховній Раді України

Г Органам виконавчої влади вищого рівня

6. Установіть відповідність між назвою центрального органу виконавчої влади та його визначенням.

А Міністерство

В Агентство

Б Служба

Г Інспекція

1. Центральний орган виконавчої влади, який утворюється в разі, якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління.

2. Головна ланка системи органів центральної виконавчої влади, що створюються для організації державного управління в найважливіших сферах соціально-економічного й політичного життя і є здебільшого органами галузевого управління.

3. Центральний орган виконавчої влади, який утворюється в разі, якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають контрольно-наглядові функції за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства.

4. Центральний орган виконавчої влади, який утворюється в разі, якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам.

II. Порівняйте поняття.

• Агентство – інспекція.

• Орган законодавчої влади – органи виконавчої влади.

Тема 10. Місцеве самоврядування в Україні

Самоврядування – це основа руху до справедливості, метою якого є повернення української нації до сім'ї культурних націй.

Михайло Драгоманов, український історик, громадський діяч

§ 90. СИСТЕМА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

1. Поняття і принципи місцевого самоврядування

Європейська хартія місцевого самоврядування

Місцеве самоврядування означає право і спроможність місцевих властей, у межах закону, здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою публічних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення.

Конституція України. Розділ XI. Місцеве самоврядування.

Ст. 140. Місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Принципи місцевого самоврядування – це вихідні начала, відповідно до яких здійснюються організація та функціонування місцевого самоврядування в нашій державі. Принципи місцевого самоврядування встановлено Конституцією України та Європейською хартією місцевого самоврядування, а їхню деталізацію здійснено в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Згідно із законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» до загальних принципів місцевого самоврядування належать:

- народовладдя;
- законність;
- гласність;
- колегіальність;
- поєднання місцевих і загальнодержавних інтересів;
- державна підтримка та гарантії місцевого самоврядування;
- правова, матеріально-фінансова самостійність;

- підзвітність і відповідальність;
- судовий захист прав самоврядування;
- виборність.

Основними завданнями місцевого самоврядування є:

- зміцнення засад конституційного ладу України;
- забезпечення реалізації конституційних прав людини і громадянина;
- створення умов для забезпечення життєво важливих потреб і законних інтересів населення;
- розвиток місцевої демократії.

2. Органи місцевого самоврядування

Конституція України передбачає, що право територіальної громади на місцеве самоврядування здійснюється громадою як безпосередньо через різноманітні форми прямої демократії, так і через діяльність виборних та інших органів місцевого самоврядування, тобто шляхом представницької демократії. Інститути місцевої демократії забезпечують тісний зв'язок населення, територіальної громади в цілому з органами і посадовими особами місцевого самоврядування.

Згідно із Законом «Про місцеве самоврядування в Україні» система місцевого самоврядування охоплює:

ТЕРИТОРІАЛЬНУ ГРОМАДУ

- Територіальна громада – це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів декількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр

СІЛЬСЬКУ, СЕЛИЩНУ, МІСЬКУ РАДИ

- Сільські, селищні, міські ради представляють громади та здійснюють від їхнього імені та в їхніх інтересах функції й повноваження місцевого самоврядування

СІЛЬСЬКОГО, СЕЛИЩНОГО, МІСЬКОГО ГОЛОВУ

- Сільський, селищний, міський голова – головна посадова особа територіальної громади

- ВИКОНАВЧІ ОРГАНИ СІЛЬСЬКОЇ, СЕЛИЩНОЇ, МІСЬКОЇ РАДИ;
- СТАРОСТУ

• Виконавчими органами рад є виконавчі комітети, відділи, управління. Вони підконтрольні і підзвітні радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень виконавчої влади – підконтрольні відповідним органам виконавчої влади

РАЙОННІ ТА ОБЛАСНІ РАДИ

• Представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст у межах повноважень, визначених Конституцією та законами України, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами

ОРГАНИ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

• Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна

Найважливіші питання, віднесені до відання місцевого самоврядування, визначено Конституцією України. Ст. 143 Конституції України передбачає компетенцію місцевого самоврядування:

Територіальні громади (безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування)

Конституція України та Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріплюють повноваження органів місцевого самоврядування згідно з принципом їх розподілу: окремо визначається компетенція кожного органу системи місцевого самоврядування.

3. Повноваження органів місцевого самоврядування

До компетенції сільських, селищних, міських рад належать питання:

- самоорганізації ради та формування її органів;
- організації та функціонування системи місцевого самоврядування;
- економічного і соціального розвитку території;
- здійснення контрольних функцій та інші питання.

До відання обласних, районних рад належать питання:

- затвердження програм розвитку областей і районів і контроль за їх виконанням;
- затвердження районних та обласних бюджетів;
- контролю за виконанням місцевих бюджетів;
- вирішення інших питань, віднесених до їхньої компетенції.

Сільський, селищний, міський голова:

- забезпечує здійснення повноважень органів виконавчої влади;
- організує роботу відповідної ради та її виконавчого комітету;
- підписує рішення ради та її виконавчого комітету;
- здійснює інші повноваження.

Виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної в місті ради:

- попередньо розглядає проекти місцевих програм розвитку;
- розглядає проект місцевого бюджету, проекти рішень з інших питань;
- координує діяльність відділів та інших виконавчих органів влади;
- має право змінювати або скасовувати акти підпорядкованих йому відділів.

4. Об'єднана територіальна громада

В Україні триває реформа децентралізації. Пропонується створити трирівневу систему адміністративно-територіального устрою. Першим кроком реформи стало створення об'єднаних територіальних громад.

Правовою основою діяльності об'єднаних територіальних громад є Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад».

Добровільне об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст здійснюється з дотриманням таких принципів:

- конституційності та законності;
- добровільності;
- економічної ефективності;
- державної підтримки;
- повсюдності місцевого самоврядування;
- прозорості та відкритості;
- відповідальності.

Суб'єктами добровільного об'єднання територіальних громад є суміжні територіальні громади сіл, селищ, міст. Об'єднана територіальна громада, адміністративним центром якої визначено місто, є міською територіальною громадою, центром якої визначено селище, – селищною, центром якої визначено село, – сільською територіальною громадою.

Добровільне об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст здійснюється з дотриманням таких умов:

- у складі об'єднаної територіальної громади не може існувати іншої територіальної громади, яка має свій представницький орган місцевого самоврядування;
- територія об'єднаної територіальної громади має бути нерозривною, межі об'єднаної територіальної громади визначаються по зовнішніх межах юрисдикції рад територіальних громад, що об'єдналися;
- об'єднана територіальна громада має бути розташована в межах території Автономної Республіки Крим, однієї області;
- під час ухвалення рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад беруться до уваги історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники, що впливають на соціально-економічний розвиток об'єднаної територіальної громади;
- якість та доступність публічних послуг, що надаються в об'єднаній територіальній громаді, не можуть бути нижчими, ніж до об'єднання.

Адміністративним центром об'єднаної територіальної громади визначається населений пункт (село, селище, місто), який має розвинуту інфраструктуру і, зазвичай, розташований найближче до географічного центру території об'єднаної територіальної громади.

Об'єднана територіальна громада вважається утвореною з дня набрання чинності рішень усіх рад про добровільне

об'єднання територіальних громад, або з моменту набрання чинності рішень про підтримку добровільного об'єднання територіальних громад на місцевому референдумі.

5. Акти органів місцевого самоврядування

Місцева рада в межах своїх повноважень ухвалює нормативні та інші акти у формі рішень.

Рішення ради ухвалюється на її пленарному засіданні після обговорення більшістю депутатів від загального складу ради. Під час установаження результатів голосування до загального складу сільської, селищної, міської ради включається сільський, селищний, міський голова, якщо він бере участь у пленарному засіданні ради, і враховується його голос.

Рішення ради ухвалюються відкритим поіменним голосуванням, окрім передбачених Законом випадків, у яких рішення ухвалюються таємним голосуванням. Результати поіменного голосування підлягають обов'язковому оприлюдненню. Вони розміщуються на офіційному веб-сайті ради в день голосування і зберігаються протягом необмеженого строку. Результати поіменного голосування є невід'ємною частиною протоколу сесії ради.

Рішення сільської, селищної, міської ради в п'ятиденний строк з моменту його ухвалення може бути зупинено сільським, селищним, міським головою і внесено на повторний розгляд відповідної ради з обґрунтуванням зауважень. Рада зобов'язана у двотижневий строк повторно розглянути рішення. Якщо рада відхилила зауваження сільського, селищного, міського голови і підтвердила попереднє рішення двома третинами депутатів від загального складу ради, воно набирає чинності.

Акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування нормативно-правового характеру набирають чинності з дня їх офіційного оприлюднення, якщо органом чи посадовою особою не встановлено пізніший строк введення цих актів у дію.

Виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної в місті ради в межах своїх повноважень ухвалює рішення.

Сільський, селищний, міський голова, голова районної в місті, районної, обласної ради в межах своїх повноважень видає розпорядження.

Акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування з мотивів їхньої невідповідності Конституції або законам України визнаються незаконними в судовому порядку.

§ 91. ПРАВОВИЙ СТАТУС ДЕПУТАТА ТА ГОЛОВИ МІСЦЕВОЇ РАДИ, СТАРОСТИ СЕЛА, СЕЛИЩА

1. Правовий статус депутатів місцевих рад

Депутат місцевої ради є представником інтересів територіальної громади села, селища, міста чи їхніх громад, який обирається на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування на строк, установленій Конституцією України.

Депутат місцевої ради як представник інтересів територіальної громади зобов'язаний виражати і захищати інтереси відповідної територіальної громади та її частини – виборців свого виборчого округу, виконувати їхні доручення в межах своїх повноважень, брати активну участь у здійсненні місцевого самоврядування.

Повноваження депутата ради починаються з моменту офіційного оголошення відповідною територіальною виборчою комісією на сесії ради рішення про підсумки виборів і закінчуються в день першої сесії ради нового скликання. Повноваження депутата можуть бути припинені достроково у випадках, передбачених законом.

Депутат місцевої ради здійснює свої повноваження, не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю.

Депутат представляє інтереси всієї територіальної громади, має всю повноту прав, що забезпечують його активну участь у діяльності ради та утворюваних нею органів, має обов'язки перед виборцями, радою та її органами, виконує їхні доручення. Депутат повинен входити до складу однієї з постійних комісій ради.

На час сесій, засідань постійних комісій рад, а також для здійснення депутатських повноважень в інших передбачених законом випадках депутат звільняється від виконання виробничих або службових обов'язків з відшкодуванням йому середнього заробітку за основним місцем роботи та інших витрат, пов'язаних з депутатською діяльністю, за рахунок відповідного місцевого бюджету.

Депутат зобов'язаний брати участь у роботі сесій ради, засідань постійної та інших комісій ради, до складу яких його обрано. У разі пропуску депутатом протягом року більше половини пленарних засідань ради або засідань постійної комісії, невиконання ним без поважних причин рішень і доручень ради та її органів відповідна рада може звернутися до

виборців з пропозицією про відкликання такого депутата у встановленому законом порядку.

Депутат має право ухвального голосу з усіх питань, які розглядаються на сесіях ради, а також на засіданнях постійної та інших комісій ради, до складу яких його обрано.

Депутат має право звернутися із запитом до керівників ради та її органів, сільського, селищного, міського голови, керівників органів, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, розташованих або зареєстрованих на відповідній території. Орган або посадова особа, до яких звернено запит, зобов'язані дати усну чи письмову відповідь на запит на сесії ради у строки і в порядку, встановлені радою. За результатами розгляду запиту рада ухвалює рішення.

Депутат має право ознайомлюватися з будь-якими офіційними документами, які зберігаються у відповідних органах місцевого самоврядування, та робити виписки, копіювання цих документів.

У виборчому окрузі депутат місцевої ради зобов'язаний:

- підтримувати зв'язок з виборцями, відповідною територіальною громадою;
- не рідше одного разу на півріччя інформувати виборців про роботу місцевої ради та її органів, про виконання планів і програм економічного і соціального розвитку, інших місцевих програм, доручень виборців;
- вести регулярний прийом виборців, розглядати пропозиції, звернення, заяви і скарги членів територіальної громади, вживати заходів щодо їх вирішення.

2. Сільський, селищний, міський голова

Сільський, селищний, міський голова – це головна посадова особа територіальної громади відповідно села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів декількох сіл), селища, міста.

Сільський, селищний, міський голова обирається відповідною територіальною громадою на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування в порядку, визначеному законом, і здійснює свої повноваження на постійній основі. Строк повноважень сільського, селищного, міського голови, обраного на чергових місцевих виборах, становить п'ять років.

Сільський, селищний, міський голова очолює виконавчий комітет відповідної сільської, селищної, міської ради, головує на її засіданнях. Він не може бути депутатом будь-якої ради,

суміщати свою службову діяльність з іншою посадою, у тому числі на громадських засадах, займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики зі спорту) або підприємницькою діяльністю.

3. Староста села, селища

Староста – це виборна посадова особа місцевого самоврядування.

Староста обирається жителями села, селища (сіл, селищ), розташованих на території відповідного старостинського округу, на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування в порядку, визначеному законом, і здійснює свої повноваження на постійній основі.

Повноваження старости починаються з моменту складення ним присяги на пленарному засіданні відповідної сільської, селищної, міської ради, на якому відповідною територіальною виборчою комісією оголошено рішення щодо його обрання та реєстрації.

Строк повноважень старости, обраного на чергових виборах, становить п'ять років, крім випадків дострокового припинення його повноважень.

Староста є членом виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради за посадою. Він не може мати іншого представницького мандата, суміщати свою службову діяльність з іншою посадою, у тому числі на громадських засадах, займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики зі спорту) або підприємницькою діяльністю.

Порядок організації роботи старости визначається Законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про добровільне об'єднання територіальних громад» і «Положенням про старосту», затвердженим сільською, селищною, міською радою.

Староста:

- представляє інтереси жителів села, селища у виконавчих органах сільської, селищної, міської ради;
- сприяє жителям села, селища в підготовці документів, що подаються до органів місцевого самоврядування;
- бере участь у підготовці проекту бюджету територіальної громади в частині фінансування програм, що реалізуються на території відповідного села, селища;
- здійснює інші обов'язки, визначені «Положенням про старосту».

§ 92. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ЗВЕРНЕННЯ ДО ДЕПУТАТА МІСЦЕВОЇ РАДИ

Кожен з вас через декілька років повною мірою зможе реалізувати свої політичні права. Ви будете брати участь у виборах. Від вашого вираженого рішення залежатиме майбутнє нашої країни та конкретно вашого регіону. Ви – майбутні політичні лідери вашої територіальної громади. Перефразовуючи відому інавгураційну промову тридцять п'ятого американського президента Дж. Кеннеді, пропонуємо вам не запитувати, що ваше місто, село, селище може зробити для вас, а запитати в себе, що ви можете зробити для своєї територіальної громади. Спробуйте поглянути на проблеми вашого регіону очима активного громадянина.

Працюємо у групах

Об'єднайтеся в чотири групи. Підготуйте аркуші паперу розміром А2, маркери та окрему картку з конкретним переліком прав людини (статті нормативного документа). Отримайте завдання розробити реальні пропозиції до місцевої влади, де повною мірою реалізовувалися б права людини.

1 група. Реалізація особистих прав людини. Надайте пропозиції місцевій владі щодо поліпшення стану механізму реалізації особистих прав людини за такими статтями Загальної декларації прав людини:

Ст. 3. Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Ст. 12. Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

2 група. Реалізація політичних прав людини. Надайте пропозиції місцевій владі щодо поліпшення стану механізму реалізації політичних прав людини за такими статтями Загальної декларації прав людини:

Ст. 20. 1. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій. 2. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації.

Ст. 21. 1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. 2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби у своїй країні.

3 група. Реалізація соціально-економічних прав людини. Надайте пропозиції місцевій владі щодо поліпшення стану механізму реалізації соціально-економічних прав людини за такими статтями Загальної декларації прав людини:

Ст. 22. Кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання

її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Ст. 23. 1. Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття. 2. Кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю.

4 група. «Юридична клініка» – група експертів з правових питань. Ознайомтеся із ст. 5 Закону України «Про звернення громадян» і підготуйтеся надати консультацію групам 1, 2, 3 щодо складання пропозицій, скарг або заяв до органів місцевого самоврядування.

Презентуйте результати творчої вправи.

Оформіть звернення до депутата місцевої ради за допомогою консультантів з групи «Юридична клініка».

Рефлексія. 1. Які права людини можна реалізувати за вашими проєктами?

2. Яким чином можете довести до відома місцевих органів влади ваші пропозиції?

Домашнє завдання. Зв'яжіться з депутатом місцевої ради або його помічником та передайте свої звернення для розгляду. Пропозиції можна подати і до Молодіжної ради територіальної громади. Після того як надійде відповідь, повідомте шкільний колектив про результати.

Запитання та завдання до теми 10

I. Виконайте тестові завдання.

1. Право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення – це:

А Місцевий референдум

Б Місцеве самоврядування

В Виконавче провадження місцевої громади

Г Місцева автономія

2. Поняття «територіальна громада» охоплює:

А Жителів району, області

Б Село, селище, місто

В Об'єднання людей за політичними вподобаннями

Г Жителів села, селища, міста

3. Головною посадовою особою територіальної громади є:

А Сільський, селищний, міський голова

Б Мер села, селища, міста

В Сільський, селищний, міський губернатор

Г Голова місцевої державної адміністрації

4. Позначте твердження, що не належить до принципів місцевого самоврядування.

- А Державна підтримка   В Правова, матеріально-фінансова самостійність
 Б Колегіальність   Г Змагальність сторін

5. Позначте повноваження, яке належить до відання обласних, районних рад.

- А Організація роботи ради
 Б Контроль за виконанням місцевих бюджетів
 В Координація діяльності відділів, інших виконавчих органів влади
 Г Попередній розгляд проектів місцевих програм розвитку

6. Формою власності територіальної громади є:

- А Приватна   В Державна
 Б Комунальна   Г Власність українського народу

II. Порівняйте поняття.

- Об'єднання територіальних громад – органи самоорганізації населення.
- Голова місцевої ради – староста.

III. Визначте поняття, принципи та систему місцевого самоврядування. Заповніть таблицю.

Місцеве самоврядування – ...

Нормативно-правові акти, що регулюють діяльність органів місцевого самоврядування: 1) ... ; 2) ... ; 3) ... ;

Система місцевого самоврядування	Принципи місцевого самоврядування
Територіальна громада – ...	1. Народовладдя
... – органи місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їхнього імені та в їхніх інтересах функції та повноваження місцевого самоврядування	2. ...
... – ...	3. ...
Виконавчі органи сільської, селищної, міської ради – ... . –	4. Виборність

... – органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених законодавством	5. ...
... – ...	6. ... та інші

IV. Розв'яжіть ситуацію, користуючись нормативними документами, що регулюють діяльність місцевого самоврядування.

Селищна рада за ініціативою мешканців затвердила місцевий збір з власників собак. Районна рада скасувала це рішення, мотивуючи це перевищенням селищною радою своїх повноважень.

Схарактеризуйте повноваження сільських, селищних, міських рад та їхніх виконавчих органів. Дайте правовий аналіз ситуації.

Тема 11. Судова влада в Україні

Якщо основою виконавчої влади є меч, законодавчої – гаманець, то судової – мудрість.

Александр Гамільтон, американський політик, видатний мислитель

§ 93. ПРАВОСУДДЯ

1. Правосуддя. Принципи судоустрою в Україні

У системі поділу державної влади однією з її гілок є судова влада, призначення якої полягає в захисті прав і свобод людини і громадянина, конституційного ладу України, дотриманні законності в застосуванні законів та інших нормативних актів України. Існування самостійної гілки судової влади поряд із законодавчою та виконавчою – це необхідний атрибут будь-якої демократичної держави.

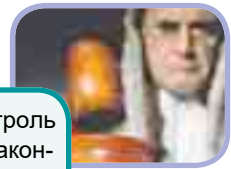
Судова влада реалізується здійсненням правосуддя у формі цивільного, кримінального, господарського, адміністративного судочинства. Правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні визначаються Конституцією України (розділ VIII) і Законом України «Про судоустрій і статус суддів».

Правосуддя – це вид діяльності держави, що полягає в розгляді і вирішенні соціальних конфліктів.

Відправлення правосуддя

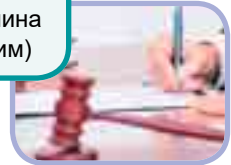

Судовий контроль (нагляд) за законністю застосування засобів процесуального примусу

Функції судової влади

Тлумачення правових норм, яке пов'язане з реалізацією повноваження Конституційного Суду України

Обмеження правосуб'єктності громадян України (наприклад, визнання громадянина недієздатним)

Закон України «Про судоустрій і статус суддів»

Ст. 5. Здійснення правосуддя

1. Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства.
2. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Особи, які привласнили функції суду, несуть відповідальність, установлену законом.
3. Народ бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних.

Принципи правосуддя – це закріплені Конституцією України основні засади здійснення правосуддя.

Принципи правосуддя:

- розумні строки розгляду справи судом;
- рівність усіх учасників судового процесу;
- забезпечення доведеності вини;
- змагальність сторін та свобода в наданні суду своїх доказів;
- підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором;
- забезпечення обвинуваченому права на захист;

- гласність судового процесу;
- забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду;
- обов'язковість судового рішення;

Судоустрій будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. Суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

У випадках, визначених законом, а також за рішенням зборів суддів відповідного суду може запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ. У місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціалізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Під інстанційністю розуміють організацію судів відповідно до необхідності забезпечити право на перегляд судового рішення судом вищого рівня. Уведення цього принципу судоустрою зумовлено необхідністю забезпечити конституційне право на апеляційне і касаційне оскарження судових рішень.

2. Конституційний Суд України: формування, склад, повноваження

Спеціальним органом забезпечення конституційної законності в Україні є Конституційний Суд України. Порядок формування, функціонування і компетенція Конституційного Суду визначаються Конституцією України (розділ XII) і Законом України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р.

Конституційний Суд України – це орган конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України, законів України та в передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України.

До складу Конституційного Суду України входять 18 суддів Конституційного Суду України.

Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України. Відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України здійснюється на конкурсних засадах у визначеному законом порядку.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який:

- володіє державною мовою;
- на день призначення досяг 45 років;
- має вищу юридичну освіту;
- має стаж професійної діяльності у сфері права 15 років;
- має високі моральні якості;
- є правником з визнаним рівнем компетентності.

Суддя Конституційного Суду України не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

Суддя Конституційного Суду України призначається на 9 років без права бути призначеним повторно.

Конституційний Суд України на спеціальному пленарному засіданні Суду обирає зі свого складу Голову шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

До повноважень Конституційного Суду України належать:

- вирішення питань про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- офіційне тлумачення Конституції України;
- надання за зверненням Президента України, або щонайменше 45 народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України;
- надання за зверненням Президента України або щонайменше 45 народних депутатів України висновків про відповідність Конституції України питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- інші повноваження.

3. Конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга

Формами звернення до Суду є конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга.

Конституційне подання – це подане до Суду письмове клопотання щодо визнання акта (його окремих поло-

жень) неконституційним та офіційного тлумачення Конституції України.

У конституційному поданні зазначаються:

- суб'єкт права на конституційне подання;
- відомості про представника суб'єкта права на конституційне подання;
- документи і матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційне подання, із зазначенням повного найменування, номера, дати ухвалення, джерела офіційного видання акта;
- перелік документів і матеріалів, що додаються.

У конституційному поданні щодо конституційності акта зазначають акт, що належить перевірити на відповідність Конституції України, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити акт, а також обґрунтування тверджень щодо неконституційності акта.

У конституційному поданні щодо офіційного тлумачення Конституції України зазначаються конкретні положення Конституції України, які потребують офіційного тлумачення, та обґрунтування підстав, які спричинили потребу в тлумаченні.

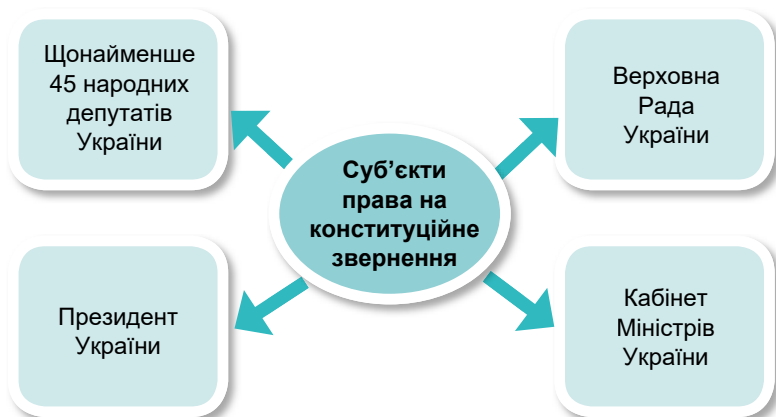

Конституційне звернення – це подане до Суду письмове клопотання про надання висновку щодо:

- відповідності Конституції України чинного міжнародного договору України або міжнародного договору, що вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість;

- відповідності Конституції України питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;
- порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України та інші.

У конституційному зверненні зазначаються ті самі дані, що і в конституційному поданні.

 Конституційна скарга – це подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України закону України, що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу.

Суб'єктом права на конституційну скаргу є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. До суб'єктів права на конституційну скаргу не належать юридичні особи публічного права.

§ 94. СИСТЕМА СУДОУСТРОЮ

1. Система судоустрою

 Судова система України – це сукупність судових установ України, які взаємодіють між собою. Суди України утворюють єдину систему. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається. Судоустрій будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності.

Систему судоустрою складають:

Місцеві суди

Апеляційні суди

Верховний Суд

Для розгляду окремих категорій справ відповідно до цього Закону в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди.

Суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. У місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціалізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх.

2. Місцеві суди

Місцеві загальні суди – це окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або в місті, або в районі (районах) і місті (містах).

Місцевими господарськими судами є окружні господарські суди. Місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законом.

Місцевий суд складається із суддів місцевого суду, із числа яких призначається голова суду та, у визначених законом випадках, заступник або заступники голови суду. Із числа суддів місцевого загального суду обираються слідчі судді (суддя), які здійснюють повноваження із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, визначеному процесуальним законом.

Повноваження місцевого суду:

- місцевий суд є судом першої інстанції і здійснює правосуддя в порядку, установленому процесуальним законом;
- місцеві загальні суди розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення;
- місцеві господарські суди розглядають справи, що виникають з господарських правовідносин;
- місцеві адміністративні суди розглядають справи адміністративної юрисдикції (адміністративні справи).

3. Апеляційні суди

Апеляційні суди діють як суди апеляційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суди першої інстанції, з розгляду цивільних, кримінальних,

господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

Апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах.

Апеляційними судами з розгляду господарських справ, апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є відповідно апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах.

Повноваження апеляційного суду:

- здійснення правосуддя в порядку, установленому процесуальним законом;
- аналіз судової статистики, вивчення та узагальнення судової практики, інформування про результати узагальнення судової практики відповідних місцевих судів, Верховний Суд;
- надання місцевим судам методичної допомоги в застосуванні законодавства;
- здійснення інших повноважень, визначених законом.

4. Вищі спеціалізовані суди

У системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди як суди першої інстанції з розгляду окремих категорій справ.

Вищими спеціалізованими судами є:

- Вищий суд з питань інтелектуальної власності;
- Вищий антикорупційний суд.

Вищі спеціалізовані суди розглядають справи, які віднесені до їхньої юрисдикції процесуальним законом.

Повноваження вищого спеціалізованого суду:

- здійснює правосуддя як суд першої інстанції у справах, визначених процесуальним законом;
- аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики Верховний Суд;
- здійснює інші повноваження, визначені законом.

5. Верховний Суд України

 Верховний Суд – це найвищий суд у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики в порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

Повноваження Верховного Суду:

- здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суд пер-

шої або апеляційної інстанції, у порядку, встановленому процесуальним законом;

- здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики;
- надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних з функціонуванням системи судоустрою;
- надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;
- здійснює інші повноваження, визначені законом.

У складі Верховного Суду діють:

- Велика Палата Верховного Суду;
- Касаційний адміністративний суд;
- Касаційний господарський суд;
- Касаційний кримінальний суд;
- Касаційний цивільний суд.

У Касаційному адміністративному суді обов'язково створюються окремі палати для розгляду справ щодо:

- податків, зборів та інших обов'язкових платежів;
- захисту соціальних прав;
- виборчого процесу та референдуму, а також захисту політичних прав громадян.

У Касаційному господарському суді обов'язково створюються окремі палати для розгляду справ щодо:

- банкрутства;
- захисту прав інтелектуальної власності, а також пов'язаних з антимонопольним та конкурентним законодавством;
- корпоративних спорів, корпоративних прав та цінних паперів.

У Верховному Суді діє Пленум Верховного Суду для вирішення питань, визначених Конституцією України та цим Законом.

§ 95. СТАТУС СУДДІВ ТА ПРИСЯЖНИХ. ВИЩА РАДА ПРАВОСУДДЯ

1. Загальні положення статусу суддів та присяжних

Суддя – це громадянин України, який відповідно до Конституції України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» призначений суддею, займає штатну суддівську

посаду в одному із судів України та здійснює правосуддя на професійній основі.

Судді гарантується перебування на посаді судді до досягнення ним 65 років, крім випадків звільнення судді з посади або припинення його повноважень.

Суддя не може поєднувати свою діяльність із підприємницькою, адвокатською діяльністю, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу (крім викладацької, наукової чи творчої), а також входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.

Особи, які є власниками акцій або володіють іншими корпоративними правами чи мають інші майнові права в діяльності будь-якої юридичної особи, що має на меті отримання прибутку, зобов'язані передати такі акції (корпоративні права) в управління незалежній третій особі на час перебування на посаді судді. Суддя може отримувати відсотки, дивіденди та інші пасивні доходи від майна, власником якого він є.

Суддя не може належати до політичної партії чи професійної спілки, виявляти прихильність до них, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках. Перебуваючи на посаді, суддя не може бути кандидатом на виборні посади в органах державної влади (крім судової) та органах місцевого самоврядування, а також брати участь у передвиборчій агітації.

На посаду судді може бути призначена особа:

- громадянин України;
- не молодша 30 та не старша 65 років;
- яка має вищу юридичну освіту;
- яка має стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років;
- яка є компетентною, добросовісною;
- яка володіє державною мовою.

Не може бути призначений суддею громадянин:

- якого визнано судом обмежено дієздатним або недієздатним;
- який має хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню функцій зі здійснення правосуддя;
- який має незняту чи непогашену судимість.

Не може претендувати на посаду судді:

- особа, до якої згідно із законом застосовується заборона обіймати відповідну посаду;
- особа, яку було раніше звільнено з посади судді за вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи система-

тичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді, порушення вимог щодо несумісності, порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна;

- особа, яку було раніше звільнено з посади судді за результатами кваліфікаційного оцінювання.

Суддя має право:

- брати участь у суддівському самоврядуванні;
- утворювати громадські об'єднання та брати участь у них з метою захисту своїх прав та інтересів, підвищення професійного рівня;
- бути членом національних або міжнародних асоціацій та інших організацій, що мають на меті захист інтересів суддів, утвердження авторитету судової влади в суспільстві або розвиток юридичної професії та науки;
- підвищувати свій професійний рівень та проходити із цією метою відповідну підготовку.

Суддя повинен додержуватися присяги.

Суддя зобов'язаний:

- справедливо, безсторонньо та своєчасно розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства;
- дотримуватися правил суддівської етики;
- подавати декларацію доброчесності судді та декларацію родинних зв'язків судді;
- виявляти повагу до учасників процесу;
- не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, у тому числі таємницю нарадчої кімнати і закритого судового засідання;
- виконувати вимоги та дотримуватися обмежень, установлених законодавством у сфері запобігання корупції;
- систематично розвивати професійні навички (уміння), підтримувати свою кваліфікацію на належному рівні, необхідному для виконання повноважень у суді, де він обіймає посаду;
- звертатися з повідомленням про втручання в його діяльність як судді щодо здійснення правосуддя до Вищої ради правосуддя та до Генерального прокурора впродовж п'яти днів після того, як йому стало відомо про таке втручання;
- підтверджувати законність джерела походження майна.

Присяжний – це особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи

у складі суду разом із суддею або залучається до здійснення правосуддя.

Для затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням до відповідних місцевих рад, які формують і затверджують у кількості, зазначеній у поданні, список громадян, які постійно проживають на територіях, на які поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, відповідають вимогам закону і дали згоду бути присяжними.

Список присяжних затверджується на три роки і переглядається в разі необхідності для заміни осіб, які вибули зі списку, за поданням територіального управління Державної судової адміністрації України.

Присяжним може бути особа

Громадянин
України

Не молодша
30 років

Що постійно про-
живає на території,
на яку поширюється
юрисдикція суду

Не включаються до списків присяжних особи:

- визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;
- які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного;
- які мають незняту чи непогашену судимість;
- на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення;
- які досягли 65 років;
- які не володіють державною мовою;
- народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники правоохоронних органів, військовослужбовці, інші державні службовці, посадові особи органів місцевого самоврядування, адвокати, нотаріуси.

Особа, включена до списку присяжних, зобов'язана повідомити суд про обставини, що унеможливають її участь у здійсненні правосуддя, у разі їх наявності.

2. Кваліфікаційний рівень судді

Кваліфікаційне оцінювання проводиться Вищою кваліфікаційною комісією суддів України з метою визначення здатності судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді за визначеними законом критеріями.

Критеріями кваліфікаційного оцінювання є:

- компетентність (професійна, особиста, соціальна тощо);
- професійна етика;
- доброчесність.

Підставами для призначення кваліфікаційного оцінювання є:

- заява судді про проведення кваліфікаційного оцінювання, у тому числі для участі в конкурсі;
- рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про призначення кваліфікаційного оцінювання судді у випадках, визначених законом.

У разі виявлення під час проведення кваліфікаційного оцінювання фактів, що можуть мати наслідком дисциплінарну відповідальність судді, Вища кваліфікаційна комісія суддів України може звернутися до органу, що здійснює дисциплінарне провадження щодо судді, для вирішення питання про відкриття дисциплінарної справи чи відмову в її відкритті.

Якщо у процесі кваліфікаційного оцінювання судді Вищій кваліфікаційній комісії суддів України стане відомо про обставини, що можуть свідчити про порушення суддею законодавства у сфері запобігання корупції, Комісія негайно повідомляє про це спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції.

У разі порушення кримінального провадження щодо судді Вища кваліфікаційна комісія суддів України має право зупинити проведення кваліфікаційного оцінювання цього судді до набрання законної сили вироку суду або припинення кримінального провадження.

Етапи кваліфікаційного оцінювання:

- 1) складення іспиту;
- 2) дослідження дос'є та проведення співбесіди.

Іспит є основним засобом установлення відповідності судді (кандидата) критерію професійної компетентності та проводиться шляхом складення анонімного письмового тестування та виконання практичного завдання з метою виявлення рівня знань, практичних навичок у застосуванні закону, здатності здійснювати правосуддя в суді з відповідною спеціалізацією.

3. Вища рада правосуддя

В Україні діє Вища рада правосуддя, яка:

- вносить подання про призначення судді на посаду;
- ухвалює рішення стосовно порушення суддею чи прокурором вимог щодо несумісності;
- розглядає скарги на рішення відповідного органу про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора;
- ухвалює рішення про звільнення судді з посади;
- надає згоду на затримання судді чи утримання його під вартою;
- ухвалює рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя;
- здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Строк повноважень обраних (призначених) членів Вищої ради правосуддя становить чотири роки. Одна й та сама особа не може обіймати посаду члена Вищої ради правосуддя два строки поспіль.

Член Вищої ради правосуддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади (крім посади Голови Верховного Суду), виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

Член Вищої ради правосуддя має належати до правничої професії та відповідати критерію політичної нейтральності.

Вища рада правосуддя набуває повноважень за умови обрання (призначення) щонайменше п'ятнадцяти її членів, серед яких більшість становлять судді.

Тема 12. Правоохоронні органи України та адвокатура

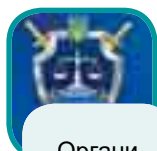
Адвокатура – це мистецтво забезпечення людяності всіма законними способами.

З висловлювань сучасних юристів

Правоохоронні органи України – це система державних органів, основною функцією яких є забезпечення законності та охорона правопорядку, боротьба з правопорушеннями, охорона законних прав та інтересів громадян, суспільства і держави в цілому.

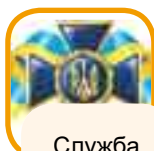
Згідно із Законом України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» до правоохоронних органів належать:

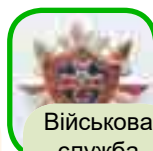
Органи прокуратури

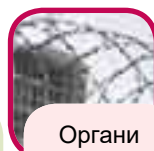
Національна поліція

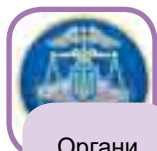
Служба безпеки України

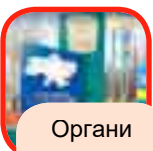
Військова служба правопорядку в ЗСУ

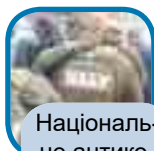
Органи і установи виконання покарань

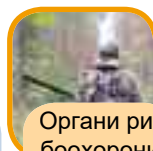
Органи доходів і зборів

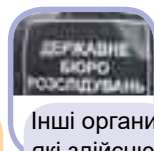
Органи охорони державного кордону

Національне антикорупційне бюро України

Органи рибохорони і державної лісової охорони

Інші органи, які здійснюють правоохоронну діяльність

§ 96. ПРОКУРАТУРА. НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ. СБУ

1. Система та повноваження прокуратури

У механізмі державної влади прокуратура є самостійним інститутом і безпосередньо не входить до законодавчої, виконавчої чи судової гілок влади, хоча й тісно взаємодіє з усіма гілками влади.

Прокуратура України становить єдину систему, яка здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави.

Прокуратура здійснює:

- підтримання публічного обвинувачення в суді;
- організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку;
- представництво інтересів держави в суді у виняткових випадках і в порядку, що визначені законом.

Прокуратуру в Україні очолює Генеральний прокурор, якого призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Президент України.

Строк повноважень Генерального прокурора становить шість років. Одна й та сама особа не може обіймати посаду Генерального прокурора два строки поспіль.

Дострокове звільнення з посади Генерального прокурора здійснюється винятково у випадках і з підстав, визначених Конституцією та законами України.

2. Національна поліція України

У 2015 р. в Україні почалася реформа Національної поліції. Закон України «Про Національну поліцію» визначив правові засади організації та діяльності поліції, статус поліцейських, а також порядок проходження служби в Національній поліції України.

Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Поліцейським є громадянин України, який склав Присягу поліцейського, проходить службу на відповідних посадах у

поліції і якому присвоєно спеціальне звання поліції. Поліцейський має службове посвідчення та спеціальний жетон.

Поліцейський зобов'язаний:

- неухильно дотримуватися положень Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність поліції, та Присяги поліцейського;
- професійно виконувати свої службові обов'язки відповідно до вимог нормативно-правових актів, посадових обов'язків, наказів керівництва;
- поважати права і свободи людини й не порушувати їх;
- надавати невідкладну, зокрема домедичну й медичну, допомогу особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в безпорадному стані або стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я;
- зберігати інформацію з обмеженим доступом, яка стала йому відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків;
- інформувати безпосереднього керівника про обставини, що унеможливають його подальшу службу в поліції або перебування на займаній посаді.

3. Служба безпеки України

Служба безпеки України – це державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України.

Організація і порядок діяльності Служби безпеки регулюються Законом України «Про Службу безпеки України».

Основні завдання Служби безпеки України

Захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, державних інтересів і прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб

Попередження, виявлення, припинення й розкриття злочинів проти миру та безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління та економіки, інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України

Служба безпеки підпорядкована Президентові України та підконтрольна Верховній Раді України. Діяльність СБУ, її

органів і співробітників ґрунтується на принципах законності, поваги до прав і гідності особи, позапартійності та відповідальності перед народом України. В оперативно-службовій діяльності СБУ дотримується принципів єдиноначальності та колегіальності, гласності та конспірації.

Систему Служби безпеки України складають Центральне управління Служби безпеки України, підпорядковані йому регіональні органи, органи військової контррозвідки, військової формування, а також навчальні, науково-дослідні та інші заклади Служби безпеки України.

Служба безпеки України зобов'язана:

- здійснювати інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління внутрішньої і зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, екології та інших питань, пов'язаних з національною безпекою України;
- здійснювати заходи контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ;
- виявляти, припиняти та розкривати кримінальні правопорушення, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції СБУ, проводити їх досудове розслідування; розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку із вчиненням зазначених кримінальних правопорушень;
- здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України;
- інші повноваження.

Службі безпеки України, її органам і співробітникам для виконання покладених на них обов'язків *надається право:*

- вимагати від громадян та посадових осіб припинення правопорушень і дій, що перешкоджають здійсненню повноважень СБУ, перевіряти у зв'язку із цим документи, які посвідчують їхню особу, а також проводити огляд осіб, їхніх речей і транспортних засобів, якщо є загроза втечі підозрюваного або знищення чи приховання речових доказів злочинної діяльності;
- подавати органам державної влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям обов'язкові для розгляду пропозиції з питань національної безпеки, у тому числі із забезпечення охорони державної таємниці;

- одержувати на письмовий запит керівника відповідного органу СБУ від міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій, військових частин, громадян та їхніх об'єднань дані й відомості, необхідні для забезпечення державної безпеки України, а також користуватися службовою документацією і звітністю;
- входити в порядку, погодженому з адміністрацією підприємств, установ та організацій і командуванням військових частин, на їхню територію і в службові приміщення;
- інші права.

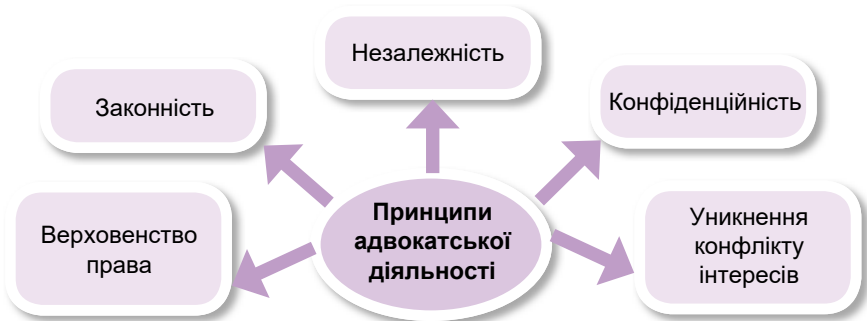
§ 97. АДВОКАТУРА УКРАЇНИ

1. Адвокатура України

Адвокатура України – це недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури.

Адвокатуру України складають усі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність. Правовою основою діяльності адвокатури України є Конституція України, Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», інші законодавчі акти України.

2. Вимоги до адвоката

Адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування, склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю.

Не може бути адвокатом особа, яка:

- має непогашену чи незняту в установленому законом порядку судимість за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину, а також злочину середньої тяжкості, за який призначено покарання у виді позбавлення волі;
  - визнана судом недієздатною чи обмежено дієздатною;
  - позбавлена права на заняття адвокатською діяльністю – протягом двох років з дня ухвалення рішення про припинення права на заняття адвокатською діяльністю;
  - звільнена з посади судді, прокурора, слідчого, нотаріуса, з державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, вчинення корупційного правопорушення – протягом трьох років з дня такого звільнення.
- Адвокатам висуваються вимоги щодо несумісності.

У разі виникнення обставин несумісності адвокат у триденний строк з дня виникнення таких обставин подає до ради адвокатів регіону за адресою свого робочого місця заяву про зупинення адвокатської діяльності.

Особа, яка виявила бажання стати адвокатом та відповідає вимогам, має право звернутися до кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури за місцем проживання із заявою про допуск до складення кваліфікаційного іспиту.

За результатами розгляду заяви та доданих до неї документів кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури ухвалює рішення:

- про допуск особи до кваліфікаційного іспиту;
- про відмову в допуску особи до кваліфікаційного іспиту.

Кваліфікаційний іспит є атестуванням особи, яка виявила бажання стати адвокатом. Він полягає у виявленні теоретичних знань у галузі права, історії адвокатури, адвокатської етики особи, яка виявила бажання стати адвокатом, а також у виявленні рівня її практичних навичок та вмінь у застосуванні закону.

Особі, яка склала кваліфікаційний іспит, протягом десяти днів з дня складення кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури безоплатно видає свідоцтво про складення іспиту. Свідоцтво про складення іспиту дійсне протягом трьох років з дня складення іспиту.

3. Права та обов'язки адвоката

Під час здійснення адвокатської діяльності *адвокат має право* вчиняти будь-які дії, не заборонені законом, правилами адвокатської етики та договором про надання правової допомоги, необхідні для належного виконання договору про надання правової допомоги, зокрема:

- звертатися з адвокатськими запитами до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також до фізичних осіб;
- представляти і захищати права, свободи та інтереси фізичних та юридичних осіб у суді, інших органах, перед громадянами, посадовими особами, до повноважень яких належить вирішення відповідних питань;
- ознайомлюватися з необхідними для адвокатської діяльності документами та матеріалами, крім тих, що містять інформацію з обмеженим доступом;
- складати заяви, скарги, клопотання, інші правові документи та подавати їх у встановленому законом порядку;
- доповідати клопотання та скарги на прийомі в посадових і службових осіб та одержувати від них письмові мотивовані відповіді;
- користуватися іншими правами, передбаченими законами.
Професійні обов'язки адвоката:
- дотримуватися присяги адвоката України та правил адвокатської етики;
- на вимогу клієнта надавати звіт про виконання договору про надання правової допомоги;
- невідкладно повідомляти клієнта про виникнення конфлікту інтересів;
- підвищувати свій професійний рівень;
- виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством та договором про надання правової допомоги.

4. Види адвокатської діяльності

Адвокатська діяльність – це незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту.

Адвокат може здійснювати адвокатську діяльність індивідуально або в організаційно-правових формах адвокатського бюро чи адвокатського об'єднання.

Види адвокатської діяльності:

- надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правовий супровід діяльності юридичних і фізичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, держави;
- складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру;
- захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру;
- надання правової допомоги свідку у кримінальному провадженні;
- представництво інтересів потерпілого під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні;
- представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства;
- надання правової допомоги під час виконання та відбування кримінальних покарань.

§ 98. ОРГАНИ ЮСТИЦІЇ. НОТАРІАТ

1. Органи юстиції

Органи юстиції – це органи виконавчої влади, які забезпечують здійснення правової політики в державі, захист прав і законних інтересів громадян, підприємств, установ та організацій.

Основні завдання органів юстиції:

- підготовка пропозицій щодо проведення в Україні правової реформи, сприяння розвитку правової науки;
- підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавства, його систематизація, ведення Єдиного класифікатора галузей законодавства України, розробка проектів нормативно-правових актів і міжнародних договорів України з правових питань, проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів;
- державна реєстрація нормативно-правових актів, ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів;
- планування за пропозиціями міністерств, інших центральних органів виконавчої влади законопроектної роботи та роботи з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу;
- здійснення реєстрації фізичних осіб, ведення Єдиного державного реєстру фізичних осіб;
- організаційне, матеріально-технічне забезпечення судів, робота з кадрами судів, експертне забезпечення правосуддя;
- інші завдання.

2. Нотаріат

Нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов’язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють в державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси).

3. Права та обов’язки нотаріуса

Нотаріус – це уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Нотаріус має право:

- витребувати від підприємств, установ і організацій відомості та документи, необхідні для вчинення нотаріальних дій;

- одержувати плату за надання додаткових послуг правового та технічного характеру, які не пов'язані із вчинюваними нотаріальними діями;
- складати проекти угод і заяв, виготовляти копії документів та виписки з них, а також давати консультації правового характеру.

Нотаріус зобов'язаний:

- здійснювати свої професійні обов'язки відповідно до Закону і складеної присяги, дотримуватися правил професійної етики;
- сприяти громадянам, підприємствам, установам і організаціям у здійсненні їхніх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду;
- зберігати в таємниці відомості, одержані ним у зв'язку з вчиненням нотаріальних дій;
- виконувати інші обов'язки, передбачені законом.

4. Нотаріальні дії

Нотаріуси вчиняють такі нотаріальні дії:

- посвідчують правочини;
- вживають заходів щодо охорони спадкового майна;
- видають свідоцтва про право на спадщину;
- видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя;
- видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів;
- провадять опис майна фізичної особи, яку визнано безвісно відсутньою або місце перебування якої невідомо;
- накладають заборону щодо відчуження нерухомого майна, що підлягає державній реєстрації;
- засвідчують вірність копій документів і виписок з них;
- вчиняють інші дії.

У сільських населених пунктах уповноважені на це посадові особи органу місцевого самоврядування вчиняють *такі нотаріальні дії:*

- вживають заходів щодо охорони спадкового майна;
- посвідчують заповіти (крім секретних);
- видають дублікати посвідчених ними документів;
- засвідчують вірність копій (фотокопій) документів і виписок з них;
- засвідчують справжність підпису на документах;
- видають свідоцтва про право на спадщину.

Нотаріальні дії можуть вчинятися будь-яким нотаріусом чи посадовою особою органів місцевого самоврядування.

§ 99. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОВЕДЕНOSTІ ВИНИ

Одним з найважливіших положень демократичної, правової держави є закріплення в Конституції України та інших нормативних документах принципу презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини.

У найзагальнішому вигляді правило презумпції невинуватості означає, що особу може бути визнано винуватою у вчиненні злочину і покарано лише за умови, що її вину буде доведено в передбаченому законом порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Повідомлення особі про підозру, складання слідчим та затвердження прокурором обвинувального акта на стадії досудового розслідування, розгляд справи в підготовчому провадженні не вирішують наперед визнання його винуватим у вчиненні злочину. Лише один орган у державі наділено таким правом – це суд, який є відповідно до Конституції України носієм судової влади, що здійснює правосуддя в умовах законності, незалежності, гласності та змагальності сторін.

Вирок суду є єдиним процесуальним документом, що встановлює винуватість обвинуваченого.

Працюємо самостійно

I. Ознайомтеся з нормативними документами.

1. *Кримінальний процесуальний кодекс України. Ст. 17.* Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини.

2. *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Ст. 6.* Право на справедливий суд.

II. Ознайомтеся з матеріалами справи «Довженко проти України», і дайте відповідь на запитання:

1. Хто має кращі судові перспективи: заявник чи відповідач? 2. Чи порушено права Довженка під час досудового розслідування та під час судового провадження? Якщо так, то які саме? Відповідь надавайте, спираючись на нормативні документи.

Справа «Довженко проти України»

11 жовтня 2003 р. громадянин України Сергій Іванович Довженко (заявник) подав до Європейського Суду з прав людини позов проти України.

19 травня 2002 р. заявника була затримано за підозрою у вчиненні кількох убивств. 22 жовтня 2002 р. досудове слідство було закінчено і заявнику було надано можливість ознайомитися з ма-

теріалами справи. Під час досудового слідства та ознайомлення з матеріалами справи заявнику надавалася юридична допомога.

7 листопада 2002 р. заявник та його захисник повністю закінчили ознайомлення з матеріалами справи.

8 вересня 2003 р. Апеляційний суд Донецької області, діючи як суд першої інстанції, визнав заявника винним у вчиненні сімнадцяти вбивств та інших менш тяжких злочинів, які мали місце в період між 1999 та 2002 рр. і призначив йому покарання у вигляді довічного позбавлення волі з конфіскацією майна. У ході судового розгляду заявника представляв захисник.

2 жовтня 2003 р. заявник подав до Верховного Суду касаційну скаргу на вирок від 8 вересня 2003 р.

7 квітня 2005 р. Верховний Суд провів судове засідання у справі заявника. Верховний Суд у присутності прокурора і заявника встановив, що вину заявника було належним чином обґрунтовано, і відхилив касаційну скаргу заявника як необґрунтовану.

25 травня 2002 р. місцева газета «Приазовский рабочий» опублікувала повідомлення про те, що міліція затримала заявника за підозрою у вчиненні низки вбивств. У ньому йшлося, зокрема, про таке: «Найбільш сенсаційним є той факт, що затриманим виявився колишній лейтенант міліції карного розшуку Сергій Довженко...»

28 травня 2002 р. інша газета, «Салон Дона і Баса», опублікувала повідомлення про прес-конференцію, проведено паном К., керівником Маріупольського МВ УМВС України в Донецькій області. Згідно із цією публікацією, у зв'язку з ходом розслідування серії вбивств, пан К. заявив, що міліція затримала «особу, яка обґрунтовано підозрюється у вчиненні злочинів із використанням вогнепальної зброї», а також наголосив, що розголошувати будь-яку іншу інформацію про хід розслідування є недоречним.

8 червня 2002 р. газета «Приазовский рабочий» опублікувала резюме іншої прес-конференції пана К. з приводу затримання заявника. Журналіст, який був автором статті про прес-конференцію, називав заявника його справжнім ім'ям і навів деякі уривки з виступу пана К. Зокрема, щодо того, хто може бути наступними жертвами затриманого, висловлювання пана К. було процитовано так: «Ними будуть співробітники міліції... та інші... Але щодо цього ми можемо довіряти лише словам злочинця...»

Надалі кримінальне провадження щодо заявника широко висвітлювалося цим журналістом у низці його публікацій, деякі з яких містили фото заявника.

У своїх доводах у Верховному Суді заявник скаржився, що його право на презумпцію невинуватості було порушено численними газетними статтями з повідомленнями щодо кримінального провадження в його справі, зазначивши також, що в деяких статтях посадові особи державних органів чітко зазначали, що він вчинив убивства, незважаючи на те, що провадження ще тривало.

III. Більш детально з матеріалами справи «Довженко проти України» ви можете ознайомитися на сайті Верховної Ради України: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_845

IV. Ознайомтеся самостійно: 1) з рішенням ЄСПЛ від 10.02.1995 р. у справі «Аллєне де Рібемон проти Франції»; 2) з рішенням ЄСПЛ у справі «Мінеллі проти Швейцарії» від 25 березня 1983 р.

Запитання та завдання до теми 12

I. Виконайте тестові завдання.

1. Позначте, хто здійснює функцію підтримання публічного обвинувачення в суді.

- А Співробітник СБУ
- Б Нотаріус
- В Адвокат
- Г Прокурор

2. Захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, попередження злочинів проти миру та безпеки людства є основними завданнями:

- А Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини
- Б Прокуратури
- В Служби безпеки України
- Г Національної поліції

3. Недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту та представництва, – це:

- А Прокуратура
- Б Адвокатура
- В Нотаріат
- Г Органи юстиції

4. Державна архівна служба та Державна реєстраційна служба координуються через:

- А Кабінет Міністрів України
- Б Міністерство юстиції України
- В Міністерство освіти і науки України
- Г Міністерство закордонних справ України

5. Посвідчення правочинів, видача свідоцтва про право на спадщину – це дії:

- А Прокурора
- Б Адвоката
- В Поліцейського
- Г Нотаріуса

6. Крім нотаріату, вчиняти окремі нотаріальні дії в сільських населених пунктах можуть:

- А Прокурори
- Б Адвокати
- В Посадові особи органу місцевого самоврядування
- Г Дільничний офіцер поліції

II. Порівняйте поняття.

- Прокуратура – адвокатура.

III. Розподіліть наведені нижче повноваження правоохоронних органів за таблицею.

<i>Прокуратура України</i>	<i>Адвокатура</i>	<i>Нотаріат</i>	<i>Органи юстиції</i>	<i>Служба безпеки України</i>	<i>Національна поліція</i>

1. Накладають заборону щодо відчуження нерухомого майна, що підлягає державній реєстрації.

2. Здійснюють організаційне, матеріально-технічне забезпечення судів, роботу з кадрами судів, експертне забезпечення правосуддя.

3. Складають заяви, скарги, клопотання, інші правові документи та подають їх у встановленому законом порядку.

4. Легалізують громадські організації і реєструють політичні партії та інші громадські формування.

5. Збирають відомості про факти, що можуть бути використані як докази, в установленому законом порядку.

6. Вживають заходів контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ.

7. Здійснюють розшук осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти.

8. Засвідчують вірність копій документів і виписок з них.

9. Попереджують, виявляють, розкривають злочини проти миру та безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління та економіки.

10. Здійснюють організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням.

11. Здійснюють своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події.
12. Представляють інтереси держави в суді.

Завдання для контролю знань і вмінь

1 варіант

I рівень (4 бали). Виконайте тестові завдання.

1. Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є:

- А Президент України
- Б Народні депутати України
- В Народ України
- Г Кабінет Міністрів України

2. Досягнення особою віку кримінальної відповідальності відбувається:

- А У день народження
- Б З нуля годин доби дня народження
- В З конкретно встановленої години народження в день, коли виповнилося 16 (14) років
- Г З нуля годин наступної за днем народження доби

3. Установіть відповідність між статтями Кодексу України про адміністративні правопорушення та структурними компонентами норми права.

1. Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку.

2. Тягне за собою попередження або накладення штрафу від одного до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3. Розпиття спиртних напоїв на вулицях, на стадіонах, у скверах, парках, у всіх видах громадського транспорту та в інших громадських місцях, крім підприємств торгівлі, у яких продаж спиртних напоїв на розлив дозволено.

- А Гіпотеза
- Б Диспозиція
- В Преамбула
- Г Санкція

4. Політико-правовий зв'язок людини з державою, що знаходить свій вияв у взаємних правах та обов'язках, називається _____.

II рівень (3 бали). Виправте помилки в контрольній роботі учня.

Державна влада в Україні здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу, правоохоронну та судову. Україна є парламентською республікою. Народ здійснює владу виключно через органи державної влади та органи місцевого самоуправління. Право визначати та змінювати конституційний лад в Україні належить виключно законодавчій владі та не може бути узурповане главою держави. Забезпечення екологічної безпеки та екологічної рівноваги є обов'язком народу.

III рівень (2 бали). Порівняйте поняття.

- Безпосередня демократія – представницька демократія;
- Місцеві органи виконавчої влади – місцеве самоврядування.

IV рівень (3 бали). Розв'яжіть юридичну ситуацію.

Під час перевірки заяви про вчинення злочину працівниками районного відділу внутрішніх справ було встановлено, що 13-річний Сиротинець М. проник через вікно магазину і викрав непродуктових товарів на суму 5 тисяч грн. Начальник районного відділку, враховуючи вік Сиротинця М., відмовив у порушенні кримінальної справи.

Чи є правомірними дії начальника районного відділку? Чи підлягає Сиротинець М. юридичній відповідальності? Хто відшкодує заподіяний збиток?

2 варіант**I рівень (4 бали). Виконайте тестові завдання.**

1. За загальним правилом до громадянства України може бути прийнята особа, що безперервно прожила на законних підставах на території України протягом останніх:

- А Трьох років
- Б П'яти років
- В Семи років
- Г Десяти років

2. На посаду судді може бути призначено громадянина України, який має стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше:

- А Три роки
- Б П'ять років
- В Десять років
- Г Дванадцять років

3. Установіть відповідність між статтями Кодексу України про адміністративні правопорушення та структурними компонентами норми права:

1. Позбавлення волі на строк від двох до п'яти років.
2. Кримінальній відповідальності за хуліганство підлягають особи, які досягли на момент вчинення злочину 14 років.
3. Хуліганством є грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом.

- А Припис
- Б Санкція
- В Гіпотеза
- Г Диспозиція

4. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є _____ –

II рівень (3 бали). виправте помилки в контрольній роботі учня.

Україна – суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Її територія в межах існуючого кордону є цілісною і непорушною. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності покладатиметься на Службу безпеки України. Права, свободи й обов'язки людини та їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної одноманітності. В Україні діє принцип верховенства закону.

III рівень (2 бали). Порівняйте поняття.

- Присяжні – судді.
- Органи судової влади України – правоохоронні органи України.

IV рівень (3 бали). Розв'яжіть юридичну ситуацію.

Громадянин Велеречивий О. звернувся до Конституційного Суду України зі скаргою на порушення його конституційного права діями і рішеннями міського голови відносно неправомірно встановлених тарифів за надані комунальні послуги. У скарзі він просив Конституційний Суд України перевірити законність встановлення тарифів та відмінити їх. Але Конституційний Суд України відмовив Велеречивому О. у прийнятті скарги.

Чи правомірна відмова у прийнятті скарги? Відповідь обґрунтуйте.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абсентеїзм – одна з форм свідомого бойкотування виборцями процесу виборів; пасивний протест населення проти існуючої форми правління, політичного режиму, прояв байдужості до використання своїх прав та виконання обов'язків.

Авторитаризм – така сукупність засобів і способів реалізації державної влади, за яких влада концентрується в руках правлячої верхівки; допускаються деякі розмежування політичних сил, легальні можливості через представницькі органи чи громадські об'єднання обстоювати інтереси певних верств населення.

Адвокатура – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації та діяльності адвокатури.

Апатрид – особа без громадянства або особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Біпаатрид – особа, яку на підставі міждержавного договору визнано одночасно громадянином тих держав, які підписали цей договір.

Вибори – спосіб формування органу державної влади, органу місцевого самоврядування або наділення повноваженнями їхньої посадової особи шляхом голосування і визначення результатів такого голосування встановленою більшістю голосів.

Виборче право – один з головних конституційно-правових інститутів, норми якого регулюють суспільні відносини, пов'язані з формуванням представницьких та інших виборних органів публічної влади.

Вина – психічне ставлення особи до суспільно небезпечного діяння, яке вона вчинила, та його шкідливих наслідків.

Влада – сила, яка за допомогою авторитету, заохочення чи примусу має здатність впливати на суспільство.

Галузь права – упорядкована сукупність правових норм, що становлять самостійну частину системи права та регулюють певну сферу суспільних відносин.

Громадянин – людина, що має стійкий правовий зв'язок з конкретною державою, що проявляється у взаємних правах та обов'язках.

Громадянство України – стійкий, необмежений у просторі правовий зв'язок фізичної особи з Українською державою, заснований на юридичному визнанні державою цієї особи громадянином України, унаслідок чого особа і держава набувають взаємних прав та обов'язків в обсязі, передбаченому Конституцією та законами України.

Громадянське суспільство – спільнота всіх громадян, їх вільних об'єднань, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості, політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею.

Деліктоздатність – здатність суб'єкта самостійно усвідомлювати свій вчинок і його шкідливі результати, відповідати за свої протиправні дії та нести за них юридичну відповідальність.

Держава – суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі правових норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів з опорою, у разі потреби, на легальний примус.

Державний апарат – система всіх органів держави, за допомогою яких здійснюється державна влада, виконуються функції держави.

Державний лад – устрій країни, що виражається в характері політичних взаємин між людьми, між людьми та державою у процесі управління (політичний режим), у способах організації вищих органів державної влади (форма правління) і в адміністративно-територіальному розподілі держави (форма територіального устрою).

Державний орган – структурно організований колектив державних службовців або окрема службова особа, яких наділено владними повноваженнями, створені на законних підставах для виконання конкретних завдань і функцій держави.

Державні символи України – установлені Конституцією України або спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки держави. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Дієздатність – здатність особи своїми діями набувати та реалізовувати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Закон – нормативний акт вищої юридичної сили, що видається законодавчим органом і регулює найважливіші суспільні відносини в державі.

Законність – суспільно-політичний режим, який полягає у пануванні права та закону в суспільному житті, здійсненні приписів правових норм всіма учасниками суспільних відносин, послідовній боротьбі з правопорушеннями та свавіллям у діяльності посадових осіб, у забезпеченні порядку та організованості в суспільстві.

Законодавство – система всіх правових норм, якими регулюються суспільні відносини в державі.

Законодавчий процес – установлений порядок діяльності спеціально уповноважених державних органів з приводу створення, зміни або скасування законів.

Імперія – примусово утворена складна держава, що складається з головної держави (метрополії) та колоній, які повністю залежать від верховної влади.

Імпічмент – процедура притягнення до відповідальності перед парламентом вищих посадових осіб держави (президента, міністрів, інших посадових осіб).

Індивід – конкретна людина, що біологічно і соціально відрізняється з поміж інших людей, має індивідуально виражені психофізичні якості.

Інкорпорація – вид систематизації нормативних актів, який полягає у зведенні їх у збірники в певному порядку без зміни змісту.

Іноземець – особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Кабінет Міністрів України – вищий орган у системі органів виконавчої влади в Україні.

Кодифікація – вид систематизації нормативних актів, які мають спільний предмет регулювання, що полягає в їх змістовній переробці й створенні зведеного нормативного акта.

Консолідація – вид систематизації нормативних актів, який передбачає об'єднання декількох актів, виданих з одного питання, в новому документі з метою усунення множинності актів.

Конституція – Основний закон держави, що ухвалюється в особливому порядку, має найвищу юридичну силу та регулює найважливіші суспільні відносини.

Конфедерація – добровільне об'єднання суверенних держав, яке створюється для досягнення конкретної мети.

Людина – жива розумна істота, яка має волю, дар мислення, здатна виробляти знаряддя праці та може свідомо користуватися ними.

Міжнародний договір – письмова угода, що регулюється міжнародним правом, укладена між двома або декількома суб'єктами міжнародного права, незалежно від її конкретної назви (договір, угода, конвенція, пакт тощо).

Міністерство – головна ланка системи органів центральної виконавчої влади.

Місцеве самоврядування – право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ під власну відповідальність в інтересах місцевого населення.

Місцеві державні адміністрації – місцеві органи виконавчої влади в областях і районах, містах Києві та Севастополі.

Монархія – форма правління, за якої державна влада повністю або частково зосереджується в руках одноосібного глави держави та передається у спадок.

Народовладдя – система форм волевиявлення народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні шляхом його участі у встановленні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування і безпосередньому ухваленні владних рішень з передбачених Конституцією та законами України питань.

Національна поліція – центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку.

Норма права – загальнообов'язкове, формально визначене, установлене або санкціоноване правило поведінки, яке впливає на суспільні відносини з метою їх упорядкування.

Нормативний договір – правило поведінки загального характеру, що встановлюється за взаємною домовленістю декількох суб'єктів і забезпечується державою.

Нормативно-правовий акт – письмовий документ компетентного суб'єкта права, у якому закріплюються правила поведінки загального характеру, що забезпечуються державою.

Нотаріат – система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Обов'язки людини – об'єктивно обумовлена вимога держави до особи діяти чітко визначеним у законі чином або утримуватися від здійснення певних дій.

Особа – суб'єкт правовідносин.

Парламент – вищий колегіальний представницький законодавчий орган держави.

Підзаконний нормативно-правовий акт – результат нормотворчої діяльності компетентних органів держави (їх посадових осіб), уповноважених на те державою з установлення, зміни та скасування нормативних документів, що розвивають чи деталізують окремі положення законів.

Права людини – соціальна спроможність людини вільно діяти, самостійно обирати вид і міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних матеріальних і духовних потреб шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначених законодавчими актами.

Право – система загальнообов'язкових, формально визначених, загальних правил поведінки, що встановлюються, гарантуються й охороняються державою та регулюють суспільні відносини між людьми.

Правова держава – політична форма організації суспільного життя, у якій реально забезпечено максимальне здійснення та захист прав і свобод особистості, а державна влада базується на праві та здійснюється у правових формах.

Правова ідеологія – сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, які в концептуальному вигляді відображають і оцінюють правову реальність.

Правова культура – система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу та відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності.

Правова психологія – стихійний, «несистематизований» елемент правосвідомості, який виражено в окремих психологічних реакціях кожної людини тієї чи іншої соціальної групи на державу, право, законодавство, інші юридичні феномени.

Правовий звичай – санкціоноване державою звичаєве правило поведінки загального характеру, яке в результаті багаторазового повторення впродовж тривалого часу стало традицією.

Правовий інститут – відокремлена група взаємопов'язаних правових норм (приписів), складова частина галузі права, що регулює певний вид суспільних відносин і утворює самостійний елемент системи права.

Правовий прецедент – письмове або усне рішення судового або адміністративного органу, якому державою надається формальна обов'язковість і воно стає нормою, еталоном, зразком при розгляді всіх подібних справ у майбутньому.

Правовідносини – урегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких мають суб'єктивні права і обов'язки, що забезпечуються державою.

Правозастосування – владна діяльність компетентних органів і посадових осіб з підготовки та прийняття індивідуального правового

рішення в юридичній справі на основі юридичних фактів і конкретних правових норм.

Правоздатність – здатність суб'єкта права бути носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Здатність мати права та нести обов'язок визнається рівною мірою за всіма учасниками правовідносин.

Правонаступництво України – юридично-правові норми, що визначають перехід прав і зобов'язань від держав попередників до держави Україна.

Правопорушення – протиправне, винне, суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, яке тягне за собою юридично визначені для правопорушника негативні наслідки.

Правопорядок – одна зі складових суспільного порядку, яка полягає у правовій регламентації суспільних відносин та вимозі додержання чинних правових норм.

Правосуддя – самостійна галузь державної діяльності, яку здійснює суд шляхом розгляду та вирішення в судових засіданнях в особливій, установленій законом, процесуальній формі цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ.

Президент України – глава держави Україна, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Презумпція невинуватості – правовий принцип, за яким щодо особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, припускається невинуватість до того часу, доки її вину не буде доведено в порядку, передбаченому законодавством, і встановлено вироком суду, який набрав законної сили.

Прокуратура України – єдина централізована система органів державної влади, які здійснюють установлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави.

Публічний порядок – урегульована моральними та правовими нормами система суспільних відносин, що має на меті гарантування громадської безпеки і спокою, захисту честі та гідності громадян, нормальних умов для діяльності державних і громадських організацій.

Республіка – форма державного правління, за якої повноваження верховної влади здійснюють виборні органи, що обираються населенням на відповідний термін.

Референдум – форма безпосередньої демократії, що полягає у проведенні голосування, шляхом якого ухвалюються рішення з будь-яких питань загальнодержавного або місцевого значення, за винятком тих, які згідно із законом не можуть бути винесені на референдум.

Служба безпеки України (СБУ) – державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України.

Система права – об'єктивно зумовлена внутрішня організація права, що відображається в єдності та узгодженості всіх її норм, диференційованих за галузями, підгалузями, інститутами та нормами права.

Соціальні норми – загальні правила поведінки людей у суспільстві, зумовлені об'єктивними закономірностями, є результатом свідомої вольової діяльності певної частини чи всього суспільства та забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

Суверенітет народу – верховенство всіх громадян, що живуть на території держави, як джерела і носія влади, його право самому вирішувати свою долю, безпосередньо або через представницькі органи брати участь у формуванні напрямку політики держави, а також контролювати діяльність цих органів.

Суд – орган держави, до компетенції якого входить здійснення правосуддя щодо розгляду адміністративних, кримінальних, цивільних та інших справ та ухвалення в цих справах законних рішень.

Судоустрій – сукупність правових норм, які встановлюють судову систему, її організацію, завдання, компетенцію окремих судів і процедури їх діяння.

Судочинство – установлений законом або звичаєм порядок і форма вчинення судових дій у межах завдань судів у здійсненні правосуддя.

Суспільство – форма колективного співжиття людей, система різнорівневих зв'язків між ними, що сформувалися у процесі історичного розвитку.

Глумачення норм права – з'ясування фактичного змісту правових норм, тобто висловленої в них волі законодавця як загального правила, що дає можливість установити, чи відповідає цьому правилу конкретний випадок суспільного життя.

Тоталітаризм – сукупність таких способів і засобів реалізації державної влади, за яких усю життєдіяльність суспільства й кожної окремої людини абсолютно регламентовано.

Унітарна держава – проста форма територіального устрою держави, окремі складові якої не мають суверенітету та всіх ознак державності.

Уряд – колегіальний орган загальної компетенції, який здійснює керівництво виконавчо-розпорядчою діяльністю органів виконавчої влади.

Федерація – складна форма територіального устрою держави, яка складається з державних утворень, що мають юридичну та політичну самостійність.

Функції держави – основні напрями її діяльності на певних етапах розвитку.

Юридична відповідальність – специфічні правовідносини між державою і правопорушником, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладанням на останнього обов'язку зазнати несприятливих наслідків за скоєне правопорушення.

Юридичні факти – передбачені нормами права конкретні життєві обставини, які зумовлюють виникнення, зміну або припинення правових відносин.

ЗМІСТ

§ 1 Вступ	3
Розділ I. Держава	5
Тема 1. Виникнення держави і права	5
§ 2. Причини виникнення держави і права	5
§ 3. Теорії походження держави і права	7
§ 4. Історичні типи держав і цивілізаційний підхід.....	10
<i>Запитання та завдання до теми 1 .....</i>	<i>12</i>
Тема 2. Держава	14
§ 5. Поняття, ознаки, сутність держави	14
§ 6. Функції держави.....	18
§ 7. Правова держава	21
<i>Запитання та завдання до теми 2 .....</i>	<i>24</i>
Тема 3. Державний лад.....	25
§ 8. Форма державного правління	25
§ 9. Форма державного устрою.....	30
§ 10. Форма державно-політичного режиму.....	33
§ 11. <i>Практичне заняття. Порівняльна характеристика</i> <i>державного ладу зарубіжних країн.....</i>	<i>37</i>
<i>Запитання та завдання до теми 3 .....</i>	<i>40</i>
Тема 4. Народовладдя	43
§ 12. Народовладдя та народне волевиявлення.....	43
§ 13. Вибори. Виборче право	45
§ 14. Виборчі системи	51
§ 15. Виборчий процес	54
§ 16. Референдум.....	57
<i>Запитання та завдання до теми 4 .....</i>	<i>59</i>
Тема 5. Органи державної влади та місцеве самоврядування	60
§ 17. Державна влада	60
§ 18. Державний орган	63
§ 19. Інститут президентства	66
§ 20. Виконавча влада	68
§ 21. Місьцеве самоврядування	69
§ 22. Судова влада	71
§ 23. Правоохоронні органи	74
<i>Запитання та завдання до теми 5 .....</i>	<i>76</i>

Тема 6. Держава, особа, суспільство	78
§ 24. Людина, індивід, особа	78
§ 25. Громадянство	82
§ 26. <i>Практичне заняття. Громадянство</i>	86
<i>Запитання та завдання до теми 6</i>	90
§ 27. Повторення і узагальнення	92
Розділ II. Право	96
Тема 1. Право як особливий вид соціальних норм	96
§ 28. Соціальні норми	96
§ 29. Право	99
§ 30. Принципи права	101
<i>Запитання та завдання до теми 1</i>	103
Тема 2. Система права	104
§ 31. Поняття системи права	104
§ 32. Норма права	107
§ 33. Правовий інститут та галузь права	109
<i>Запитання та завдання до теми 2</i>	112
Тема 3. Форми права. Джерела права	113
§ 34–35. Форми права. Джерела права	113
§ 36. <i>Практичне заняття. Норми права</i>	117
<i>Запитання та завдання до теми 3</i>	119
Тема 4. Законодавство	120
§ 37. Поняття законодавства	120
§ 38. Нормативні акти	123
§ 39. Закони і підзаконні нормативно-правові акти	126
<i>Запитання та завдання до теми 4</i>	130
Тема 5. Правотворення. Систематизація законодавства ...	131
§ 40. Правотворчість	131
§ 41. Правозастосування	134
§ 42. Систематизація законодавства	137
§ 43. <i>Практичне заняття. Види систематизації</i> правових актів	140
<i>Запитання та завдання до теми 5</i>	143
Тема 6. Правовідносини	143
§ 44. Поняття правовідносин	143
§ 45. Структура правовідносин	145
§ 46. Правосуб'єктність	151
<i>Запитання та завдання до теми 6</i>	153
Тема 7. Правомірна поведінка і правопорушення	154
§ 47. Поняття поведінки	154

§ 48. Правова поведінка	157
§ 49. Правопорушення	160
<i>Запитання та завдання до теми 7</i>	164
Тема 8. Юридична відповідальність	165
§ 50. Відповідальність особи	165
§ 51. Види юридичної відповідальності	168
§ 52. <i>Практичне заняття. Розв'язання правових ситуацій</i>	171
<i>Запитання та завдання до теми 8</i>	172
Тема 9. Законність і правопорядок	173
§ 53. Поняття законності	173
§ 54. Правопорядок	176
Тема 10. Правосвідомість	178
§ 55. Правосвідомість	178
<i>Запитання та завдання до тем 9 та 10</i>	183
§ 56. Повторення і узагальнення	184
Розділ III. Конституційне право України	188
Тема 1. Поняття конституційного права України	188
§ 57. Загальна характеристика конституційного права України	188
§ 58. Конституційно-правові відносини	190
§ 59. Характеристика Конституції України та інших нормативно-правових актів конституційного права України	194
<i>Запитання та завдання до теми 1</i>	197
Тема 2. Загальні засади конституційного ладу України ..	199
§ 60. Конституційний лад України	199
§ 61. Національні меншини	200
§ 62. Державна символіка	203
<i>Запитання та завдання до теми 2</i>	205
Тема 3. Громадянство України	206
§ 63–64. Громадянство України	206
<i>Запитання та завдання до теми 3</i>	211
Тема 4. Міжнародне право прав людини	213
§ 65. Міжнародні стандарти в галузі прав людини	213
§ 66. Права та свободи людини	216
§ 67. Міжнародні документи з прав людини	221
§ 68. Системи захисту прав людини	224
<i>Запитання та завдання до теми 4</i>	228

Тема 5. Права, свободи та обов'язки людини	
і громадянина	229
§ 69. Конституційні права і свободи людини	
і громадянина	229
§ 70. Особисті права і свободи	233
§ 71. Політичні права і свободи	236
§ 72. Соціально-економічні та культурні права	
і свободи	238
§ 73. Конституційні обов'язки громадян України	242
§ 74. Права та обов'язки громадян, іноземців, біженців, тимчасово переміщених осіб	246
§ 75. <i>Практичне заняття.</i> Міжнародні гарантії прав людини на свободу світогляду та віросповідання	252
§ 76. <i>Практичне заняття.</i> Міжнародні гарантії прав людини на мир, здоров'я та безпечне довкілля	254
§ 77. <i>Практичне заняття.</i> Міжнародні гарантії прав дитини	256
§ 78. <i>Практичне заняття.</i> Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Обов'язковість практики Європейського Суду з прав людини в Україні	258
§ 79. <i>Практичне заняття.</i> Запобігання та протидія корупції у сфері прав людини	261
<i>Запитання та завдання до теми 5</i>	263
Тема 6. Народовладдя в Україні	265
§ 80. Референдум	265
§ 81. Виборча система України	267
<i>Запитання та завдання до теми 6</i>	271
Тема 7. Законодавча влада України	272
§ 82. Верховна Рада України	272
§ 83. Правовий статус народного депутата	276
§ 84. Законодавчий процес. Парламентський контроль	278
<i>Запитання та завдання до теми 7</i>	280
Тема 8. Президент України	282
§ 85. Правовий статус Президента України	282
§ 86. Припинення повноважень Президента України	285
§ 87. Рада національної безпеки і оборони України	287
<i>Запитання та завдання до теми 8</i>	289
Тема 9. Виконавча влада України	290
§ 88. Кабінет Міністрів України	290

§ 89. Центральні та місцеві органи виконавчої влади	293
<i>Запитання та завдання до теми 9</i>	296
Тема 10. Місцеве самоврядування в Україні	298
§ 90. Система місцевого самоврядування	298
§ 91. Правовий статус депутата та голови місцевої ради, старости села, селища	304
§ 92. <i>Практичне заняття. Звернення до депутата місцевої ради</i>	307
<i>Запитання та завдання до теми 10</i>	308
Тема 11. Судова влада в Україні	310
§ 93. Правосуддя	310
§ 94. Система судоустрою	315
§ 95. Статус суддів та присяжних. Вища рада правосуддя	318
Тема 12. Правоохоронні органи України та адвокатура	324
§ 96. Прокуратура. Національна поліція України. СБУ	325
§ 97. Адвокатура України	328
§ 98. Органи юстиції. Нотаріат	331
§ 99. <i>Практичне заняття. Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини</i>	334
<i>Запитання та завдання до теми 12</i>	336
<i>Завдання для контролю знань і вмінь</i>	338
Термінологічний словник	341

Навчальне видання

ФІЛІПЕНКО Тетяна Михайлівна
СУТКОВИЙ Володимир Лукич

ПРАВознавство

(профільний рівень)

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Головний редактор *Н. В. Заблоцька*
Редактор *І. В. Гайдаєнко*
Макет, художнє оформлення *Л. А. Кузнецової*
Обкладинка *Т. В. Куц*
Комп'ютерна верстка *Л. О. Кулагіної*
Коректор *Л. І. Леуська*

Формат 60×90/16.
Ум. друк. арк. 22,0. Обл.-вид. арк. 16,67.
Тираж 16 383 пр. Вид. № 1335.
Зам. №

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Ольмінського, 17,
м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 4526 від 18.04.2013.